

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(39)

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2013

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляев І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Пила В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Сафонова В. Є., д-р екон. наук, Хачатрян Г. Е., д-р екон. наук.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Гаркуша В. С., канд. юрид. наук, доцент, Демченко С. Ф., д-р юрид. наук, Джунь В. В., д-р юрид. наук, проф., Ковальська В. В., д-р юрид. наук, ст. наук. співр., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Курко М. Н., д-р юрид. наук, доцент, Мартиненко О. А., д-р юрид. наук, проф., Муравйов К. В., канд. юрид. наук, доцент, Недоха М. П., д-р філос. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф., Темченко В. І., канд. юрид. наук, доцент, Христинченко Н. П., канд. юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук, проф., Ярмиш О. Н., д-р юрид. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Бучек А. О., д-р психол. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 28 жовтня 2013 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001 — Вип. 4 (39). — К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2013. — 216 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.) та юридичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 31 травня 2011 р.).

Міністерством освіти і науки України збірник “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з економічних наук (за наказом МОН України від 21.11.13 № 1609).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2013
© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2013

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Дробот В. В. Теоретичні і практичні аспекти стратегії державного управління інноваціями	53
Подолька А. М. Феномен інформаційного суспільства в контексті загальноцивілізаційного розвитку людства	5	Кирильчук Є. О. Інформаційна війна як дієвий феномен протистояння в суспільно-політичній боротьбі	58
Скрипнюк В. М. Теоретичні і практичні проблеми забезпечення народного суверенітету на сучасному етапі державотворення	9	Санченко С. П. Особливості трансформації моделей соціальної політики у сучасному світі	62
Гольцов А. Г. Імперські геополітичні системи в сучасному світі	15	Тарасов С. Ю. Політична маніпуляція як феномен у політичному аспекті	67
Медвідь Ф. М., Баран В. В., Курчина Т. О. Вибори народних депутатів України 2012 року: законодавчі інновації та електоральні феномени	22	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	72
Мелікян С. С. Еволюція виникнення та управління державним боргом пострадянських держав	31	Біляк Ю. В. Стратегія превентивного захисту корпорації проти рейдерської атаки	72
Радзімовська С. Ф. Особливості державного управління у сфері соціального захисту населення	36	Беніцький А. С. Відповідальність за причетність до злочину й співучасть у злочині в Запорозькій Січі та на землях донських козаків	79
Савойська С. В. Засоби масової інформації і комунікації як складова процесу реалізації мовної політики в Україні	40	Бистрик Г. М. Теоретико-правові проблеми забезпечення принципу поділу влади в розвитку механізму сучасної держави	87
Бодров А. В. Неурядові організації як атрибут демократичного суспільства	45	Зарудний Є. О. До питання законодавчої конкретизації конституційного принципу народовладдя	94
Мохлат Йолчу огли Гусейнов Поняття механізму державного управління у сфері соціально-економічного і промислового розвитку	49	Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії за правління Юстиніана	98

Утвенко В. В. Проблеми вдосконалення законодавства у сфері самоврядування України в контексті європейської інтеграції.....	106	Мелікян С. С. Сучасний стан і тенденції утворення та обслуговування державного боргу пострадянських держав	155
Лісовська Ю. П. Правова природа інтересів громадян в інформаційній сфері.....	112	Пригунов П. Я. Формування теоретико-методологічних підходів дослідження проблем економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності у напрямі “Національна безпека”	160
Огурицов О. П. Законодавчі заходи, спрямовані на розв'язання проблеми безгромадянства депортованих осіб та їх нащадків, які повертаються в Україну.....	117	Ігнатенко А. В. Принципи управління фінансами сучасного банку: зміст, специфіка, проблеми забезпечення	169
Соркін Б. В. Принцип законності та засоби його забезпечення в сучасній системі державного управління	124	Мураль В. Я. Забезпечення функціональної рівноваги фінансів підприємств.....	174
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	129	Поп'юк Б. С. Оптимізація прийняття управлінських рішень діяльності промислових підприємств.....	183
Шконда В. В., Кальянов А. В. Концептуальна модель соціоекономіки у людському вимірі.....	129	Романенко А. М. Огляд основних підходів до визначення сутності спрощення процедур міжнародної торгівлі	188
Ульмер М. М. Сутність та значення касаційного провадження в адміністративному судочинстві України.....	135	Санченко С. П. Соціально-захисний контекст державної соціальної політики в умовах трансформації суспільств.....	192
Шаповалов А. В. Проблеми вдосконалення системи добору кадрів в органах прокуратури України.....	138	ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	195
Близнюк А. С. Актуальні проблеми регулювання економічних відносин в контексті забезпечення сталого економічного розвитку	143	Александров Ю. В. Проблема дитячого суїциду.....	195
Давидюк О. О. Проблемні аспекти доступності платних соціальних послуг для населення	148	Распотнюк І. В. Модель управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.....	201
		Хрущевський А. О. Взаємозалежність здібностей і потреб у розвитку теорії мотивації	206
		ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	213

УДК 35.078.3

А. М. ПОДОЛЯКА

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 5–8

Розглянуто основні методологічні підходи до визначення та розуміння сутності “інформаційного суспільства” як складного суспільно-політичного явища.

Найпростішим визначенням терміну “інформаційне суспільство”, напевно, є таке, в діяльності якого переважає виробництво і поширення інформації [4, 205]. Тобто інформація є товаром і має певну вартість. Розглянемо феномен інформаційного суспільства загалом та найхарактерніші особливості функціонування інформаційних суспільств у новітню добу.

Творці концепції інформаційного суспільства Лайон, Маруда, Тоффлер розрізняли три аспекти, що характеризують інформаційне суспільство. Перший: інформація — це знання. Звідси інформаційне суспільство є більш високою стадією порівняно з суспільством індустріальним. Другий: інформація — це достатньо суперечливий феномен. Скажімо, інколи подавати інформацію про себе, про свою діяльність, означає посилювати позиції своїх конкурентів, а то й ворогів. Третій: інформація часто є засобом приховування істинності. Тобто інформація — це далеко не завжди правда, точність, відкри-

тість. “Особливість інформаційного суспільства, — зазначає, зокрема, М. О. Булатов, — у тому, що навіть найбагатродніші досягнення культури набувають суто утилітарного значення, втрачають духовність. Інформаційне суспільство — це велика машина, в якій немає духу” [4, 206]. За усієї суперечливості такої думки, слід визнати наявність у ній значної частки істини, яку варто враховувати.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” розуміють теорію інформаційного суспільства як “футурологічний різновид доктрини “постіндустріального суспільства” [10, 265].

Термін “інформаційне суспільство”, на думку ряду авторів, у ХХ ст. замінив термін “постіндустріальне суспільство” [2]. Вважається, що вперше словосполучення “інформаційне суспільство” використав американський економіст Ф. Машлуп у 1862 р. у своїй праці “Виробництво і розповсюдження знань у Сполучених Штатах”.

З огляду на те, що в розвитку певних суспільств часто виокремлюють найхарактерніші, притаманні їм періоди, інформаційне суспільство як феномен можна пояснювати також і як “фазу історичного розвитку, суспільство, в якому накопичення й обробка інформації та виробництво інформаційного продукту виступає рушійною силою науково-технічного і культурно-освітнього прогресу” [3, 140].

Інформаційне суспільство вирізняється серед усіх попередніх принципово іншими за формою і специфікою особливостями, а головне — силою впливу на особистість, групу, соціум. Такий вплив є індивідуально-специфічним, функціонально-рольовим, спрямованим, стихійним (неспрямованим), прямим і непрямим. Нині, на нашу думку, саме два з таких впливів є помітно-вирішальними: спрямований і функціонально-рольовий. Перший, — спрямований, — робить акцент як на окремих людях, групах, так і конкретних якостях, які потрібно прищепити людині. А другий, — функціонально-рольовий, — це не що інше, як спеціальне нав’язування індивідууму відповідних соціальних цінностей і вчинків, можливих способів поведінки. Відомо, що в такий спосіб, наприклад, людям прищеплюються далеко не кращі зразки масової культури, ідеали суспільства споживання тощо. З кожним роком все більше інформаційних засобів і ресурсів використовуються саме для соціальної дезінформації людства.

В основі теорії інформаційного суспільства лежить думка (ідея), згідно з якою саме ті радикальні зміни, що відбуваються в продуктивних силах суспільства і в матеріальних основах життя людей, зумовлюють глобальну інформатизацію та комп’ютеризацію суспільного життя і приведуть навіть до створення планетарних інформаційно-технологічних систем. Відомий японський вчений, один з провідних теоретиків проблем інформаційного суспільства Й. Масуда саме так і назвав свою велику працю “Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство” (1983). Він вважає, що основу такого суспільства становитимуть: а) комп’ютерні

технології, що замінять або посилять розумову працю; б) перетворення інформаційної революції у нову виробничу силу; в) перетворення інтелектуального розвитку у провідну галузь економіки; г) формування суспільств, де функціонує “демократія участі” тощо.

Формування інформаційного суспільства — процес достатньо довготривалий і складний. Він пов’язаний з новим осмисленням і використанням інформації як соціального конструкту й інструменту функціонування суспільства. Наприклад, виникає проблема встановлення тотального контролю над окремими банками інформації. Головне ж, інформаційна продукція постає величезним владним ресурсом, тобто його концентрація в одних руках цілком природно може обумовити встановлення держав тоталітарного типу.

Дослідники в галузі інформаційного суспільства прогнозують, що нове (інформаційне) суспільство буде суспільством з ідеальними формами людських відносин, існуватиме на засадах синергетичної раціональності, яка замінить принцип вільної конкуренції.

Можна, однак, цілком погодитися з висновками українського дослідника А. М. Кузьменка, що нині, коли формується багатоплярний світ, принципово виникає потреба глибокого аналізу питань: а) характеру нових полюсів, що формуються у світовій політиці та економіці; б) характеру протиріч у центросиловій структурі світу; в) характеру відносин співробітництва, який ми розуміємо як узгодженість одразу багатьох компонентів взаємодії — аж до економічної і політичної інтеграції між цими полюсами; г) характеру моральності та змісту практики реалізації зовнішньої політики сучасними суб’єктами міжнародних правовідносин [5, 58].

Принципово важливо, звичайно, що в сучасному світі завдяки небувалому зростанню ролі і значення інформації формується і нове світове комунікативне співтовариство. Близькість стосунків окремих держав обумовлюється зовсім не їх географічним положенням, але тим, наскільки щільно вони сполучені інформаційними зв’язками і ка-

налами. Зрозуміло, що відсутність таких зв'язків і каналів, у свою чергу, обумовлює відокремленість культурної, економічної та інших сфер життєдіяльності цих держав.

Завдяки обігу інформації, формуванню інформаційного суспільства, нового характеру набувають відносини між країнами світу в цілому та, зокрема, такі різновиди цих відносин, як добросусідство, партнерство, суперництво, протистояння (конфронтація). Тобто характеристика міждержавних відносин може зміщуватись відповідно до структури чотирьохрівневої класифікації таких відносин, які є принципово різними, але саме вони визначають геополітику держав.

Інформація відіграє вирішальну роль у дипломатичній діяльності, у поширенні масової культури, призводить навіть до світових інформаційних війн. “Новий тип світових війн, — пише російський дослідник Ю. Петухов, — здійснюється під дезінформаційними гаслами на зразок “боротьба з міжнародним тероризмом”, “боротьба з нерозповсюдженням ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї”, політика знищення тоталітарних режимів і демократизація країн колишнього Східного Блоку і країн Третього світу” [8, 131].

“У понятті “інформаційне суспільство”, — пишуть окремі автори довідника з політології, — стрижневим є управлінський аспект розвитку сучасного суспільства в цілому” [6, 261]. Більше того, і в самому управлінні чи не визначальним елементом є інформація, на підставі якої, за рахунок якої і приймаються відповідні рішення. За цієї об'єктивної ситуації для відповідного суспільного розвитку фактично вирішальне значення мають сучасні інформаційні технології. Тобто в інформаційному суспільстві, щодо управління, істотне значення відіграє не лише кількість інформації, а й також і її зміст. Йдеться про семантику (наповненість) інформації, що, по суті, є більш складним, ніж кількісний показник.

Розмірковуючи над проблемою інформаційного суспільства, варто брати до уваги два аспекти сутності прояву (функції) інформації.

По-перше, інформація — це дієвий механізм здійснення суспільних змін, перетво-

рень. Тому значною мірою інформацію слід розглядати не лише в цілому, а й в контексті конкретного суспільства.

По-друге, інформація передусім трансформує політичну систему суспільства, видозмінює її. Тут дається взнаки її інфологічна підсистема, яка складається із знань, ідей, уявлень, фантазій, правил, дій, вірувань, сподівань тощо. Система знань при цьому постає як єдине і вирішальне місце прийому і накопичення інформації. З появою комп'ютерних систем стало зрозумілим, що інфологічна підсистема є і в них, а не лише у людини. При цьому для комп'ютерів були створені спеціальні носії інформації: диски, стрічки, барабани і т. ін. [9, 241].

Проблеми інформаційного суспільства впродовж кінця ХХ — початку ХХІ ст. предметно досліджують Д. Белл, З. Бжезінський, Д. Нейсбіт, А. Кінг, Е. Тоффлер, Б. Ланв'є, Е. Сміт, Д. Плевник та багато інших політологів, соціальних психологів тощо. Крім самого поняття “інформаційне суспільство”, дослідники все частіше переймаються проблемою “інформаційна революція”, вважаючи останню явищем загальноцивілізаційного характеру, що впливає на життя людей не лише у високорозвиненому суспільстві, а й у будь-якому іншому. Вони пов'язують його з нечуваним досі інформаційним потоком, що надзвичайно впливає на світове суспільство. У зв'язку з цим виникло складне і суперечливе явище: з одного боку, інформація небачено розширила пізнавальні та інші можливості людини, а з другого, виникає проблема, пов'язана далеко не з позитивним впливом інформації на психіку людини. Інформація, якщо вона не контролювана людиною, здатна радикально змінювати психологічні, соціально-духовні цінності та орієнтації людини. Отже, духовне життя людей може піддаватися великим негативним впливам.

Вочевидь, розв'язання проблем потрібно шукати на шляху глибокого аналізу базових концепцій, що торкаються співвідношення особистості і мас, враховують ступінь розвитку і розширення свободи людини, використання інформації як засади об'єктивного

політичного аналізу, моделювання і прогнозування політичної діяльності та т. ін.

Е. Сміт, зокрема, вважає, що створення глобальної інформаційно-комунікативної мережі нині є “становим хребтом сучасної цивілізації”. Хоча така мережа породжує і великі проблеми між тими, хто керує, і тими, ким керують. Тобто, маємо проблеми у комунікативній сфері.

І все ж, у формуванні інформаційного суспільства цілком можливим є виокремлення таких унікальних чинників суспільного розвитку, які людство донедавна не знало, насамперед — колосальна демократизація суспільного життя у його внутрішньополітичних масштабах; створення наднаціональних структур на зовнішньополітичному рівні, що природно змінює геополітичні процеси, відносини між державами. Цими факторами і маємо, вочевидь, перейматися у практичній оцінці феномену “інформаційне суспільство”.

Література

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. — М.: ВЛАДОС, 1994. — 336 с.

2. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / Глав. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. — Мн.: МФЦП, 2002. — 1008 с.

3. Бондар Ю. В. Енциклопедія для видавця та журналіста / Ю. В. Бондар, М. Ф. Головатий, М. І. Сенченко. — К.: МАУП, Книж. палата України. — К.: ДП “Виддім “Персонал”, 2010. — 400 с.

4. Булатов М. О. Філософський словник / М. О. Булатов. — К.: Стилос, 2009. — 575 с.

5. Діалог цивілізації чи Четверта світова війна // Матеріали п'ятої Всесвітньої конф., Київ, 28 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — 284 с.

6. Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.

7. Олійник А. Ю. та ін. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусаров, О. Л. Слюсаренко. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 176 с.

8. Петухов Ю. Д. Четвертая Мировая. Вторжение. Хроника оккупации Восточного полушария / Ю. Д. Петухов. — М.: Метагалактика, 2004. — 416 с.

9. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

10. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.

Формування інформаційного суспільства — складний, об'єктивно-історичний процес. Прояви інформаційного суспільства багатоаспектні і багато в чому суперечливі.

Формирование информационного общества — сложный, объективно-исторический процесс. Проявления информационного общества многогранны и во многом противоречивы.

The information society formation is a complex objective-historical process. Manifestations of the information society are multifaceted and largely contradictory.

Надійшла 25 вересня 2013 р.

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 9–14

Досліджується роль принципу народного суверенітету для конституювання та розвитку сучасних демократій. Особлива увага надається аналізу специфіки забезпечення цього принципу у функціонуванні різних гілок державної влади.

Наразі практично ні в кого не викликає сумніву те, що поза цілеспрямованою діяльністю держави і громадянського суспільства щодо забезпечення і гарантування народного суверенітету (як невід'ємної складової загального концепту демократії [1]) унеможливується не лише успішне функціонування України як демократичної держави, а й сам демократично-правовий дискурс, який дає можливість оцінювати рівень демократизму сучасної Української держави, її наближеність або віддаленість до сучасних демократичних стандартів. З цього погляду, як доктринальне тлумачення поняття громадянського суспільства, так і практика його функціонування, доводять, що утвердження демократії як своєрідного середовища, де лише й може успішно розвиватись інституціональна структура громадянського суспільства, прямо пов'язане з забезпеченням народного суверенітету та інших фундаментальних демократичних принципів [2]. Тому вади у забезпеченні принципу народного суверенітету перетворюються не лише на вади демократії, а й на перешкоду для розвитку Української держави і громадянського суспільства. Справді, як слушно зазначає Р. Максакова, саме недосконалість та недостатність гарантування цього фундаментального державотворчого принципу стає на заваді демократизації держави і суспільства, зму-

шує вдосконалювати конституційні механізми та конституційні форми забезпечення народного суверенітету [3]. Водночас, як зазначає А. Селіванов, визнання влади українського народу первинною, єдиною і невідчужуваною, є фундаментальним принципом і водночас орієнтиром усіх процесів (у тому числі й процесу конституційної модернізації), що відбуваються в сучасній Україні [4]. Більше того, якщо підходити до визначення ціннісного змісту поняття демократії, як це робить С. Головатий, то не можна не погодитись з тим, що значну його частину становить саме ідея народного суверенітету [5].

Проте, визнаючи принцип народного суверенітету як одного з базових для існування будь-якої демократичної держави, так само як і для конституційного ладу сучасної України, стикаємося з певними важливими проблемами. Зокрема, йдеться про те, яким чином у демократичній державі мають бути узгоджені принципи народного суверенітету та поділу влад. До речі, ще на початку ХХ ст. відомий російський юрист С. Котляревський визначив цю проблему як одну з найважливіших з огляду на те, наскільки держава здійснює ідею конституційного порядку і демократії [6]. З одного боку, єдність та цілісність держави не дає підстав ставити питання про відокремленість будь-якої з гілок влади (тобто всі вони є однаково важливими і жодна не

може існувати без інших) [7]. Але чи справді можливості, механізми та характер впливу народу, як вищого носія влади і єдиного її джерела (згадаймо ст. 5 Конституції України, де відзначено, що “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”), є однаковими для різних гілок державної влади? На перший погляд, вирішення цього питання є доволі простим: якщо народ є носієм абсолютного суверенітету відносно усієї публічної влади, то так само він виступатиме сувереном і щодо окремих гілок державної влади, яких, відповідно до класичного підходу, є три: законодавча, виконавча і судова. Але, разом з тим, навіть суто теоретичні міркування, не кажучи вже про реальні правові механізми здійснення державної влади, не дають достатніх підстав для того, щоб твердити, що народний суверенітет, з погляду його впливу на різні гілки державної влади, є однаковим.

По-перше, цілковито зрозуміло, що постійне втручання громадян у дії виконавчої влади можуть об’єктивно призвести як до її послаблення, так і до різкого зниження ефективності її діяльності [8]. Саме тому, як ще на початку ХХ ст. писав Н. Лазоревський, вплив народного суверенітету на виконавчу владу не є тотожним, оскільки він діє на владу законодавчу [9]. У сфері виконавчої влади в переважній більшості випадків принципи народного суверенітету та народного представництва набувають свого виразу не стільки у правовій можливості постійно обирати чи переобирати органи виконавчої влади, скільки в тому, що у своїй діяльності ці органи підпорядковані законам, виданим за участю народного представництва і, відповідно, принципу народного суверенітету. В результаті чого вплив народного суверенітету на виконавчу владу проявляє себе у двох основних аспектах: а) всі акти державної виконавчої влади набувають силу законів лише в тому разі, якщо вони ратифікуються органом народного представництва; б) будь-який акт державної влади, якщо він набуває сили закону, може бути відміненим чи призупиненим у своїй дії лише таким самим законом, а всі інші акти будь-яких органів виконав-

чої влади визнаються правомірними лише в тому випадку, якщо вони не суперечать законам держави і конституції як основному чи найвищому закону. Те саме стосується і судової гілки влади. Справді, одним із основних принципів здійснення правосуддя в Україні є участь народу. Зокрема, ч. 4 ст. 124 Конституції України містить норму, згідно з якою народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Але в цьому випадку йдеться саме про участь народу, а не про будь-які форми впливу на процес прийняття рішень судовою владою. Більше того, саме можливості подібного впливу визнаються конституційно та на рівні законів протиправними.

Саме тому, коли сучасною юридичною наукою ставиться питання щодо співвідношення народного суверенітету та принципу поділу влад, воно переформулюється у термінах визначення можливостей впливу виборців на функціонування демократичної державної влади. Відповідно до цього критерію демократія може виступати у трьох можливих формах: представницькій, прямій і змішаній. У першому випадку влада народу здійснюється завдяки мережі представницьких органів державної влади (які є колегіальними, постійно чи періодично діючими), що обираються громадянами на пропорційній основі і наділяються контрольними, фінансовими, нормотворчими чи іншими повноваженнями з чітко визначеною сферою їх юрисдикції. При поверховому розгляді цієї моделі вона видається абсолютно демократичною, і такою, яка лише дещо спрощує складні механізми народного волевиявлення, властиві прямій демократії. Однак, насправді, ця модель, яка розміщує між народом та державною владою таку ланку опосередкування, як представницький орган, не завжди виявляється достатньо демократичною. Так, визначаючи вразливі сторони цієї моделі, Томас Крістіано відзначає те, що пропорційне представництво зовсім не обов’язково приводить до політичної рівності [10], коли структура та склад представницьких органів відбивають структуру і характер народної волі.

Другою моделлю є пряма демократія. В її основі лежить концепція Ж.-Ж. Руссо про зайвість будь-яких посередників між народом та притаманним йому від природи суверенітетом. Звісно, така модель є чи не найбільш адекватним втіленням ідеї демократії, але, як вже було відзначено, її повне запровадження можна вважати лише ідеалом чи своєрідним політико-правовим обрієм, до якого ми можемо скільки завгодно наближатися, але який ніколи не буде остаточно реалізовано. Хоча в деяких сучасних конституціях цей принцип і є формально закріпленим. Наприклад, у ст. 2 Конституції Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р. зазначається, що принципом Республіки є “правління народу, народом і для народу”. Але, знову ж таки, вже у ст. 3 міститься конкретизація цієї норми: “Суверенітет належить народові, який здійснює його через своїх представників та шляхом референдумів”. Так само принцип прямої демократії може бути запроваджено тільки на місцевому рівні. Прикладом такого варіанту може виступити діючий у Великобританії Акт про місцеве самоврядування 1972 р., ст. 9 якого передбачає створення у районах зборів приходів для обговорення поточних справ і здійснення інших функцій, віднесених законом до відання цих зборів (якщо прихід не має ради або якщо приходи об’єднані під управлінням спільної для них ради, рада округу може шляхом видання наказу встановити окрему раду для такого приходу) [11].

До речі, подібне запровадження принципу прямої демократії на нижчих рівнях врядування зовсім не є випадковістю чи спробою принизити саму ідею прямої демократії. Справа в тому, що ефективне використання цієї моделі можливе лише на невеликих за розміром і кількістю мешканців територіях, оскільки в усіх інших випадках зібрати всіх громадян для того, аби всі змогли висловити свою думку, виявляється технічно неможливою справою (навіть при сучасному рівні розвитку комунікаційних технологій). Інша проблема, пов’язана з цією моделлю, полягає в тому, що сам народний суверенітет ви-

являється у цьому разі доволі однобічним. Мається на увазі те, що народ (суспільство) вже за самим своїм визначенням передбачає розмаїття, наявність різних, і часто-густо відмінних одна від одної, позицій. У випадку ж прийняття рішень за принципом прямого народного волевиявлення ми обов’язково спостерігатимемо феномен “нехтування правом меншості”. І ця проблема, справді, варта уваги. Дуже часто доводиться чути такий аргумент: якщо один член спільноти “проти”, а дев’ять — “за”, то тоді, заради збереження спільноти, думкою чи позицією такого одного можна пожертвувати. Гаразд, а якщо ми дещо змінимо пропорцію: скажімо, 8 до 2, чи 7 до 3, 6 до 4? Як бути в усіх цих випадках? І як можна встановити межу, коли більшість ще може асоціюватися з народом, а коли вже ні? І нарешті, остання проблема, пов’язана з розглядуваною нами моделлю прямої демократії, стосується того, що навіть тоді, коли вона нормативно закріплюється на рівні конституцій чи законів, вона все одно далеко не завжди є “повною”. Тобто в сучасній конституційній практиці дуже часто спостерігається варіант обмеженої прямої демократії, коли громадяни можуть висловлювати свою думку лише щодо чітко визначеного кола проблем.

Останньою можливою моделлю взаємоузгодження принципу народного суверенітету та характером здійснення державної влади є змішана модель, яка, по суті, є нічим іншим як поєднанням прямої демократії та представницького правління. Справді, якщо ми визнаємо принципову неможливість народного узгодження щодо всіх державно-правових питань, які потребують свого законодавчого регулювання, то це не означає того, що народ взагалі позбавляється права безпосереднього висловлення своєї волі. Особливо це стосується таких важливих питань, як розробка та прийняття базових нормативно-правових актів та створення тих чи інших органів державної влади. У першому випадку йдеться насамперед чи про конституції, чи про найважливіші закони, акти та рішення. До речі, факт народної

участі в прийнятті конституцій, а також у процесі їх легітимації відбито бодай у тому, що більшість сучасних конституцій визначаються як “народні” [12], тобто їх джерелом є представницький орган, а самі конституції (після їх розробки) виносяться на референдум. Хоча значення референдуму в моделі змішаної демократії як механізму легітимації законодавчих актів і одночасно здійснення народного суверенітету не може бути оцінено однозначно позитивно. Звісно, що це наше зауваження може здатися зазіханням на одвічні демократичні політико-правові цінності. Але, насправді, розглядаючи референдум як одну з основних форм легітимації державної влади та розроблюваних нею актів, маємо постійно пам’ятати, яким є цей референдум.

Тобто, одна річ, коли ми маємо справу з відкритим гласним проектом конституції, який було розроблено і прийнято представницьким органом влади, і який виносяться на всенародний референдум за відсутності тиску на виборців. У цьому випадку реалізація принципу народного суверенітету жодним чином не ставиться нами під сумнів. У контексті чого достатньо згадати бодай підтримані референдумами конституції Італії (коли народ спочатку шляхом всенародного голосування 2 червня 1946 р. відмовився від монархічної форми правління, після чого було розроблено Конституцію 1947 р.), Ірландії (яка була прийнята на референдумі 1937 р.), Іспанії (коли спочатку на спільному засіданні палати кортесів 31 жовтня 1978 р. було ухвалено проект, а потім Конституція була затверджена іспанським народом на референдумі 6 грудня 1978 р. і, нарешті, 27 грудня того самого року була підписана Королем). Хоча існують і такі приклади, коли референдум відхилив проект конституції (перший Проект конституції Четвертої Республіки 1946 р.). І зовсім інша справа, коли референдум проводиться в ситуації жорсткого пресингу на виборців, як це було, скажімо, за умов панування тоталітарного режиму в НДР (1968 р.) чи Болгарії (1971 р.). Тоді схвалена народом конституція набуває дуже

небезпечного статусу формалізованої легітимності, що, врешті-решт, обов’язково призводить як до посилення соціальної напруги і протистояння між державною владою та громадянським суспільством, так і до виникнення прірви між формальними конституційними нормами та реальною політико-правовою практикою здійснення державної влади.

Так само і демократичний акт виборів, коли весь народ бере участь у виборі складу тих чи інших органів влади, може породити доволі серйозні проблеми. Щодо виборів законодавчого органу влади, то ця практика є давно усталеною і повністю відповідає принципам демократії, але коли такими ж всенародними виборами обирається глава держави, то тут можуть виникнути певні проблеми. Справді, легітимність всенародно обраного глави держави є незаперечною, а тому, як пише В. Васович, дуже часто ми стаємо свідками того, як сильні президенти концентрують у своїх руках значну кількість владних повноважень і запроваджують режим маргіналізації як законодавчої влади, так і самого принципу правління, заснованого на законі та порядку [13]. Але, незважаючи на всі ці проблеми, конструктивний політико-правовий потенціал змішаної моделі демократії є таким, що саме вона на сьогодні є найпоширенішою у світі. Аби більш повно розкрити взаємодію народного суверенітету і державної влади, розглянемо принаймні одну з основних форм такої моделі демократії. На відміну від чистої представницької моделі, за умов змішаної демократії участь народу у здійсненні влади далеко не обмежується періодичними процесами виборів. Фактично, змішана модель передбачає постійну активність народу, яка може бути реалізована насамперед завдяки такому інституту, як народна ініціатива, під якою розуміється право (закріплене на рівні закону), що надається певному числу громадян запропонувати парламенту прийняти, відмінити чи внести зміни у той чи інший нормативно-правовий акт. Тобто, по суті, змішана модель демократії передбачає створення на державному рівні двох процедур при-

йняття та внесення змін до законодавства, чи, точніше, створення поряд із основною процедурою (парламентською) спеціальної. Необхідність запровадження цього інституту поряд із традиційним парламентом пояснюється такими причинами: а) існування народної ініціативи значно підвищує рівень участі громадян у державних справах; б) завдяки цьому інституту державна влада набуває можливості реагувати на такі суспільні інтереси чи потреби, які за тих чи інших обставин не були представлені у законодавчому органі; в) саме ця форма діяльності забезпечує широкому спектру громадських організацій, які не були інституалізовані у формі партій, можливість впливати на державну владу. Народна ініціатива як одна з форм здійснення народного суверенітету надає виборцям безпосереднє право вносити корективи чи зміни в чинне законодавство у будь-який час, коли буде артикульовано подібну суспільну потребу. Хоча варто відзначити й те, що багатьма сучасними дослідниками народна ініціатива у поєднанні з подальшим референдумом не розглядається як одна з форм прямої демократії. Їх аргументація засновується на тому, що: а) хоча у референдумі з народної ініціативи беруть участь всі виборці, але сам проект народної ініціативи розробляється не всім народом; б) між внесенням проекту за народною ініціативою та референдумом, як правило, минає доволі тривалий проміжок часу; в) проект, внесений у порядку народної ініціативи, не може підлягати будь-яким поправкам. Не ставлячи під сумнів справедливість цієї аргументації, тим не менш, не варто заперечувати за інститутом народної ініціативи статус однієї з форм дії механізмів безпосереднього демократичного впливу народного суверенітету на державну владу. Адже саме вона дозволяє громадянам держави завжди залишатися постійно активним впливовим чинником як суспільно-політичного життя в цілому, так і безпосереднього процесу здійснення державної влади.

Звичайно, що в ідеалі ці дві влади — народна і державна — мають бути тотожними.

Але на практиці досягнення такого збігу виявляється надзвичайно складною справою, яка обертається справжнім випробуванням на міцність не лише молодих демократичних країн, а й держав з усталеними багатовіковими демократичними традиціями. А тому подальші дослідження в цій галузі юридичної науки сприятимуть не лише її власному розвитку, а й тим державотворчим процесам, які активно тривають у сучасній Україні.

Література

1. Крусян А. Концепт демократії в науково-практичній парадигмі сучасного українського конституціоналізму / А. Крусян // *Право України*. — 2013. — № 8. — С. 73.
2. Колодій А. Громадянське суспільство: доктрина та вітчизняна практика / А. Колодій // *Право України*. — 2013. — № 9. — С. 274–276.
3. Максакова Р. Сучасний конституційний процес і реалізація установчої влади в Україні / Р. Максакова // *Право України*. — 2012. — № 8. — С. 78.
4. Селіванов А. Щодо реалізації народовладдя через органи державної влади в Україні / А. Селіванов // *Вісн. Конституційної Асамблеї*. — 2013. — № 1. — С. 220.
5. Головатий С. Тріада європейських цінностей — верховенство права, демократія, права людини — як основа українського конституційного ладу (частина друга: демократія) / С. Головатий // *Право України*. — 2013. — № 8. — С. 13–39.
6. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский. — СПб.: Типография Альтшулера, 1907. — С. 102.
7. Полянский И. А., Комарова В. В. Реализация принципа разделения властей в Российской Федерации / И. А. Полянский, В. В. Комарова // *Юрист*. — 2000. — № 12. — С. 2.
8. Маклаков В. В. К вопросу о классификации институтов непосредственной демократии в западноевропейских странах / В. В. Маклаков // *Актуальные проблемы правоведения за рубежом*. — М.: ИНИОН РАН, 1993. — Вып. 4. — С. 81.
9. Лазоревский Н. Народное представительство и его место в системе других государственных установлений / Н. Лазоревский // *Конституционное государство* / Под ред. И. В. Гессен. — СПб., 1905. — С. 191.
10. Christiano T. The rule of the many: fundamental issues in democratic theory / T. Christiano. — Boulder: Westview Press. 1996. — P. 232.

11. Конституции буржуазных стран / Под. ред. В. В. Маклакова. — М.: ВЮЗИ, 1977. — С. 24.

12. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Под ред. Б. А. Страшун. — М.: Изд-во "БЕК", 1995. — Т. 1—2. — С. 61.

13. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода демократизации) / В. Васович // Вестник Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. — 1998. — № 2. — С. 39.

У контексті дослідження ролі інституту народної ініціативи у забезпеченні принципу народного суверенітету наведена аргументація щодо зв'язку між рівнем демократичного розвитку держави і якістю гарантій забезпечення народного суверенітету, а також правових інститутів, які дозволяють реалізовувати цей принцип на практиці.

В контексте исследования роли института народной инициативы в обеспечении принципа народного суверенитета приведена аргументация относительно связи между уровнем демократического развития государства и качеством гарантий обеспечения народного суверенитета, а также правовых институтов, которые позволяют реализовывать этот принцип на практике.

In the context of research on the role of the Institute of the popular initiative in promoting the principle of popular sovereignty argument is given on the relationship between the level of democratic development of the state and quality assurance to ensure the people's sovereignty and the legal institutions that allow the implementation of this principle in practice.

Надійшла 24 жовтня 2013 р.

ІМПЕРСЬКІ ГЕОПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 15–21

Розглянуто різні підходи до визначення поняття “імперія”, виявлено сутнісні характеристики імперських геополітичних систем, особливості їх розвитку в сучасну епоху. Наведено приклади сучасних імперських геополітичних систем та їх функціонування у світі.

У нинішню епоху за умов подальшого розвитку процесів глобалізації, поряд із у цілому позитивними для світу явищами збільшення обсягів торгівлі товарами і послугами, активізацією культурної взаємодії, відбувається посилення соціально-економічної диференціації, зростання геополітичної ролі одних акторів при зменшенні реального суверенітету інших. Геопросторова політична організація світу зазнає певних трансформацій. При несуттєвих змінах політичних кордонів відбуваються процеси перерозподілу сфер впливу окремих потужних держав, посилюється роль недержавних акторів міжнародних відносин. У сучасному світі і нині триває експансія імперських держав (переважно засобами “м’якої” геополітики), боротьба за перерозподіл сфер впливу, конкуренція щодо володіння стратегічно важливими ресурсами тощо. Міжімперські геополітичні змагання були, є і надалі залишаються однією з ключових властивостей світової системи міжнародних відносин.

Дослідження імперської проблематики набули великої популярності серед науковців різних гуманітарних напрямів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Імперіологічній тематиці присвячені праці Д. Аррігі, Е. Басевича, М. Бессінгера, У. Бека, Е. Гранде, Й. Галтунга, М. Дюверже, А. Каппелера, С. Каспе, Б. Крігель, Д. Лівена, О. Мотиля, Дж. Сеймура, Р. Суні, Е. Тодда, Н. Фергюсона, М. Хардта, А. Негрі та ін. вчених. Попри велику кіль-

кість досліджень, особливо історичних, на нашу думку, у сучасній науці недостатньо розкрито специфіку посткласичних імперій (неоімперій), особливості новітньої імперської геополітики на міжнародній арені.

Виявимо сутнісні риси новітніх імперських геополітичних систем та особливості зовнішньої та внутрішньої геополітики сучасних імперій.

Слід зазначити, що сучасними гуманітарними науками не вироблено загальноприйнятого визначення поняття “імперія”, яке залишається надзвичайно багатозначним і дискусійним. Недаремно свого часу (ще у 1980 р.) відомий французький політолог М. Дюверже досить обґрунтовано відмовився дати чітке й однозначне визначення імперії. Британський вчений Д. Лівен також свідомо уникає занадто жорсткого і “наукового” визначення цього поняття [2, 640].

Російський вчений Г. Феоктистов трактує імперію як державне утворення достатньо великого розміру, що включає в себе як складові території і народи, приєднані, як правило, воєнним шляхом і утримувані в рамках повного або часткового підкорення силою [6, 103]. Американський вчений О. Мотиль визначає імперію “як ієрархічно побудовану політичну систему, що має втулкоподібну будову – як колесо без обода, – в якій центральні еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами, діючи як посередники в їхніх важливих взаємодіях і спрямовуючи

потоки ресурсів від периферії до центру і знову до периферії” [3, 19]. Р. Суні розглядає імперію як особливу форму панування чи контролю між двома окремими утвореннями, що вступають між собою в ієрархічні, нерівні взаємовідносини [4]. Досить популярне визначення М. Дойла, згідно з яким імперія — це система взаємодії між політичними спільнотами, коли одна з них (домінуюча метрополія) здійснює політичний контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою (фактично суверенітетом) іншої політичної спільноти — периферії [8, 45].

Часто у наукових працях пропонуються так звані синдромні визначення імперії, автори яких подають певний перелік головних ознак, яким, на їхню думку, мають відповідати імперії. Це, зокрема, такі вчені: С. Айзенштадт, С. Бабурін, Л. Гатагова, Г. Кнабе, С. Переслєгін, А. Шопар-Ле Бра та ін. Окремі автори наголошують на якомусь одному ключовому провідному факторі, що найбільш репрезентативно відображує сутність імперії — найчастіше ним виступає ідея універсального характеру.

Підсумовуючи різні підходи до комплексного розуміння імперій, маємо зазначити, що більшість авторів вважають імперію великою за розмірами політичною системою (державою) зі складною територіальною структурою; увага акцентується, зокрема, на багатонаціональному складі населення, домінуванні одного етносу (нації) над іншими, пануванні певної універсальної ідеології, авторитарному характері вищої державної влади, агресивній зовнішній політиці. При цьому в структурі імперії виділяється панівний “центр” і залежна від нього “периферія”.

Імперії різних історичних епох істотно відрізнялися між собою за особливостями виникнення і розвитку, ідеологічними (чи релігійними) засадами існування, внутрішньополітичними структурними компонентами тощо. Навіть імперії-сучасниці у певний історичний період мали між собою багато різного, наприклад: Римська імперія й імперія Хань на початку нової ери, Російська і Британська імперії у другій половині

XIX — на початку XX ст. Тому зрозуміло, що чимало компетентних дослідників або уникають жорстких й однозначних формулювань поняття “імперія”, або пропонують розлогі “синдромні” визначення.

Національна держава як територіально-політична система також може мати доволі складну структуру, багатоетнічний склад населення з домінуванням провідного етносу (нації), проводити експансіоністську зовнішню політику щодо сусідніх держав. Якщо в поліетнічній державі існує ієрархія етносів, і ті з них, що перебувають на нижчому рівні цієї ієрархії, не мають можливості мирним та законним шляхом вийти зі складу держави, то в ній наявні “імперські відносини” [7, 109]. Таким чином, у національній державі можливо, по суті, імперські відносини між головним етносом та іншими етнічними спільнотами (меншинами), між “центром” і підпорядкованими йому “периферіями”. Однак, з іншого боку, у сучасній демократичній національній державі має бути забезпечена принципова (хоча б де-юре) рівноправність територіальних, етнічних та культурних спільнот.

Звернемо увагу на те, що, попри прояви експансіонізму в зовнішній політиці, влада держави в принципі не повинна поширюватися за межі її державної території. При цьому можуть спостерігатися імперські відносини між окремими державами, які зазвичай пов’язані з історичною спадщиною, сучасною політичною чи, що найчастіше, економічною залежністю. Нині імперська зовнішня політика тих чи інших держав має переважно замаскований характер, оскільки вони повинні враховувати норми міжнародного права, позицію ООН та світову громадську думку. Отже, для структури, зовнішньої та внутрішньої геополітики окремих сучасних держав можуть бути більшою чи меншою мірою притаманні певні імперські риси.

У принципі імперію можна вважати історично сконструйованою формою держави [4]. Ми погоджуємося з думкою Р. Суні, що національна держава може перетворитися на імперію, а остання — на національну державу [4]. Прикладами того, як національна

держава може переходити у стан імперії при посиленні імперських рис, були Франція в добу Наполеона та Німеччина часів Третього Рейху. Ще в епоху середньовіччя Великобританія та Франція були, по суті, імперськими державними утвореннями, захопивши владу над землями, населеними різними етнічними спільнотами. Та ж сама Франція у новітні часи перетворилася з великої колоніальної імперії (другої у світі після Британської) на національну державу.

Імперію можна вважати одним із основних типів геополітичних систем. Ми дотримуємося думки, що геополітична система в цілому — це організована взаємопов'язана сукупність політичних інститутів, норм, відносин, діяльності, свідомості, культури, що сформувалася в умовах певного географічного простору і функціонує в інтересах правлячих політичних акторів (суб'єктів). Серед геополітичних систем можна виокремити імперські, національно-державні та регіональні.

Враховуючи своєрідні ознаки імперії, можна сформулювати визначення імперської геополітичної системи як ієрархічно організованої взаємопов'язаної сукупності політичних інститутів, норм, відносин, діяльності, свідомості, культури, що сформувалася в умовах великого і різноманітного географічного простору, функціонує в інтересах, передусім, пануючого політичного “центру” (його суб'єктів) і має підпорядковані зовнішні компоненти. Таким чином, можна вести мову про імперські інститути, норми, відносини, діяльність, свідомість, культуру тощо. Часто підкреслюють особливу роль імперської ідеї в утворенні, розвитку і збереженні відповідної геополітичної системи. В історичному минулому імперська ідея могла мати навіть сакральний характер, обґрунтовувала право імперії на панування над іншими країнами та народами, а в ідеалі — так і над усім світом.

Пропонується трактування імперій як великих геополітичних систем, що вирізняються складною багаторівневою ієрархічною структурою з різнорідними внутрішніми компонентами і мають зовнішні компоненти (або мережі) у світовому геопросторі. Здебільшо-

го основою сучасних імперських геополітичних систем є “держава-центр”, яка тримає під своїм контролем зовнішню “периферію”, яка може бути представлена формально суверенними державами, залежними країнами та територіями, транспортними комунікаціями, військовими базами та ін. При цьому осередки впливу імперій і комунікаційні лінії утворюють різноманітні і взаємопереплетені геоструктури — мережі, що охоплюють значні ділянки світового геопростору. Йдеться про політичний, економічний, культурний чи інформаційний контроль над “периферією”.

Сама “держава-центр” у великих імперських системах може мати досить складну ієрархічну внутрішню структуру з “центром” і численними “периферійними” компонентами, представленими, наприклад, різноманітними політичними, економічними, соціальними, етнічними, культурними територіальними спільнотами. Попри сучасні тенденції демократизації суспільного життя, в окремих великих державах спостерігаються імперські відносини нерівноправності й жорсткого підпорядкування “периферійних” компонентів “центру”.

Вважаємо, що, крім складності внутрішньої ієрархічної структури, розгалужених зовнішніх мереж впливу, наявності нерівноправних політичних відносин, саме характер діяльності (функціональний аспект) є ключовим у виявленні імперських геополітичних систем. Отже, йдеться про геополітику, яка з прикладної точки зору виступає як політична діяльність різноманітних акторів у географічному просторі.

Імперська геополітика включає зовнішню та внутрішню складові. В історичному минулому класична зовнішня геополітика імперій була націлена на територіальну експансію — завоювання інших країн і народів. Сучасна зовнішня імперська геополітика є сукупністю політичних заходів, спрямованих на розширення сфери політичного, економічного, культурного, інформаційного домінування імперії, а також забезпечення прямого чи латентного контролю над стратегічно важливими об'єктами і комунікаційними мережа-

ми у світовому геопросторі. Сучасні імперії (неоімперії) надають перевагу застосуванню в міжнародних відносинах “м’якої” сили, стимулюванню зовнішніх партнерів до добровільного співробітництва, прийняттю нав’язаних “правил гри”.

Внутрішня імперська геополітика, нерозривно пов’язана із зовнішньою, у принципі виступає як впорядкована сукупність політичних заходів щодо забезпечення надійного функціонування геопросторової імперської державної системи, ефективної взаємодії усіх її підсистем і компонентів. Конкретні засоби внутрішньої імперської геополітики диктуються необхідністю утримання в межах однієї великої країни різнорідних за історією та рівнем розвитку регіонів і численних етнічних, релігійних, культурних спільнот. При цьому внутрішня імперська геополітика спрямована на забезпечення контролю “центру” над регіонами і етнічними спільнотами усередині держави, недопущення регіонального й етнічного сепаратизму, і, водночас, зміцнення політичної та економічної могутності держави, посилення її ролі на міжнародній арені.

На відміну від звичайної держави, яка здійснює свої суверенні повноваження, як правило, у межах державної території, імперія поширює сферу свого впливу в глобальному геопросторі на території інших країн і регіонів. Йдеться також про імперську експансію в культурному і інформаційному геопросторах, які часто не мають суто територіального (у вузькому розумінні) характеру. Державна геополітична система за певних умов може як набувати імперських рис, так і втрачати їх.

Таким чином, саме імперська геополітика є тим провідним індикатором, що слугує для виявлення імперії. Наприклад, у Швейцарії не спостерігається імперських проявів у зовнішній та внутрішній геополітиці, тому вона не є імперією, хоча і вирізняється складною внутрішньополітичною структурою та поліетнічним характером населення.

Ми дотримуємося погляду, згідно з яким у сучасному світі існує неформальна За-

хідна макроімперія, яка є поліцентричною за наявності провідного “центру” — неоімперії США. Західна макроімперія як система об’єднана спільною ліберально-демократичною ідеологією і ринковими економічними засадами функціонування. Сфера її впливу поширюється на численні регіони та окремі країни світу. Український дослідник С. Федуняк навіть вважає можливим залучення до складу новітньої Західної імперії Російської Федерації [5]. У сучасну епоху ключова імперська ідея для Заходу полягає в збереженні миру та міжнародної безпеки, захисті від тероризму, забезпеченні для всього світу розвитку ринкової економіки та ліберальної демократії.

Головним “центром” неформальної Західної макроімперії є, безумовно, неоімперія США. Нині, на думку українського вченого Б. Канцелярука, триває процес формування новітньої (четвертої) імперії США, яка за своїми розмірами є “напівглобальною” [1, 53]. Проте наддержавна неспроможна контролювати стрімке зростання нових регіональних лідерів і приборкати антизахідні геополітичні процеси на теренах “периферії” світового геопростору. Однією із тенденцій імперської геополітики США є створення і розвиток механізмів співпраці з іншими неоімперіями у розв’язанні глобальних безпекових проблем. США нині змушена де-факто допускати реалізацію окремими іншими великими державами світу своїх імперських інтересів і створення ними власних сфер впливу. У сучасній зовнішній імперській геополітиці демократів, на нашу думку, досить гнучко поєднуються класичні та посткласичні, переважно “м’які”, засоби. Нині США майже повністю переорієнтувалися на технології інформаційної війни, яку ще називають мережною війною (network-centric warfare).

В історичному минулому США проводили неоднозначну з морального погляду внутрішню геополітику (зокрема, фізичне знищення чи депортацію до резервацій індіанських племен). Проте нині Америка досягла значних успіхів у справі внутрішньої по-

літичної гомогенізації імперії, тому всередині держави імперські відносини нерівноправності фактично не спостерігаються і, відповідно, немає потреби у проведенні імперської геополітики жорсткого підкорення етнічних та регіональних спільнот.

Європейський Союз є, по суті, економічним конкурентом і, водночас, геополітичним союзником США, входячи до складу Західної макроімперії. Провідні західноєвропейські країни (Велика Британія, Франція, Німеччина) хоча і здійснюють окремі напрями зовнішньої імперської геополітики, проте, на нашу думку, не можуть вважатися повноцінними неоімперіями.

Російська Федерація (геополітична спадкоємиця СРСР) не має достатніх ресурсів для реалізації глобальної геостратегії і зосередилася на забезпеченні своїх регіональних імперських інтересів на пострадянському геопросторі. Добре субсидована Кремлем програма “Руського світу” по суті є проявом культурно-цивілізаційної імперської геополітики щодо пострадянських країн. У геоекономічній сфері Росією реалізується імперський проект ЄврАзЕС із Митним Союзом. А в військово-політичній сфері існує такий інструмент імперської геополітики, як ОДКБ.

У внутрішньополітичному житті Росії, з одного боку, актуалізуються потреби інтеграції до глобального суспільства, розв’язання соціально-економічних проблем і прискореної модернізації, що пов’язане з розвитком демократії та ринкових відносин, а з другого, існує реальна небезпека активізації відцентрових тенденцій, появи сепаратизму, навіть розколу країни. Для забезпечення цілісності імперської геополітичної системи, численні риси якої успадковані від Російської імперії та СРСР, демократичні методи виявляються недостатньо ефективними. У країні залишаються численні суперечності між “центром” і “периферіями” — збереження в Росії імперських відносин не даремно вважається головним елементом “імперської спадщини” [7, 110].

Нова біполярність може виникнути за умов подальшого швидкого посилення Ки-

таю як світового “полюсу”. Поки що він не виявляє глобальних амбіцій щодо політичного домінування, проте в геоекономічній сфері вже досягнув другого місця у світі (після США). Сучасний Китай є вже третьою у світі державою за ядерним потенціалом. На міжнародній арені КНР активно виступає за формування багатопольярного світу, міжнародну політику безпеки, протидію всім видам гегемонізму.

Спостерігається активізація геоекономічного впливу Китаю в Південно-Східній Азії й АТР у цілому. У 2010 р. було створено зону вільної торгівлі Китай—АСЕАН. Посилюється також геоекономічна присутність Китаю в Центральній Азії. Поступово розвивається економічна експансія Китаю до Австралії, країн Африки та Латинської Америки.

Імперським проектом є формування “Великого Китаю”, або Китайського спільного ринку, до складу якого мають увійти сам Китай, а також Тайвань, Сянган, Аомінь, Сінгапур. На спільних національних та культурних засадах виникають і розвиваються різноманітні економічні зв’язки, формується “спільний економічний простір” — структурний каркас “Великого Китаю”. До останнього відносять також мережі численних китайських громад, розсіяних по всьому світу.

У зовнішній політиці незалежної Індії традиційно виокремилися три магістральні напрями: рівновіддаленість від супердержав, розвиток відносин з країнами, що розвиваються, і домінування в Південній Азії. Протягом тривалого часу Індія навіть претендувала на роль лідера Третього світу (“Півдня”) — країн, що розвиваються. Індійська економіка є однією з найдинамічніших у всьому світі. Не лише Південна Азія, а й весь басейн Індійського океану є нині сферою геополітичних та геоекономічних інтересів Індії. За умов стрімкого посилення Китаю, Індія йде на геополітичне співробітництво із США. Слід звернути увагу на ядерну геополітику Індії, необхідність якої вона обґрунтовує наявністю ядерного потенціалу КНР та ядерною програмою свого суперника — Пакистану.

Серед країн світу Індія має чи не найбільшу кількість етносів, а ще у неї строкатий релігійний склад населення. З історичного минулого успадковані доволі гострі міжетнічні та міжконфесійні проблеми. До того ж, сучасній Індії притаманні численні політичні, економічні, соціальні, демографічні проблеми. Попри це, політичний “центр” Індії проводить достатньо ефективну внутрішню геополітику щодо “периферій”, забезпечуючи цілісність державної системи та її в цілому ефективне функціонування.

Бразилія нині відіграє провідну геоекономічну роль у Південній Америці. Політична еліта країни активно виступає за багатоплярний світовий порядок (за активної участі Бразилії), реформування ООН (з набуттям Бразилією статусу постійного члена Ради Безпеки), за зміцнення міжнародної та регіональної безпеки. Бразилія прагне до лідерства в усій Латинській Америці (за умов зменшення впливу США) і посилення своєї ролі в інших регіонах світу. Країна нині є провідною в інтеграційних угрупованнях МЕРКОСУР та УНАСУР. Загалом Бразилія прагне стати лідером серед країн, що розвиваються, виступає за активізацію відносин у форматі “Південь—Південь” — формування альянсу провідних країн світового Півдня з метою встановлення нового міжнародного економічного порядку задля спільної протидії викликам глобалізації та рівноправного діалогу із Заходом. У військово-політичній сфері Бразилія проводить активну діяльність щодо створення Ради з оборони Південної Америки, яка має стати зародком військово-політичного альянсу країн цього регіону. Міжнародне співробітництво доволі плідно використовується Бразилією для модернізації військово-промислового комплексу, якісного оновлення збройних сил. Вона вважається спроможною у досить короткий термін відродити свій ядерний потенціал.

В угруповання БРІКС, попри наявні суперечності між окремими державами-учасницями (зокрема, Індією та Китаєм) і недостатньо розвинені інтеграційні зв'язки, усе ж є значні перспективи співпраці, особливо

в різних галузях економіки. А в геополітичній сфері можна очікувати висування з боку БРІКС вимог до Заходу щодо паритетних відносин і рівноправної конкуренції у розподілі сфер впливу в глобальному просторі.

Підкреслимо, що імперська геополітична система по суті є ієрархічно організованою взаємопов'язаною сукупністю політичних інститутів, норм, відносин, діяльності, свідомості, культури, яка сформувалася в умовах великого і різноманітного географічного простору, функціонує під керівництвом суб'єктів політичного “центру” і має підпорядковані зовнішні компоненти. Різні форми імперських відносин встановлюються між окремими суб'єктами усередині державних геополітичних систем, а також між акторами міжнародних відносин. Головним індикатором імперій минулих епох і сучасності виступає їх зовнішня та внутрішня геополітика.

Література

1. Канцелярук Б. І. Четверта імперія американської демократії в умовах формування нового світопорядку / Б. І. Канцелярук // Дослідж. світ. політики: 36. наук. пр. — 2002. — Вип. 19. — С. 49—55.
2. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен; пер. с англ. — М.: Европа, 2007. — 688 с.
3. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження: Монографія / О. Мотиль; пер. з англ. — К.: Критика, 2009. — 200 с.
4. Суни Р. Г. Уроки імперии: Россия и Советский Союз / Р. Г. Суни; пер. с англ. // Прогнозис. — 2006. — №8. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.intelros.ru/2007/08/09/uroki_imperii_rossija_i_sovetskij_sojuz.html
5. Федуняк С. Г. Імперія США: реальність чи ілюзії: Конспект лекції / С. Г. Федуняк. — Чернівці: Рута, 2007. — 15 с.
6. Феоктистов Г. Г. Империя как тип структурного деления мира (опыт классификации) / Г. Г. Феоктистов // Общественные науки и современность. — 2000. — № 2. — С. 103—110.
7. Фурман Д. Рецензия на книгу “Наследие империй и будущее России” / Д. Фурман // Pro et Contra. — 2009. — Т. 13. — № 1(44). — С. 107—112.
8. Doyle M. W. Empires / M. W. Doyle. — Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1986. — 408 p.

У геопросторовій політичній організації світу виділяються імперські геополітичні системи. Сучасні неоімперії формуються на основі імперських відносин на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Імперські геополітичні системи мають складну ієрархічну структуру, їх "центрам" притаманна відповідна зовнішня та внутрішня імперська геополітика.

В геопространственной политической организации мира выделяются имперские геополитические системы. Современные неоимперии формируются на основе имперских отношений на внутригосударственном и международном уровнях. Имперские геополитические системы имеют сложную иерархическую структуру, их "центрам" присуща соответствующая внешняя и внутренняя имперская геополитика.

The imperial geopolitical systems in the geospacial political organization of the world are distinguished. Modern neo-empires is formed on the basis of imperial relations on domestic and international levels. The imperial geopolitical systems have a complicated hierarchical structure. Proper external and internal imperial geopolitics are inherent to their "centers".

Надійшла 3 липня 2013 р.

Ф. М. МЕДВІДЬ

В. В. БАРАН

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

Т. О. КУРЧИНА

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

ВИБОРИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ 2012 РОКУ: ЗАКОНОДАВЧІ ІННОВАЦІЇ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ФЕНОМЕНИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 22–30

Розглянуто вибори народних депутатів України 2012 р. крізь призму інновацій та електоральних феноменів.

Одразу після прийняття позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України такий вагомий політологічний термін, як “вибори”, для абсолютної більшості громадян нашої держави набув принципово іншого значення. Оскільки замість безальтернативного тотального підтвердження повноважень влади КППС та її територіальних структур громадяни України отримали можливість шляхом волевиявлення змінювати існуючу суспільну ситуацію в державі.

“Це вибір для себе, для своїх дітей та онуків, для поколінь прийдешніх. Ми не маємо права помилитися. Хай кожен з нас у хвилину визначення залишиться сам на сам зі своєю совістю і своїм розумом, щоб ніхто і ніщо, окрім відповідальності перед народом і майбутнім, не могло вплинути на волю кожного, бо в наших руках — доля молоді незалежної держави, доля Батьківщини, рідної землі” [11], — цей уривок із Звернення Верховної Ради України до народу від 11 жовтня 1991 р. може слугувати певним вічним еталонним політичним орієнтиром для виборців у момент здійснення волевиявлення.

Згідно зі ст. 69, 70, 71 Конституції України: “Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення

вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення” [1; 9, 92–100; 10, 410–425].

За двадцять два роки нашої незалежності вибори до єдиного законодавчого органу державної влади України — Верховної Ради України проходили шість разів. Тому чергові вибори народних депутатів України VII скликання, що відбулися 28 жовтня 2012 р., на сьогодні є хоча і проміжною, але вершиною історичної еволюції вітчизняної парламентської демократії.

I. ЗАКОНОДАВЧІ ІННОВАЦІЇ

З метою цілісного, коректного та об'єктивного зіставлення ключових аспектів Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI [6], Закону України “Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 р.” від 5 липня 2012 р. № 5175-VI [7] та відповідних попередніх редакцій електоральних правових полів [2–5; 8] розділ “Законодавчі інновації” цієї статті поданий у вигляді порівняльних таблиць та коротких аналітичних коментарів до них.

**Інновація 1–2: Змішана (пропорційно-мажоритарна) система.
Заборона виборчих блоків**

Чинна законодавча норма	Попередні законодавчі норми		
	17.11.2011	18.11.1993	24.09.1997
“Кількісний склад Верховної Ради України становить 450 депутатів. Вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою: 1) 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі (за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій; 2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах”	“Вибори проводяться по 450 одномандатних виборчих округах на основі абсолютної більшості”	“Усього обирається 450 депутатів. З них 225 обирається в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Депутатські мандати між політичними партіями, виборчими блоками партій, списками кандидатів у депутати від яких отримали чотири або більше чотирьох відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно кількості отриманих ними голосів”	“Кількісний склад Верховної Ради України визначається Конституцією України. У розподілі мандатів депутатів беруть участь партії (блоки), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні”

Повернення до основ правового поля виборів народних депутатів України 1998 та 2002 рр. значною мірою врегулювало неоднорідність представлення інтересів адміністративно-територіальних одиниць та дещо зменшило характерне для пропорційної системи закритих списків явище “паротяга” (яскрава п’ятірка лідерів та множина маловідомих кандидатів).

Заборона виборчих блоків теоретично могла бути причиною непопрацання окремих політичних партій в український парламент VII скликання. Водночас ця законодавча норма стала каталізатором саморозпуску малих партій та вливання їх до складу потужних громадсько-політичних утворень.

Інновація 3: Підвищення прохідного виборчого бар’єра

Чинна законодавча норма	Попередні законодавчі норми	
	17.11.2011	24.09.1997
“Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків партій, що отримали п’ять і більше відсотків голосів виборців, у співвідношенні до сумарної кількості голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій”	“Депутатські мандати між політичними партіями, виборчими блоками партій, списками кандидатів у депутати від яких отримали чотири або більше чотирьох відсотків голосів виборців, розподіляються пропорційно кількості отриманих ними голосів”	“У розподілі мандатів депутатів беруть участь партії (блоки), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні”

Перше в політичній історії України підвищення прохідного виборчого бар'єра спричинило ефект голосування виборця за популярні політичні партії, навіть попри виражену симпатію до ідейних засад чи особистісних

якостей лідерів невеликих політичних сил. Результати численних передвиборчих соціологічних досліджень тільки посилили своєрідну диференціацію на “прохідні” та “непрохідні” партії.

**Інновація 4: Відсутність у бюлетені графи
“Не підтримую жодного з кандидатів”**

Чинна законодавча норма	Попередні законодавчі норми	
17.11.2011	18.11.1993	25.03.2004
“У виборчому бюлетені для голосування у загальнодержавному окрузі назви партій розміщуються у порядку їх номерів, визначених жеребкуванням, яке проводить Центральна виборча комісія за участю представників партій у Центральній виборчій комісії після закінчення реєстрації кандидатів у депутати від партій перед затвердженням форми і тексту виборчого бюлетеня. У виборчому бюлетені зазначаються визначений жеребкуванням номер кожної партії, повна назва відповідної партії, власні імена (усі власні імена) та по батькові (за наявності) перших п'яти кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії. Між номером кожної партії та назвою цієї партії розміщується порожній квадрат”	“До бюлетеня включаються в алфавітному порядку всі зареєстровані кандидати в депутати з зазначенням прізвища, імені, по батькові кандидата, року народження, партійності, посади (заняття)”	Назви партій (блоків) у виборчому бюлетені розміщуються у порядку їх номерів, визначених жеребкуванням, яке проводить Центральна виборча комісія за участю представників партій (блоків) у Центральній виборчій комісії після закінчення реєстрації кандидатів у депутати від партій (блоків) перед затвердженням форми і тексту бюлетеня. У виборчому бюлетені зазначаються визначений жеребкуванням номер кожної партії (блоку), повна назва відповідної партії (блоку з обов'язковим зазначенням назв партій, що входять до блоку), прізвища, імена, по батькові перших п'яти кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку). Між номером кожної партії (блоку) та назвою цієї партії (блоку) розміщується порожній квадрат. Після переліку партій (блоків) розміщується відділений від переліку партій (блоків) неперервною лінією текст: “Не підтримую кандидатів у народні депутати України від жодної політичної партії, виборчого блоку політичних партій” і ліворуч біля цього тексту розташовується порожній квадрат”

Якщо відсутність у бюлетені графи “Проти всіх” чи “Не підтримую жодного кандидата” на парламентських виборах 1994 р. (тим паче за системи абсолютної більшості) було раціональним рішенням, то у 2012 — це був

суттєвий крок назад в еволюції українського електорального законодавства. Оскільки як мінімум 2—3 відсотки виборців були позбавлені традиційного права на аполітичне протестне голосування.

Інновація 5: Відеоспостереження у режимі реального часу під час голосування

Чинна законодавча норма (попередніх законодавчих норм не було)
05.07.2012
“Встановити, що для підвищення рівня довіри суспільства до виборів, публічності та відкритості виборчого процесу, доступу громадськості до спостереження у режимі реального часу під час голосування, а також створення відеозапису підрахунку голосів виборців у приміщенні для голосування звичайної виборчої дільниці використовується система відеоспостереження, відеозапису і трансляції зображення, яка у передбаченому цим Законом порядку забезпечує створення інформації,

передачу зображення з приміщення для голосування звичайної виборчої дільниці з можливістю його перегляду на відповідному веб-сайті у мережі Інтернет та подальше збереження створеної в процесі відеоспостереження інформації. Система відеоспостереження не встановлюється у приміщеннях Центральної виборчої комісії, окружних виборчих комісій, дільничних виборчих комісій закордонних та спеціальних виборчих дільниць. Використання системи відеоспостереження у день голосування та під час підрахунку голосів є обов'язковим. У разі технічної неможливості забезпечити передачу зображення з приміщення для голосування окремої звичайної виборчої дільниці. Система відеоспостереження у такому приміщенні використовується для створення та зберігання відповідної інформації. Веб-камери повинні розташовуватися таким чином, щоб не порушувати таємницю волевиявлення виборців, одночасно забезпечуючи контроль за дотриманням процедури голосування і підрахунку голосів.

Масове використання сучасних інформаційних технологій у режимі реального часу як чинника публічного контролю за процесом голосування та підрахунку голосів можна вважати вдалою законодавчою інновацією. Проте така система відеоспостереження апіорі не унеможливує фіксації всіх порушень у день голосування.

II. ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ФЕНОМЕНИ

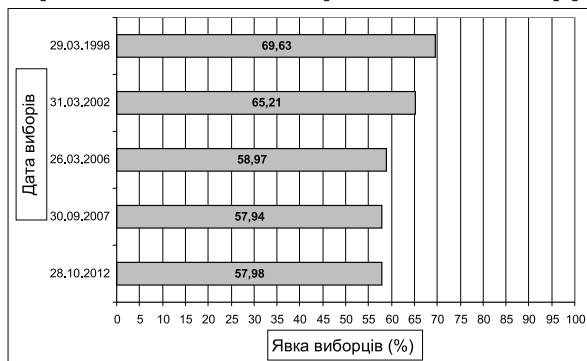
В основу цього розділу покладено ґрунтовний емпіричний матеріал щодо результатів виборів народних депутатів України 1998–2012 рр., а також феноменологічний аналіз електоральних тенденцій виборів до Верховної Ради VII скликання.

Феномен 1: Збільшення явки виборців

Протягом парламентських кампаній 1998–2007 рр. явка громадян України на виборчі дільниці неухильно зменшувалась. Незначний приріст (0,04 %) показника електоральної відповідальності при бажанні можна пояснити як позитивними (вдосконалення політичної культури українців), так і негативними (демографічна криза) факторами (діагр. 1).

Діаграма 1

Динаміка зміни явки виборців на парламентських виборах 1998–2012 рр.

Феномен 2: Абсолютний електоральний прогрес ВО “Свобода”

У 1998 р. виборчий блок партій “Менше слів”, який складала дві політичні партії — Всеукраїнське політичне об'єднання “Державна самостійність України” та Соціал-національна партія України, отримав 45155 (або 0,17 %) голосів та посів 29-те місце з 30-ти можливих.

Проте після перейменування у лютому 2004 р. Соціал-національної партії України у Всеукраїнське об'єднання “Свобода” ця політична сила здобула унікальні у світовій електоральній історії виборчі результати. Оскільки на виборах 2006, 2007 та 2012 років ВО “Свобода” щоразу отримувало абсолютний геометричний приріст підтримки виборців як в Україні в цілому, так і в кожній територіально-адміністративній одиниці зокрема. Причому кількість отриманих голосів у кожному з регіонів у 2012 р. зросла, порівняно з 2006 р., у десятки разів (Рівненська обл. — у 61 раз; Запорізька обл. — у 51 раз; Херсонська — у 50 разів) (табл. 1).

Феномен 3: Чіткий поділ на “прохідні” та “непрохідні” партії

На виборах народних депутатів 28 жовтня 2012 р. була зафіксована унікальна в електоральній історії України тотальна диференціація між парламентськими і непарламентськими політичними партіями.

Якщо протягом 1998–2007 рр. на парламентських виборах коефіцієнт виборчого бар'єру (співвідношення кількості голосів, які отримала остання політична сила, з числа тих, що подолали виборчий бар'єр, до кількості голосів, які отримала перша політична сила, з числа тих, що не подолали виборчий

Абсолютний електоральний прогрес ВО "Свобода" на парламентських виборах 2006–2012 рр.

№	Реґіон	Кількість голосів			Відсоток голосів			Місце		
		2006	2007	2012	2006	2007	2012	2006	2007	2012
1.	АР Крим	532	827	7637	0,05	0,09	1,04	34	16	7
2.	Вінницька обл.	1374	4120	67024	0,14	0,47	8,40	23	8	5
3.	Волинська обл.	3347	8215	90612	0,55	1,45	17,98	15	7	2
4.	Дніпропетровська обл.	1853	4471	72257	0,10	0,27	5,19	31	11	5
5.	Донецька обл.	853	2123	23557	0,03	0,08	1,20	34	13	6
6.	Житомирська обл.	942	2566	44188	0,13	0,39	7,47	28	9	5
7.	Закарпатська обл.	1027	2670	39160	0,17	0,54	8,35	32	7	4
8.	Запорізька обл.	609	1968	30758	0,06	0,21	3,85	33	12	5
9.	Івано-Франківська обл.	10266	26792	222013	1,28	3,41	33,79	7	3	2
10.	Київська обл.	1904	6146	93082	0,19	0,67	10,84	20	7	4
11.	Кіровоградська обл.	728	1207	26026	0,13	0,25	6,22	27	11	5
12.	Луганська обл.	420	798	13203	0,03	0,06	1,29	33	15	6
13.	Львівська обл.	33829	45681	499703	2,23	3,06	38,02	6	4	1
14.	Миколаївська обл.	702	1137	20356	0,11	0,20	4,30	29	11	5
15.	Одеська обл.	1338	1771	28618	0,12	0,17	3,30	28	13	5
16.	Полтавська обл.	1339	2378	54206	0,15	0,30	7,94	25	10	5
17.	Рівненська обл.	1439	6680	87444	0,22	1,12	16,63	20	7	3
18.	Сумська обл.	903	1335	33783	0,13	0,21	6,37	23	11	5
19.	Тернопільська обл.	13317	22886	176534	1,97	3,44	31,22	7	3	2
20.	Харківська обл.	1556	2928	43461	0,10	0,22	3,83	24	12	5
21.	Херсонська обл.	402	1010	20255	0,07	0,20	4,71	34	12	5
22.	Хмельницька обл.	2457	3461	75748	0,31	0,48	11,79	18	7	4
23.	Черкаська обл.	1670	4851	59414	0,23	0,73	9,48	18	7	4
24.	Чернівецька обл.	1903	3129	35450	0,41	0,76	8,71	19	7	4
25.	Чернігівська обл.	743	1645	31473	0,11	0,28	5,98	29	11	6
26.	м. Київ	5490	17105	227118	0,37	1,25	17,33	17	7	3
27.	м. Севастополь	105	170	2026	0,05	0,09	1,37	34	16	7
	Україна	91321	178660	2129933	0,36	0,76	10,44	18	8	5
	Закордонний округ	291	590	4827	0,85	2,28	23,63	9	4	1

бар'єр) жодного разу не перевищив показника 1,99, то у 2012 р. він становив 6,61. Більше того, кількість відданих голосів за Партію Наталії Королевської "Україна – Вперед!" у 2012 р. була у 2,07 раза меншою, ніж рівень підтримки Соціалістичної партії України у 2007 р.; кількість відданих голосів за політичну партію Всеукраїнське об'єднання "Свобода" у 2012 р. – у 1,31 раза більшою, ніж рівень підтримки Соціал-демократичної партії України (об'єднана) у 2002 (табл. 2).

Лише дві політичні партії (Радикальна Партія Олега Ляшка та Партія "Руський блок"), з числа тих, що не ввійшли до Верховної Ради VII скликання, зуміли подолати встановлений виборчий бар'єр, або подолати хоча б в одному з регіонів України. Причому кількість партій та загальна сума їх локальних досягнень (2) є найменшою в історії українських парламентських виборів за пропорційною системою (попередній антирекорд: 2007 р. – 3 партії, 10 регіонів) (табл. 3).

Таблиця 2

Коефіцієнт виборчого бар'єру на парламентських виборах 1998–2012 рр.

Рік виборів	Остання з числа політичних сил, що подолали виборчий бар'єр			Коефіцієнт виборчого бар'єру*
	Назва	Кількість голосів	Відсоток голосів	
1998	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1066113	4,01	1,09
2002	Соціал-демократична партія України (об'єднана)	1626721	6,27	1,95
2006	Комуністична партія України	929591	3,66	1,25
2007	"Блок Литвина"	924538	3,96	1,38
2012	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	2129933	10,44	6,61
Рік виборів	Перша з числа політичних сил, що не подолали виборчий бар'єр			Коефіцієнт виборчого бар'єру*
	Назва	Кількість голосів	Відсоток голосів	
1998	Народна партія (Народна аграрна партія України, Аграрна партія України)	978330	3,68	1,09
2002	Виборчий блок політичних партій "Блок Наталії Вітренко"	836198	3,22	1,95
2006	Блок Наталії Вітренко "Народна опозиція"	743704	2,93	1,25
2007	Соціалістична партія України	668234	2,86	1,38
2012	Партія Наталії Королевської "Україна – Вперед!"	322198	1,58	6,61

Примітка: Коефіцієнт виборчого бар'єру = Кількість голосів, які отримала остання політична сила, з числа тих, що подолали виборчий бар'єр / Кількість голосів, які отримала перша політична сила, з числа тих, що не подолали виборчий бар'єр.

За результатами виборів 28 листопада 2012 р. вперше в історії жодна з партій, які не подолали виборчий бар'єр, не зуміла увійти в трійку в регіонах. А сумарна кількість балів Партії Наталії Королевської "Україна – Вперед!", політичної партії "Наша Україна", Партії "Руський блок" та Радикальної Партії Олега Ляшка за потраплян-

ням політичних сил у п'ятірки кращих у регіонах (9) є найменшою упродовж українських парламентських виборів за пропорційною системою (попередній антирекорд: 2002 р. – 4 партії, 15 балів). (Система нарахування балів така: за перше місце 5 балів, друге – 4, третє – 3, четверте – 2, п'яте – 1) (табл. 4).

Таблиця 3

Подолання виборчого бар'єру в регіонах на парламентських виборах 2012 р.

Місце (різниця місьць*)	Партія	Кількість регіонів
1 (+1)	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	27
2 (-1)	Партія регіонів	26
3 (0)	Політична партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка"	25
4 (0)	Комуністична партія України	24
5 (0)	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	18
6 (+2)	Радикальна Партія Олега Ляшка	1
6 (+7)	Партія "Руський блок"	1
Інші партії не подолали виборчий бар'єр у регіонах жодного разу		
Примітки:		
1) Різниця місьць = Місце за даним показником – Місце за результатами виборів.		
2) Напівжирним шрифтом виділені партії (виборчі блоки партій), що ввійшли до Верховної Ради України.		

Таблиця 4

Потрапляння в п'ятірку кращих у регіонах на парламентських виборах 2012 р.

Місце (різниця місьць)	Партія	Кількість ... місьць					Сума балів
		1-х	2-х	3-х	4-х	5-х	
1 (+1)	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	15	2	10			113
2 (-1)	Партія регіонів	11	10		6		107
3 (0)	Політична партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка"		2	14	10	1	71
4 (0)	Комуністична партія України		10	1	5	8	61
5 (0)	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	1	3	2	5	11	44
6 (0)	Партія Наталії Королевської "Україна – Вперед!"					3	3
6 (+1)	політична партія "Наша Україна"					3	3
8 (+5)	Партія "Руський блок"				1		2
9 (-2)	Радикальна Партія Олега Ляшка					1	1
Інші партії (блоки) не потрапляли в регіональні п'ятірки кращих жодного разу							
Примітки:							
1) Різниця місьць = Місце за даним показником – Місце за результатами виборів.							
2) Напівжирним шрифтом виділені партії (виборчі блоки партій), що ввійшли до Верховної Ради України.							

**Міра спотворення результатів після процедури конвертації
на парламентських виборах 2012 р.**

Місце	Партія	Реальні результати		Результати після конвертації		Спотворення	
		відсотки голосів	кількість мандатів	відсотки голосів	кількість мандатів	відсотки голосів	кількість мандатів
1	Партія регіонів	30,00	68	32,21	72	2,21	4
2	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	25,54	57	27,43	62	1,89	5
3	Політична партія "УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка"	13,96	31	15,00	34	1,04	3
4	Комуністична партія України	13,18	30	14,15	32	0,97	2
5	політична партія Всеукраїнське об'єднання "Свобода"	10,44	23	11,21	25	0,77	2

Враховуючи, що сумарний відсоток електоральної підтримки, отриманий партіями, що не подолали прохідний бар'єр у 2012 р. був рекордно малим (6,88), то ці вибори стали найменш спотвореними після процедури конвертації голосів за період незалежності України (табл. 5).

Отже, чергові вибори народних депутатів України VII скликання, що відбулись 28 жовтня 2012 р., вже зараз можна вважати водночас найбільш унікальним та неоднозначним процесом в історії вітчизняного парламентаризму. А комплекс досягнень та проблем кожного політичного волевиявлення в історії нашої держави має стати предметом для фундаментальних аналітичних досліджень не лише науковців, а й політиків та громадян.

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
2. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 листопада 1993 р. № 3623-XII.
3. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 24 вересня 1997 р. № 541/97-ВР.

4. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 25 березня 2004 р. № 1665-IV.

5. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 18 жовтня 2001 р. № 2766-III.

6. Закон України "Про вибори народних депутатів України" від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI.

7. Закон України "Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року" від 5 липня 2012 р. № 5175-VI.

8. Закон України "Про вибори народних депутатів України": Наук.-практ. коментар / За ред. М. М. Рябця. — К.: Укр. Інформ.-правовий центр, 2002. — 361 с.

9. Медвідь Ф. М., Медвідь Я. Ф. Виборча система України: політико-правові засади генези і становлення // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2010. — № 6 (50). — С. 92—100.

10. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Вибори народних депутатів України 1994—2007 рр.: політико-правове поле партійної і виборчої систем // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 24—25 листоп. 2011 р. — К.: ІПієНД, 2012. — С. 410—425.

11. Постанова Верховної Ради України "Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України" від 11 жовтня 1991 р. № 1660-XII.

Здійснено ґрунтовний аналіз фундаментальних особливостей передумов та результатів виборів народних депутатів України VII скликання крізь призму історичної еволюції вітчизняної парламентської демократії.

Выполнен обстоятельный анализ фундаментальных особенностей предпосылок и результатов выборов народных депутатов Украины VII созыва сквозь призму исторической эволюции отечественной парламентской демократии.

The detailed analysis of the fundamental features of assumptions and results of elections of deputies of Ukraine from VII convocation through the prism of the historical evolution of national parliamentary democracy made.

Надійшла 28 жовтня 2013 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМ БОРГОМ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 31—35

Зовнішня заборгованість Росії, Білорусі, Вірменії та інших країн утворилася в результаті багатofакторного процесу, і становить значну проблему для національних господарств. Що ж спричинило подібні результати і як розвивався процес накопичення заборгованості? Причини вибухового зростання зовнішнього боргу слід шукати, виходячи з особливостей економічного розвитку країн за останні десятиліття, а також порівнюючи сучасні тенденції з історичними процесами попередніх століть.

Для глибокого пізнання сутності проблеми ефективного регулювання зовнішнього боргу країни доцільно враховувати еволюцію виникнення державного зовнішнього боргу колишнього СРСР і його окремих країн. Державний борг з'явився з виникненням і розвитком держави. Органи влади та управління прагнули збалансувати бюджет (загальнодержавний фонд грошових коштів) для нормального розвитку держави та повноцінного виконання своїх функцій. В епоху слаборозвиненого грошового господарства відчувався брак коштів, одержуваних від збору податків [1]. Але державі потрібно було динамічно розвиватися і функціонувати. У такій ситуації інструментом перерозподілу грошових ресурсів стали спочатку внутрішні, а потім і зовнішні запозичення, в результаті яких за державою закріплювався борг.

Кредитна історія Росії почалася в 1769 р., коли Катерина II зробила першу позику в Голландії. За наступні два з половиною століття Російська імперія позичила на ринку приблизно 15 млрд руб. Велика частина цих коштів напередодні революції була погашена. На той час найдавнішими позиками у складі російського державного боргу залишалися 6 %, і позики 1817 р. — 18 %. Їх загальний капітал становив 93 млн руб., а

непогашена частина на 1 січня 1913 р. дорівнювала 38 млн руб. [2, 12—28].

Протягом усього XIX ст. і на початку XX ст. витрати перевищували доходи. У другій половині XIX ст. уряд активно фінансував будівництво залізниць, а також викупував у скарбницю приватні лінії.

Для того щоб згладити вплив величезних витрат на структуру бюджету, його розділили на звичайний і надзвичайний. Перший поповнювався з традиційних джерел доходів (податки, акцизи тощо), дохідну частину другого на 90 % становили кошти, отримані від внутрішніх і зовнішніх позик. Позикові кошти йшли на фінансування будівництва залізниць, ведення воєн і боротьбу зі стихійними лихами [3, 39]. При сприятливому становищі частина надзвичайного бюджету йшла на покриття витрат по довгостроковій оплаті державних позик. Платежі за позиками (відсотки і погашення) здійснювалися за рахунок звичайного бюджету.

Основа державного боргу становили довгострокові і безстрокові позики. Довгострокові позики могли укладатися на досить тривалі терміни — 50—80 років. Практикувався випуск безстрокових зобов'язань, коли держава зобов'язувалася виплачувати тільки договірний відсоток, тобто для власника позика ставала рентою. Уряд залишав за собою

право примусової скупки цього інструменту за номінальною вартістю. У цьому випадку позика погашалася тиражами. Інколи держава скуповувала облігації на біржі.

Також існувало формальне визначення внутрішніх та зовнішніх позик. Перші орієнтувалися на іноземного покупця і звернення за кордон. Другі були розраховані на російський ринок. Такий розподіл не мав ніякого економічного значення, оскільки жодних обмежень на купівлю зарубіжних випусків для російських підданих і внутрішніх іноземців не існувало [4.]

Запозичення фінансових ресурсів використовувалось з різною метою, і далеко не завжди з метою реалізації конкретного проекту. Інтереси фінансової стабільності, хай навіть у короткостроковому періоді, мали першорядне значення. Це давало можливість дотримуватися виробленої економічної політики, не змінюючи її курсу.

Відмовившись платити борги своїм та іноземним громадянам, уряд Радянської Росії заклав основу нової фінансової культури (до моменту приходу більшовиків до влади сума взятих позик становила приблизно 15 млрд руб. за золотим курсом на початку 1917 р.). Цей “революційний” спосіб вирішення фінансових труднощів надалі справив величезний негативний вплив на економічний розвиток країни. Так почалася нова кредитна історія Росії, яка тривала до 1992 р., коли був легалізований внутрішній державний борг шляхом прийняття комплексу рішень уряду і указів президента з обслуговування боргу перед населенням та іншими інвесторами [5].

У період радянської влади державний кредит продовжував функціонувати в усіх республіках у різних формах, оскільки він, як і раніше, залишався важливим джерелом поповнення бюджету, фінансування державних витрат, покриття бюджетного дефіциту. Після встановлення на початку 30-х років режиму централізованого планування, коли все стало державним, кредит у загальноприйнятому розумінні цього терміна зник, залишилися тільки грошові розрахунки, що здійснюються єдиним на всю країну банком. Але доходи населення виявилися відносно неза-

лежними від вказівок держави. Ці доходи і стали об'єктами державного кредиту. Були введені примусові щорічні позики у населення в розмірі не менше місячного фонду оплати праці. Ці позики випускалися з 1925 до 1956 р. включно. Потім вони були припинені. Погашення накопиченої заборгованості було відкладено на 20 років, виплата відсотків по заборгованості не передбачалася. Так виник внутрішній державний борг [6].

Якоюсь подобою державного боргу могла вважатися величезна заборгованість за кредитами Держбанку, передусім аграрного сектора, тобто колгоспів і радгоспів [7, 89–93]. Але теоретично вона утворювала державний борг, оскільки з обох сторін цих боргових відносин виступала держава: вона була і кредитором в особі державного банку, і позичальником в особі державних підприємств, колгоспів. Наростання цієї заборгованості почалося з початку 70-х років і тривало до початку “перебудови” (середина 80-х років).

Падіння виробництва, що почалося в 1990 р., не було зупинено з переходом до реформ. Скорочення обсягу реальних доходів у країні і зростання дефіциту бюджету змусили державу звернутися до позикових ресурсів для забезпечення поточних витрат бюджету. Це сталося у формі організації ринку державних цінних паперів у 1993–1994 рр. До цього практикувалося пряме кредитування дефіциту бюджету Центральним банком Росії. Заміну банківського кредитування випуском цінних паперів, безсумнівно, слід розглядати як успіх державної фінансової політики в 1994–1995 рр. Але надалі розвиток ринку державних цінних паперів вийшов з-під контролю [8, 34–45].

Загальновідомо, що чималу частину в загальному зовнішньому боргу Росії становлять борги колишнього Радянського Союзу. Останній, у свою чергу, здійснював запозичення протягом усієї історії існування. Але сказати, що основним борговим тягарем для Росії є боргова спадщина СРСР, було б некоректно. Росії справді дістався досить великий зовнішній борг СРСР. Однак і суверенний великий. Спробуємо розібратися в історії цього питання. Це доволі проблематично,

оскільки сума деяких зобов'язань колишнього СРСР ще до кінця не врегульована, це пов'язано з триваючими переговорами Росії із зовнішніми кредиторами про методи та способи обчислення “союзного” боргу.

У кінці 1980-х років економічне становище СРСР швидко погіршувалося. Різко скоротилися золотовалютні резерви — з 15,3 млрд дол. у 1988 р. до 7,6 млрд дол. у 1991 р. У 1990 р. було продано золота на 2,7 млрд дол., а в 1991 р. — на 3,8 млрд дол. Для розв'язання платіжних проблем непомірно витрачалися золоті запаси держави: якщо в середині 1980-х років вони становили близько 2,5 тис. т, то до кінця 1991 р. — вже 240 т, досягнувши небувало низького рівня за всю історію Росії ХХ ст.

Відправною точкою слід вважати концепцію “прискорення” економічного розвитку, прийняту як керівництво до дії у 1985 р. Будучи, по суті, програмою економічного реформування планово-адміністративної системи, вона передбачала кардинальну модернізацію радянської промисловості на основі закупівлі та впровадження західних технологій.

Однак валютні ресурси, необхідні для реалізації цього задуму, виявилися недостатніми. Пов'язано це із зовнішніми кон'юнктурними чинниками, що призвели до чергового падіння цін на сировинні товари (наприклад, нафта подешевшала більш ніж у два рази порівняно з початком 80-х років) — основне джерело валютної виручки СРСР. Вихід був знайдений у збільшенні зовнішніх запозичень.

Офіційна радянська статистика не надавала відомостей, що стосуються боргових зобов'язань Радянського Союзу перед західними країнами. Тому для вивчення динаміки зовнішнього боргу СРСР основними джерелами слугують дані, що наводяться в публікаціях світових фінансових організацій. Так, за оцінками Банку Міжнародних розрахунків, зовнішня заборгованість СРСР на кінець 1984 р. становила близько 25 млрд дол., а станом на 1 січня 1992 р. загальна сума зовнішнього боргу Радянського Союзу оцінювалася вже у 105 млрд дол. Станом на початок 1995 р. зовнішній борг Російської Федерації,

прийнятий від колишнього СРСР, становив 108,6 млрд дол. США, або 90,6 % від загального обсягу державного зовнішнього боргу (з урахуванням пені за прострочені виплати, непогашених відсотків і боргу перед фізичними та юридичними особами по замороженим валютних рахунках у Зовнішекономбанку СРСР). Таким чином, можна відзначити більш ніж чотириразове зростання зовнішнього боргу за семирічний період. Оцінити ефективність вкладення отриманих коштів доволі складно з об'єктивних причин, головна з яких — розпад СРСР у 1991 р., що призвів до розділу виробничої бази Союзу. Проте очевидно, що не всі кошти були використані на модернізацію виробництва. Частина з них пішла на закупівлю імпортованих споживчих товарів, інша частина — на обслуговування і погашення раніше залучених кредитів. Отже, радянській економіці не вдалося створити передумов для швидкого зростання на основі західних промислових технологій.

Спірним моментом, що викликає суперечливі оцінки з боку економістів та офіційної влади, є успадкування боргу СРСР Росією. Спочатку передбачалося, що тягар боргу буде розділено порівну між суверенними державами, що утворилися після розпаду Радянського Союзу. Такий розділ ґрунтувався на історичному досвіді та міжнародному праві.

Однак, як показала практика, жодна з молодих держав- правонаступниць, крім Росії, не була спроможна виконати взяті на себе зобов'язання. У результаті політичного тиску з боку західних країн-кредиторів, був прийнятий так званий “нульовий варіант”, згідно з яким протягом 1992—1993 рр. колишні республіки СРСР передали Російській Федерації не тільки всі зарубіжні активи, а й зобов'язання Радянського Союзу за зовнішніми боргами.

У підсумку тільки за 1992—1993 рр., за даними платіжного балансу, сума виплачених відсотків і простроченої заборгованості становила близько 15 млрд дол., що перевищило активне сальдо по експорту товарів і послуг (близько 14 млрд дол. за той самий період).

Таким чином, Росія стала платником за боргами СРСР, а як компенсацію російська

держава отримала право вимоги за кредитами, наданими Радянським Союзом деяким країнам, що розвиваються, а також інші зарубіжні радянські активи (нерухомість, частки в статутному капіталі комерційних фірм).

Наслідки “нульового варіанту” для Росії можна оцінити як негативні. На сьогодні очевидно, що тягар зовнішньої заборгованості, успадкованої від Радянського Союзу, виявився непосильним для російської економіки. Підтвердженням цьому слугують дефолти, оголошені за всіма зобов'язаннями колишнього СРСР у 1998 році.

Стосовно ж боргів країн, що розвиваються, СРСР, то ситуація з ними теж не вселяє оптимізму. У 1993—1996 рр. були проведені вивірювання і на їх підставі було визначено суму заборгованості близько 150 млрд дол. Однак більша частина припадає на найбідніші і слаборозвинені країни. Крім того, при вступі Росії до Паризького клубу в 1997 р. як країни-кредитора значна частина боргу була списана (до 80 %). Єдиними “перспективними” боржниками залишилися Індія (регулярно погашала свій борг товарними поставками), Ірак, Сирія.

До внутрішніх факторів, що спричинили зростання зовнішньої заборгованості, належить загальноекономічний стан Росії на етапі переходу до ринкової економіки. Серед внутрішніх факторів, які спричинили зростання російського зовнішнього боргу в перехідний період, слід відзначити заходи щодо досягнення макроекономічної стабілізації.

При проведенні цієї політики на зразок “номінального якоря” був прийнятий ринковий курс рубля відносно американського долара. Стабільність обмінного курсу привела до придушення інфляції, зростання виробництва, збільшення інвестицій. Зворотним боком такої політики стало підвищення реального курсу рубля, погіршення платіжного балансу шляхом стимулювання імпорту і, як наслідок, зростання державного зовнішнього боргу в частині, пов'язаній з підтриманням штучно завищеного курсу рубля.

Таким чином, зростання російської зовнішньої заборгованості здебільшого потрібно розглядати як результат внутрішніх еко-

номічних дисбалансів, що виявилися у бюджетному дефіциті і завищеному курсі національної валюти.

Розпад СРСР диктував необхідність обґрунтованого розподілу державного боргу СРСР. Підсумком першого етапу цієї роботи було визнання розрахункових часток колишніх республік СРСР по ряду нижченаведених параметрів.

За розрахунковими часткам слід було розподілити 81 млрд дол. З них на Росію припадало близько 49 млрд дол. [9, 163]. Однак цей проект розподілення зовнішнього боргу між республіками не було реалізовано.

Якщо не платять республіки, то Росія одна повинна була обслуговувати весь союзний борг.

У вересні-жовтні 1992 р. представникам “сімки” і Паризького клубу кредиторів вдалося нав'язати Росії схему її одноосібної відповідальності за боргами СРСР.

Державний борг формується як результат внутрішньої і зовнішньої боргової політики. Однією з основних проблем російської економіки часів перехідного періоду став непомірно збільшений внутрішній державний борг.

Коло західних кредиторів Росії досить велике — до нього входять близько 600 комерційних банків з 24-х країн, а також Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Європейський банк реконструкції та розвитку. Основний масив боргів припадає на банки 6-ти країн — Німеччини, Італії, США, Франції, Австрії та Японії.

Найбільш раціональною стратегією в ситуації, що склалася, уявлялося скорочення “короткого” і дорогого внутрішнього боргу за рахунок збільшення зовнішнього — значно менш дорогого і “довгого”. У період з 2000 р. по 2013 р. як Росія, так і Вірменія, а також ряд інших пострадянських країн йдуть шляхом стабілізації національних господарств і поступового скорочення державного зовнішнього боргу. Винятком з цього закономірного процесу є 2009—2010 рр., коли більшість цих країн знову запозичили фінансові ресурси у міжнародних фінансових організацій та зарубіжних урядів.

Література

1. Бескова И. А. Управление государственным долгом // Банковские услуги. — 2002. — № 5. — С. 37.
2. Головачев Д. Л. Государственный долг. Теория, российская и мировая практика. — М.: ЧеРо, 1998. — 103 с.
3. Брагинская Л. С. Государственный долг: анализ системы управления и оценка ее эффективности. — М.: Университет. книга, 2007. — 128 с.
4. Красавина Л. Н., Баранова Е. П. Внешний долг России: уроки и перспективы // Деньги и кредит. — 2001, № 9. — с. 70—77
5. Брагинская Л. С. Управление государственным долгом. Цели, задачи, критерии проведения оценки. Финансовые механизмы регулирования и стимулирования развития экономики // Сб. науч. трудов / Акад. нар. хоз. при Правительстве Российской Федерации. — М.: 2007. — с. 23—24.
6. Крохина Ю. А. Государственный кредит и государственный долг: проблемы, причины и следствия // Гос. долг Российской Федерации: проблемы управления и контроля: Материалы круглого стола, 4 декабря 2002 г. — М., 2003. — С. 78.
7. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учеб. для вузов / Л. А. Дробозина, Л. П. Окунева, Л. Д. Андросова и др.; Под ред. Л. А. Дробозиной. — М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. — 479 с.
8. Финансы: Учеб. / Под ред. С. И. Лушина, В. А. Слепова. — М.: Экономистъ, 2005. — 682 с.
9. Шохин А. Н. Внешний долг России. — М.: Финансы и статистика, 1997. — 176 с.

У контексті вивчення проблеми ефективного регулювання зовнішнього боргу країни наведено дискурс щодо виникнення державного зовнішнього боргу колишнього СРСР та його республік.

В контексте изучения проблемы эффективного регулирования внешнего долга страны представлен дискурс в отношении возникновения государственного внешнего долга бывшего СССР и его республик.

In the context of studying the problem of effective regulation of foreign debt, are the emergence of the discourse on public external debt of the former USSR and its republics.

Надійшла 21 серпня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 36–39

Система соціального захисту в Україні потребує нових підходів до розроблення та застосування стандартів, і це є одним зі стратегічних напрямів реформування соціальної сфери. Роль держави полягає у запровадженні стандартів, які б забезпечили реалізацію стратегії поліпшення якості життя громадян.

Згідно з Декларацією міжнародної організації праці про соціальну справедливість з метою справедливої глобалізації стрижневим елементом економічної та соціальної політики будь-якої країни є повна і продуктивна зайнятість [1]. З одного боку, це означає сприяння якомога ширшому виведенню працездатного (у тому числі частково працездатного) населення на відкритий ринок праці. З другого — саме доходи від повної та продуктивної зайнятості формують страхову і фіскальну базу систем соціального захисту задля зменшення впливу соціальних ризиків і повернення особи на ринок праці.

У цьому контексті держава бере на себе упровадження програм розвитку ринку праці, підвищення рівня життя населення, забезпечення мінімальної заробітної плати, здійснення заходів соціального забезпечення для тих, хто його потребує. Соціальний захист стає не стільки механізмом кризового втручання, скільки стратегією профілактики негативного впливу можливих соціальних ризиків. Він, таким чином, не лише усуває наслідки соціальної нерівності, а й передбачає збалансований перерозподіл суспільних благ, стаючи способом зменшення нерівності та подолання (недопущення) маргіналізації окремих осіб, сімей і соціальних груп у спосіб:

- дотримання принципів самозабезпечення економічно активної частини населення, тобто створення умов для то-

го, щоб працююча особа мала змогу заробляти стільки, скільки дозволяють її здібності та ініціатива; забезпечувати себе та свою сім'ю; сплачувати податки, у тому числі й на соціальний захист інших;

- забезпечення гарантованого рівня та якості життя тих членів суспільства, які не в змозі досягти його самостійно за допомогою заходів соціальної підтримки найуразливіших верств населення.

Частина 1 ст. 46 Конституції України означає, що "громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом", тобто соціальний захист не обмежується забезпеченням у випадку настання ризику.

Конституція України проголошує, що сім'я, разом з дитинством і материнством охороняється державою (ст. 51), що кожна людина має право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї (ст. 48). Відповідно до цього визначаються основні соціальні права та гарантії, які забезпечуються чинним законодавством. Конституція України проголосила нашу державу соціальною, що зобов'язує її відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати й засто-

совувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу задля забезпечення добробуту всіх громадян. У Конституції України закріплені такі соціальні права та гарантії:

- право на соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);
- право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання (ст. 52);
- право на освіту (ст. 53).

Основну роль у системі соціального захисту та соціального забезпечення в Україні відіграє держава, водночас Закон України "Про соціальні послуги" створив можливість залучати до надання соціальних послуг недержавні організації та установи.

Політика щодо соціального захисту має ґрунтуватися на таких принципах:

- персональна відповідальність найманих працівників, їх роботодавців, інших категорій працюючих і працевдатних осіб за фінансове забезпечення прийняттого рівня соціального захисту;
- солідарна підтримка працюючим населенням і роботодавцями найменш захищених категорій населення та їхніх сімей;
- оптимальна підтримка (принцип субсидарності), що визначає міру (межі) солідарної підтримки, фіксує її розмір і форми надання.

Метою соцзабезпечення є вирівнювання соціального становища вразливих осіб відносно інших членів суспільства. Воно є формою вираження політики держави, спрямованої на матеріальне забезпечення окремих категорій громадян (за рахунок частини державного та місцевих бюджетів, фондів соціального страхування, позабюджетних фондів соціального призначення, інших зумовлених законодавством коштів) у випадку настання обставин, що визнаються державою на цьому етапі розвитку соціально значущими та

тягнуть за собою втрату чи зниження доходу, малозабезпеченість, бідність.

Соцзабезпечення полягає і в безпосередньому наданні державою грошових виплат особам, які мають на них право, і в забезпеченні соціального утримання, наданні медичної допомоги, безоплатному (безеквівалентному) або на пільгових умовах обслуговуванні громадян. Воно охоплює заходи, що передбачають надання допомоги у грошовій або натуральній формах, зокрема у таких випадках:

- відсутність (або нестача) доходу від трудової діяльності (через хворобу, інвалідність, народження дитини, травми на виробництві, безробіття, старість тощо);
- відсутність доступу до медичного обслуговування або фінансова недоступність медичних послуг;
- неможливість або низька спроможність сім'ї утримувати особу, насамперед дитину або непрацевдатного (вимушено непрацюючого) члена сім'ї;
- загальна бідність та соціальна ізоляція.

Соціальний захист — це практична діяльність щодо створення сприятливого навколишнього середовища, охорони материнства та дитинства, здійснення допомоги сім'ї, охорони здоров'я громадян, професійної підготовки громадян, забезпечення зайнятості населення, охорони праці, регулювання заробітної плати та доходів населення, забезпечення громадян житлом, регулювання права власності громадян, матеріального обслуговування та забезпечення непрацевдатних та інших осіб, які потребують соціальної підтримки.

Соціальний захист полягає у реалізації основних напрямів соціальної політики завдяки комплексу організаційно-правових і соціально-економічних заходів, метою яких є:

- створення для працевдатних громадян належних умов для забезпечення їхніх соціально-економічних і духовних потреб;
- гарантоване забезпечення рівня доходу не нижчого за прожитковий мінімум громадянам, які потребують соціальної допомоги.

Більш вузько соціальний захист можна визначити як обов'язок суспільства, який реалізує держава, щодо утримання конкретної категорії громадян в особливих випадках та особливими засобами за рахунок суспільства завдяки мережі державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

На Європейському форумі ЄС (Брюссель, 1998) було запропоновано розглядати соціальний захист як забезпечення життєдіяльності населення у широкому сенсі, тобто охопити не тільки соціальне забезпечення, а й соціальну інтеграцію, здобуття освіти, охорону здоров'я, житлову політику, надання соціальних послуг тощо.

Міжнародне бюро праці [2] визначає важливість горизонтального (якомога повніше надання населенню соціальних гарантій) та вертикального (поступове забезпечення більш високих гарантій отримання доходу та охорони здоров'я з урахуванням економічного й соціального розвитку при виникненні соціальних ризиків — безробіття, хвороби, інвалідності, народження дитини, втрати годувальника, настання похилого віку тощо) компонентів соціального забезпечення.

Треба визнати, що протягом 20 років незалежності в Україні не було сформовано системної програми реформ у сфері соціальної підтримки різних категорій громадян і сімей. Перша спроба визначення нових стратегічних пріоритетів соціальної політики держави (досягнення балансу між економічним зростанням і добробутом конкретної особи, підвищення ефективності соціальних видатків у спосіб переходу від політики утримання до політики забезпечення доходів, виправлення механізмів перерозподілу доходів, створення ефективної системи захисту населення від соціальних ризиків тощо) відбулася 7 березня 2012 р. на розширеному засіданні Кабінету Міністрів України, коли Президент України проголосив соціальні ініціативи [3].

Наріжними каменями соціальних ініціатив Президента України, які дають підстави вважати їх справді реформаторськими, є цілі, досягнення яких дасть можливість оновити

та оптимізувати систему соціального захисту України відповідно до сучасних викликів.

1. Відновлення довіри суспільства до державної політики, спрямованої на поліпшення життя громадян, розбудова та дотримання основоположних принципів соціальної справедливості.
2. Комплексна зміна підходів до оплати праці, податків і соціального страхування. Йдеться про запровадження механізмів розподілу результатів економічної діяльності, які стримують подальшу соціальну та економічну поляризацію суспільства.
3. Модернізація системи соціального забезпечення — перехід до створення можливостей замість долання наслідків.
4. Сприяння ефективній зайнятості та створення нових робочих місць: працездатні особи мають повною мірою забезпечувати свої потреби та потреби своєї сім'ї, не звертаючись за допомогою до держави.

Проте, оскільки з моменту проголошення соціальних ініціатив минуло не так багато часу, в Україні поки що не сформовано системну програму реформ із подолання численних проблем, накопичених протягом попередніх років.

З-поміж них такі:

- високий рівень бідності населення, у тому числі працюючого, яке не може самостійно підвищити рівень власних доходів;
- нерівне становище передусім сімей з дітьми: бідність у сім'ях із двома дітьми становить 39,6 % від їх загальної кількості, із трьома — 53,8 %, із чотирма та більше — 72,3 %;
- зростання вразливості багатодітних сімей, сімей із дітьми-інвалідами та інших і проживання значної частки населення в умовах, що не задовольняють елементарних потреб через неадекватне визначення мінімального споживчого кошика та структури прожиткового мінімуму;
- трансформація джерел забезпечення громадян у напрямі збільшення частки соціальних трансфертів;

- недостатня обґрунтованість, соціальна несправедливість і фінансова незабезпеченість надання пільг, що спричиняє збільшення за їх рахунок доходів можливих верств населення і зростання економічної нерівності;
- недосконалість системи соціальної допомоги та необхідність запровадження консолідованої системи надання адресної допомоги і соціальних послуг;
- ненадійність статистичних показників щодо чисельності, майнового стану, доходів і рівня споживання груп населення з низькими доходами, що не дає змоги надати реальну оцінку рівня бідності та здійснювати прогностичні розрахунки необхідних бюджетних асигнувань на соціальні потреби, насамперед на рівні регіонів;
- недосконалість інформаційна база;
- слабка інформаційна підтримка реформування системи соціальної допомоги — населення не володіє необхідною інформацією про завдання та державні гарантії соціального захисту малозабезпеченим громадянам.

Система соціального захисту в Україні потребує нових підходів до розроблення та застосування стандартів, і це є одним зі стратегічних напрямів реформування соціальної сфери. Роль держави полягає, по-перше, у запровадженні стандартів, які б забезпечили реалізацію стратегії поліпшення якості життя громадян.

Соціальний захист можна визначити як обов'язок суспільства, який реалізує держава, щодо утримання конкретної категорії громадян в особливих випадках за рахунок суспільства завдяки мережі державних органів, органів місцевого самоврядування, громадським організаціям.

Социальную защиту можно определить как обязанность общества, которую реализует государство по содержанию конкретной категории граждан за счет общества благодаря сети государственных органов, органов местного самоуправления, общественных организаций.

Social Protection can be defined as an obligation of society, which implements the state to maintain a particular category of citizens in special cases by the public through a network of state agencies, local governments, non-governmental organizations.

По-друге, пріоритетом у сфері оптимізації системи соціального захисту має стати не збільшення обсягів і підвищення рівня різноманітних виплат, а подолання депривацій завдяки створенню (відновленню) інфраструктури соціальних послуг для всіх категорій населення, доступної незалежно від рівня доходів, місця проживання, віку, кількості дітей, сімейного статусу, етнічної або релігійної належності тощо.

Література

1. Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации 97 сессия Международной конференции труда. — 10 июня 2008 р. — Женева. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@cabinet/documents/publication/wcms_100193.pdf
2. Доклад VI. Социальное обеспечение в целях социальной справедливости и справедливой глобализации. Периодическое обсуждение вопросов социальной защиты (социального обеспечения) в соответствии с Декларацией МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации, 2011 г. — Женева: Междунар. бюро труда, 2011. — 205 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@relconf/documents/meetingdocument/wcms_154242.pdf
3. Виступ Президента України на розширеному засіданні Кабінету Міністрів України 7 березня 2012 р. — К.: Офіційне інтернет-представництво Президента України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/23275.html>

Надійшла 3 вересня 2013 р.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І КОМУНІКАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 40–44

Засоби масової інформації і комунікації є складовою процесу реалізації мовної політики в транзитній Україні, а також динамізатором трансформаційних процесів. Роль і значення мас-медіа полягає у висвітленні конструктивної та раціональної мовної політики держави.

На початку 90-х років минулого століття в Україні посилюється інтерес до проблем інформації та мовно-політичної комунікації. Разом з тим, невизначеність курсу розвитку Української незалежної держави, тупцювання на місці, періодичне повернення до авторитарних методів управління державою та нерозуміння самого поняття “комунікації” гальмує мовну політику держави у цій сфері. Характер роботи засобів масової інформації і комунікації залежить від влади, політичної системи держави та форми її правління. Ці та інші фактори так чи інакше впливають на якість інформації, її достовірність та неупередженість. Інформація може бути конструктивною і деструктивною, раціональною та ірраціональною. Вона має пряму належність до свободи слова чи до її відсутності. Інформація, яка виникає і розповсюджується у тоталітарній чи демократичній державі, буде абсолютно різною. Якщо інформація приховується, народу складно бути повноправним суб’єктом суспільно-політичного життя держави та об’єктивно впливати на її розвиток. З інформацією тісно пов’язані мовно-політичні комунікації, які на сучасному етапі є надто політизованими. Це створює додаткові проблеми в усіх областях державної мовної політики, які спрямовані на підвищення статусу російської мови та балансування між

Митним і Європейським союзами, які активно втручаються у мовно-культурні інтереси Української держави. Якщо провладні політичні сили вбачають у цьому прогрес, то опозиційні – загрозу суверенітету України.

Проаналізуємо діяльність засобів масової інформації, що симпатизують провладним або опозиційним політичним силам. З’ясуємо роль і значення мас-медіа у висвітленні мовно-комунікаційної політики держави. Окремі аспекти мовної політики, яку проводить держава в галузі інформатизації і комунікації, проаналізовано на основі праць українських вчених, таких як Т. Болбат, І. Варзар, Х. Дацишин, Б. Дем’яненко, О. Занецька, А. Корж, С. Костилова, В. Кулик, Л. Нагорна, О. Пономарів, Т. Приступенко, М. Прищак, Я. Радевич-Винницький, О. Сербенська, В. Шкляр, М. Шульга та ін. На думку більшості вчених, правдива інформація і мовні комунікації мають врятувати світ від нігілізму, історичних катаклізмів, шантажу, зла, жорстокості, розколу, сепаратизму тощо. Тому методологічною основою комунікаційної парадигми, крім таких загальноприйнятних явищ, як спілкування, обмін думками та знаннями, є порада, примирення, нерозривний і дружній зв’язок між людьми та їх об’єднання умовами життя, метою, інтересами у спільній державі. У цьому значенні комунікацію

вчені розуміють як зустріч розумів, злиття свідомостей, внутрішнього досвіду, особливий різновид розмови, яким притаманні довіра і відкритість. Тому поняття комунікація М. Прищак пропонує “застосовувати не тільки до системи “людина-людина”, а й до систем “людина — культура”, “людина — зовнішній (внутрішній) світ” та ін. [7, 25–29].

Водночас, політичні комунікації варто розуміти як конструктивну взаємодію між владою та соціально-політичними спільнотами, національними меншинами, етнографічними групами, націями, які розгортаються на основі толерантності й порозуміння. Політичні комунікації — це відносини між політиками і народом, в основі яких міститься та мова і культура, яка об’єднує і суспільство, і державу в цілому. У зв’язку з цим, у центрі уваги вчених перебувають питання теорії масової комунікації та захисту національних мас-медіа, взаємовідносин влади і ЗМІ, розвитку і поширення функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя держави, зокрема в галузі інформатизації. Динаміка висвітлення цих проблем в інформаційному просторі у цілому є негативною, що було пов’язано з відсутністю будь-якої конструктивної роботи з боку влади відносно процесів комунікації. Дослідження проблем, що з’явилися у цій царині, пов’язане з активізацією діяльності неформальних видань, які змогли легалізуватися, а також з їх опозиційністю. Внаслідок дії ринкових механізмів і певних заходів щодо модернізації мовної сфери частка україномовної інформаційної продукції, як запевняє А. Корж, за роки незалежності відчутно зменшилася, а сфера інформаційної політики ґрунтується в основному на принципах лібералізму [4].

Причини гальмування поширення української мови в інформаційній сфері залежать від того, яка політична сила перебуває при владі на тому чи іншому етапі розвитку держави і яка мовна політика проводиться. За цим принципом автор класифікує ЗМІ як такі, які імпонують чи опонують владі або займають нейтральну позицію. До першого напряму віднесено ті україномовні мас-медіа,

які стоять на боці правих політичних сил та української мови; до другого російськомовні ЗМІ, які захищають інтереси інших політичних сил і російську мову як офіційну, другу державну або регіональну. Пріоритети засобів масової інформації у сфері мовних комунікацій також розділилися. Якщо провладні мас-медіа на першому етапі (1991–1996 рр.) українського державотворення висвітлювали поширення української мови як позитивне явище, то опозиційні намагалися нав’язати думку, що українська мова розвивається і поширюється за рахунок російської мови. Незважаючи на це, найбільш зросійщеними регіонами в Україні були і наразі залишаються Крим і Донеччина, де до середини 80-х років. минулого століття, за словами Т. Болбат, не залишилося жодного навчального закладу і газети українською мовою, за винятком “Радянської Донеччини”. Водночас, лише 10 % книжок видавництва “Донбас” були написані українською мовою [1, 311–312].

На другому етапі (1997–2004 рр.) опозиційні до влади мас-медіа критикували роботу влади, яка щорічно зменшувала кількість годин на вивчення предметів українознавчого циклу, не в достатній кількості забезпечувала заклади освіти навчально-методичною літературою та фахівцями. Зазначено, що тираж україномовної періодики весь час зменшувався: якщо у 1991 р. в Україні виходило 2,3 млрд газетних примірників, то в 1997 р. — лише 0,6 млрд. Водночас, 65 % українських періодичних видань виходило російською мовою. На одного росіянина в Україні припадало 4 примірники російськомовної продукції, а на одного українця — лише один українською мовою, що призвело до подальшої русифікації інформаційного простору, який необхідно інвестувати, аби подолати негативні для національної інформаційної безпеки тенденції. За низкою показників (книговидання, преса тощо) становище з українською мовою стало гіршим, ніж за радянської доби, якщо врахувати, що частка загального накладу газет, друкованих українською мовою, знизилася з 68 % у 1990 р. до 35 % у 2000 р., журналів — відпо-

відно, з 90 % до 12 %. На другому етапі кількість україномовного продукту — книжок, газет, журналів, телепередач, фільмів та ін. — також продовжувала зменшуватись. Це було пов'язано з недостатнім фінансуванням та захищеністю цієї галузі, зі зростанням цін на папір, поліграфію та послуги зв'язку. Українська влада у сфері мовних комунікацій створила умови для поширення російської мови. Власне, на початку 1996 р. в Україні російськомовними були 30 театрів, а 36 існували як змішані — українсько-російські. Станом на 1 січня 1997 р., за даними Державного комітету України у справах національностей та міграції, в Україні видавалося 1356 російськомовних газет і журналів, причому значна їх частина отримувала державну підтримку. Незважаючи на те, що у 2003 р. лише 19 % киян негативно ставилися до української мови, придбати україномовну пресу у Києві, де раніше з цим жодних проблем не було, ставало все складніше. У зв'язку з цим, 64 % опитаних вважає, що престиж української мови має бути вищий, а кожний другий заявляє, що вживання її в усіх сферах на сучасному етапі не відповідає статусу державної. Щоб надати російській мові в Україні привілейованого статусу, окремі соціологічні служби, а також ЗМІ вдаються до маніпуляцій і намагаються довести, що в Україні за кількістю переважають росіяни. У зв'язку з цим, провладні ЗМІ надають пріоритет російськомовним фільмам і намагаються запевнити, що не лише українці, а й росіяни в Україні є автохтонним народом, а Україна є “двокультурною” нацією, яка розділена за мовно-політичною ознакою, тому не може думати ні українською, ні російською мовою. Якщо в Україні мешкає 78,8 % етнічних українців і 17,3 % етнічних росіян, решта — інші національні меншини (близько 5 %), то навколо якої мови і культури має об'єднатися український народ? Якщо навколо російської, то етнічні українці у власній державі будуть і надалі русифікуватися. Відповідь на це запитання у певному значенні дає І. Варзар, який справедливо вважає, що “всі народи прагнуть брати належ-

ну участь в усіх сферах та галузях життя країни, аби почуватися в ній як вдома, а саму країну без фальші вважати рідною ненькою” [2].

Відтак, етнічні українці у власній державі, як і національні меншини, також бажають почуватися як удома. Це особливо стосується Півдня, Сходу держави та Автономної Республіки Крим, де не вистачає україномовних навчальних закладів, газет, книг, підручників, посібників, телерадіопередач тощо. З іншого боку, російські політики і вчені намагаються зберегти в сучасній Україні колишній авторитет російської мови, який існував за радянської доби. Вони не задоволені станом її розвитку на сучасному етапі. За словами С. Кічигина, російську мову в Україні підтримує російськомовна еліта лише на словах, а тим часом кількість осіб в Україні, які вважають російську мову своєю рідною, скорочується. Щоб захистити її, необхідно більше видавати художніх журналів, на сторінках яких мають друкувати твори істинні таланти сучасності, без цього, на його думку, російська мова в Україні “приречена на перетворення з великого російського слова на маргінальну мову” [3, 4–5].

І навпаки, більшість українських вчених вважає, що російській мові в Україні ніщо не загрожує, оскільки мовно-комунікаційне поле в нашій країні належить російським мас-медіа, а мовна політика держави у сфері масових комунікацій і до сьогодні визначається російськомовними засновниками. На другому етапі окремі ЗМІ критикували мовну політику влади, яка визначала, які події мають потрапляти в ефір, на шпальти газет і як вони повинні висвітлюватися. А мас-медіа інформували суспільство про часту зміну керівників міністерств і відомств, які несли відповідальність за функціонування мов у державі. У кінці другого етапу кількість газет і журналів за назвами починає зростати, а ЗМІ — ще більше політизуватися.

На третьому етапі (2005—2009 рр.) опозиційна преса звинувачувала українську владу у розколі держави, насильницькій українізації, витісненні російської мови з освіти і

ділової сфери, тоді як статистика свідчила, що 92 % преси та інформаційного книговидавничого простору було окуповано в Україні російськомовними виданнями. На Сході і Півдні держави поширення україномовних комунікацій гальмувалося як центральною, так і місцевою владою. Тираж україномовної періодики був у кілька разів менший від російськомовної. На зменшення україномовної продукції негативно впливали відсутність пільг, коштів, дорогий папір, відсутність замовлень, а також протистояння між центральною і регіональною владами. І тим не менше, за даними Інституту соціології НАН України, у 2005 р. українську мову вважали рідною 64,3 % населення, а російську — лише 34,1 % (сьогодні ці відсотки змінилися на користь української мови), що свідчило, що трансформаційні перетворення в Україні відбувалися на користь українського народу і державної мови [6].

Аналіз мовно-комунікативної політики держави в галузі інформатизації і комунікації на четвертому етапі (з 2010 р. і до сьогодні) свідчить, що вона спрямована на звуження україномовного комунікаційного простору та розширення російськомовного. Російська мова продовжує залишатися в Україні мовою бізнесу, концертних залів, музики, телеєфіру, естради, книжок, кількість яких весь час зростає. Цьому сприяють мас-медіа, які висвітлюють двомовність як позитивне явище. Наслідком такої мовної політики є висока вартість україномовної книги, яка майже зникла з прилавків магазинів. До цього варто додати оподаткування і високу вартість оренди, що призвело до масового закриття книгарень. Брак україномовної книги “компенсувала” російськомовна книга, яка у великій кількості завозиться з Росії, що не сприяє поширенню функціонування української мови. Ефір також заповнюють російськомовні передачі, немає перекладів найпопулярніших мультиплікаційних і художніх фільмів, а значна частина українського інформаційного простору наразі є власністю проросійських олігархів, які зберігають панівні позиції у ЗМІ. У зв’язку з цим українська преса і книговидання

весь час скорочуються, вони позбавлені можливості конкурувати з російськими через високі ціни і податки. Проросійські мас-медіа зменшують тиражі україномовних журналів і газет, гальмують розвиток україномовного мас-медійного простору, обмежують ефірний час телерадіотрансляцій українською мовою. Цікаво з цього приводу зазначила Л. Масенко: “у двомовному соціумі одна мова витісняє іншу з активністю прямо пропорційною кількості інформації, що подається однією і другою мовами. За таких умов кожна російськомовна газета і кожен російськомовний телеканал сприяють русифікації України, поглиблюють конфронтацію і розбрат на мовному ґрунті і заганяють справу консолідації суспільства у глухий кут, адже діалог культур можливий лише в рівних умовах, коли кожна сторона зберігає свою інакшість, окремішність та незалежність від іншої” [5, 82–83].

Таким чином, мовно-комунікативну політику держави у сфері засобів масової інформації та комунікації можна визначити як декларативну і суперечливу, яка не має чітких орієнтирів. Щоб надати мовно-комунікаційній політиці держави справжньої динамічності, необхідно прийняти такий закон про засоби масової інформації і комунікації, який би захищав однаковою мірою і україномовні, і російськомовні комунікації не за мовно-культурною, а за етнічною ознакою. А поки-що мовно-комунікативна політика держави є динамізатором у сфері ЗМІ не українських, а російських інтересів, що не об’єднує, а, навпаки, ще більше роз’єднує український поліетнічний соціум.

Література

1. Болбат Т. Етнокультурная специфика Донбасса: динамика изменений (20–80-е гг.) // 36. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 листопада 1994 р.) “Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи”. — К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1995. — С. 311–312.
2. Варзар І. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. / І. М. Варзар. — 2-ге вид., перероб. та допов. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2011. — С. 318.

3. Кичигин С. Русский язык в Украине обречен стать маргинальным. — 2000. — 19 июня 2009.

4. Корж А. Мовний чинник суспільної трансформації в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. — Чернівці: Чернівецький нац. у-т ім. Ю. Федьковича, 2004. — 20 с.

5. Масенко Л. Мова і політика. — К.: Соняшник, 1999. — 100 с.

6. Мови в Україні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%B2%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96

7. Прищак М. Дискурс поняття “комунікація” в контексті формування сучасної парадигми освіти // Вісник Вінницького політех. ін-ту. — Вінниця, 2010. — № 1.

Мовно-комунікаційний простір України роз'єднаний за мовно-політичною ознакою. Оскільки мова ЗМІ визначається засновниками, які виходять з власних уподобань, це призводить до подальшої русифікації інформаційного простору Української держави. Мовні комунікації в Україні значною мірою належать російським мас-медіа, а їх продукція є значно дешевшою за українську. У результаті, україномовна продукція формує не комунікативну, а посттоталітарну перспективу, яка концентрується навколо мовно-політичного контролю влади. Консенсусу в цьому питанні може бути досягнуто лише у процесі комунікації.

Языковое коммуникационное пространство Украины расколото по языковому и политическому принципу. Поскольку язык СМИ определяется основателями, которые выходят из личных интересов, это приводит к дальнейшей русификации информационного пространства Украинского государства. Языковые коммуникации в Украине преимущественно принадлежат русским масс-медиа, которые значительно дешевле украинских. В результате, украиноязычная продукция формирует не коммуникативную, а посттоталитарную перспективу, которая концентрируется вокруг языкового и политического контроля власти. Консенсус в этом вопросе может быть достигнут лишь в процессе коммуникации.

Language of communication space of Ukraine is split after language and political principle. language of mass-media determined by founders that go out from own interests, it results in further informative space of the Ukrainian state. Language communications in Ukraine in a greater measure belong Russian mass-media that largely cheaper Ukrainian. As a result, Ukrainian language products forms not communicative, and prospect that is concentrated round a language and political control of power. A consensus can in this question to be will attain only in the process of communication.

Надійшла 2 червня 2013 р.

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АТРИБУТ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 45—48

Розглядається та систематизується множина типів неурядових організацій, їх функцій та вплив на політичне життя країни, який має істотне значення для становлення та розвитку демократичного суспільства.

Незважаючи на тривалий період існування концепції громадянського суспільства, деякі з термінів, які використовуються в її рамках, досі не є усталеними і змінюються залежно від обраного підходу до їх розгляду. Одним з таких термінів є неурядові або ж неприбуткові, недержавні, невідприємницькі, громадські організації, організації громадянського суспільства або “третього сектору”. Цьому розмаїттю визначень послугувала різноманітність підходів, які використовувалися вченими для їх вивчення, але ще більшу кількість визначень запропоновано в українському законодавстві: об’єднання громадян, громадські, благодійні, неприбуткові, некомерційні, що не мають на меті отримання прибутку, самоврядні, саморегулюючі організації; громадські, політичні, громадські природоохоронні формування, громадські об’єднання [5], що спровоковано кількістю та різноманітністю законів, спрямованих, прямо чи опосередковано, на врегулювання діяльності неурядових або ж неприбуткових, невідприємницьких, громадських і т. д. організацій.

Неурядові організації — особливий тип організаційно-управлінських систем, тісно пов’язаний з політичними процесами, головне завдання яких не тільки реалізувати свої можливості в конкретній формі (фонд, суспільні об’єднання різних напрямів і т. п.), а й впливати на політичну систему.

Основними завданнями руху неурядових організацій в сучасних умовах є вироблення

позиції щодо ключових напрямів діяльності: представлення інтересів різних груп громадян, діяльність у сфері розробки законодавства в умовах становлення нового правового поля, організація взаємодії і лобіювання інтересів в органах законодавчої і виконавчої влади.

Крім того, метою неурядових організацій стає розробка власної ідейно-політичної платформи в період становлення нового політичного простору. Тому для політичного процесу останніх більше двох десятиліть розвитку України (меншою мірою і більшою мірою у країнах з розвинутою демократією) характерним є посилення ваги неурядових організацій у політичній системі, за наявності певної кризи традиційних політичних інститутів (держава, політичні партії).

Неурядові організації — це передусім інноваційна складова політичної системи, а також механізм ухвалення і реалізації рішень у руслі становлення й розвитку цивільного суспільства. Разом з тим функціонування неурядових організацій у політичних системах країн з розвинутою демократією (у певному розумінні це стосується і країн пострадянського простору, Росії, України та ін.) свідчить про те, що соціальне управління — це вже не монополія державних інститутів.

Варто зазначити, посилення чинника неурядових організацій у процесі ухвалення рішень — об’єктивний процес, який свідчить про появу нового впливового політичного факто-

ра, що стає, по суті, рівноправним партнером держави та інших політичних інститутів. Це переконливе свідчення того, що в суспільстві складається нова політична ситуація, яка характеризує появу масового суб'єкта політики з достатньо високою і диференційованою політичною культурою.

Отже, під неурядовими організаціями (суспільними асоціаціями) слід розуміти співтовариство громадян або об'єднання осіб, що добровільно організувалися для вирішення одного або кількох завдань, які підтверджують своє право на свободу суспільних об'єднань як невід'ємну складову прав людини.

Зауважимо, асоціації ніколи не були структурами, що виражали волю держави, проте рішення суспільних об'єднань зазвичай істотно впливали на позицію державних відомств і сприяли розвитку цивільного суспільства.

У ролі “несучих конструкцій” цивільного суспільства виступали саме організації “третього сектору”. Окремі положення, розроблені сектором асоціацій, реалізовувалися на практиці і ставали елементами державної політики у становленні корпоративних структур.

Стосовно організацій, які діють, як уже було зазначено, у просторі, що оточує та пов'язує між собою економіку та політику, вони є прикладом неусталеності термінів, оскільки єдиної, загально визнаної назви та визначення вони не отримали.

Один з варіантів — “організації третього сектору”. Відповідно до цього варіанту сфери активності громадян та організацій можна умовно поділити на сектори, яких традиційно виділяють три. Перший сектор стосується безпосередньо держави та її організацій — “органи державної влади та місцевого самоврядування, бюджетні установи та організації, засновані на підставі закону чи в межах повноважень державних органів” [2]. Другий сектор репрезентує ринок та його організації — “система підприємств, господарських товариств та індивідуальних підприємців, що займаються діяльністю, пов'язаною з отриманням прибутку” [2]. Третій — недержавний неприбутковий. Можна навести

таке визначення “третього сектору”: сукупність організацій, які не ставлять собі за мету збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними” [3].

Звісно, деякі з цих організацій отримують прибутки від своєї діяльності, але вони не розподіляють ці прибутки між засновниками, співробітниками або членами цих організацій, а спрямовують їх на досягнення статутних цілей.

Таке визначення є дуже неповним, оскільки в ньому нічого не сказано про відмінність від першого сектору, від державних структур.

Інший варіант визначення демонструють ті автори (наприклад, М. Філяк [40]), які вживають термін “організації громадянського суспільства”, термін, напевно, найменш зручний, оскільки фактично потребує додаткового визначення громадянського суспільства. Ще один автор вживає цей термін. Так, А. Ткачук робить це з великої кількості зауваженнями, які є важливими. Він говорить, що організаціями громадянського суспільства часто іменують лише певну частину організацій з множини тих, які відносять до організацій “третього сектору”, а саме — громадські асоціації та некомерційні (благодійні) фонди, приватно корисні чи суспільно корисні організації, установи (не членські) та товариства (членські) [4]. Тобто організації, які визначає цей термін, становлять лише частину від організацій, які визначає термін — “організації третього сектору”, і це твердження отримує активний розвиток у нашій праці.

Частовживаним, інколи поряд з терміном “третій сектор”, є також термін “громадські об'єднання” [4]. Загалом, доволі вдалий термін, він, на відміну від попередніх термінів, за винятком “організацій громадянського суспільства”, визначає організації, які діють, як вже було сказано, у просторі, який оточує та пов'язує між собою економіку та політику — не за допомогою негачії, яка полягає у запереченні притаманності цим організаціям певних рис, наприклад, прибутковості, чи в протиставленні їх якомусь іншому типові організацій, а за допомогою позитивного визначення.

Цей термін говорить про те, що засновниками організації є громадяни, і відбувається її заснування завдяки об'єднанню громадян з певною метою, і також відзначає таку важливу рису, як зорієнтованість на певну громаду (фокусна група чи клієнтура організації), чи опору на неї (членство). Громадські, тобто належні лише одній громаді, організації можна вважати протилежними суспільним (які належать всьому суспільству) організаціям — державі та її інститутам, оскільки відстоюють вони груповий інтерес.

Головними ознаками неурядових організацій є:

- недержавний (неурядовий) характер організації;
- самоуправління;
- добровільність;
- некомерційність;
- неприбутковість;
- корисність організації [1].

Зважаючи на цей перелік ознак, можна виділити певну множину організацій, що їм відповідають. Існування та діяльність цієї множини організацій, яка за одним із досліджень їх чисельності налічує “вже більше тридцяти тисяч зареєстрованих неурядових організацій”, з яких “щоправда, активно і постійно діють лише близько трьох тисяч” [7], є важливою передусім завдяки тому, що функції, які виконують організації, є важливими для задоволення потреб суспільства та для ефектвної діяльності держави.

Так, наприклад, значна частина неурядових організацій є важливими каналами артикуляції, трансляції та відстоювання інтересів громадян. Держава потребує для свого ефективного функціонування своєчасного та достовірного інформування про запити та вимоги людей, так само як і люди чи суспільство потребують, щоб держава знала про їхні вимоги та потреби. Тому важливою є комунікаційна функція неурядових організацій, виконання якої полягає у здійсненні комунікації між кожною окремою організацією та державою чи іншими організаціями.

Неурядові організації відповідно до цієї функції виконують роль посередника між різними групами і структурами, окремими

людьми, а також між усіма ними та державою. Цю функцію вони виконують паралельно зі ЗМІ, політичними партіями та іншими інститутами, виступаючи або партнерами, або конкурентами у боротьбі і між собою, і з іншими зазначеними інститутами. Стосовно держави дуже важливо, щоб вона не тільки знала про вимоги своїх громадян, а й виконувала їх, приймала вмотивовані суспільними потребами рішення, обирала альтернативи розв'язання проблем, які є оптимальними, і також, щоб при виконанні цих рішень, при виконанні своїх функцій, діяла сама у рамках закону, не піддаючи окремих громадян утискам та обмеженням у правах.

Громадяни зацікавлені в аналізі державної політики — в оцінці рішень, які держава приймає, та оцінці їх імплементації. Тому наступна функція неурядових організацій — контролююча, яку вони теж виконують у партнерських чи конкурентних відносинах як між собою, так і з іншими інститутами.

До речі, стосовно конкуренції, то неурядові організації конкурують, чи принаймні мають конкурувати, між собою не тільки за увагу з боку держави до вимог та потреб, які вони висувають, та за вплив на прийняття нею рішень, які просто демонструють дієвість організації, а насамперед за увагу та схвалення своєї діяльності з боку суспільства, що виражається у членстві, у матеріальних внесках, пожертвуваннях та грантах, та у вигляді праці волонтерів, чи просто в увазі та довірі до того, що говорить і що робить організація, до чого закликає, у довірі до її діяльності, які є наслідком дієвості організації. Конкуренція за впливовість та дієвість має своїми цілями конкуренцію за увагу людей, так повинно бути у громадянському суспільстві.

Існування “ринкових неспроможностей”, наприклад чисте повітря, та соціально визнаних потреб, незадоволення яких було б сприйнято як несправедливість і порушення соціальних прав людини, наприклад догляд за людьми похилого віку, які ринок задовольнити не в змозі, або не в змозі задовольнити сповна та належним чином, зумовлює втручання уряду у справи суспільства та ринку навіть у найбільш ліберальних державах сві-

ту. Досвід показує, що неурядові організації часто є ефективнішими у цій справі ніж уряд, являючи альтернативу і бюрократизованим державним структурам професійної послуги та контролю, і родинному опікунству та турботам.

Звідси ще дві функції неурядових організацій. По-перше, це функція досягнення суспільно значущих благ, по-друге, сервісна, або функція досягнення соціальної справедливості, які є близькими та подібними, через що інколи виникають певні проблеми з ідентифікацією (як приклад — освіта, яка є елементом соціальної справедливості і суспільно значущим благом). І, звичайно, функцією неурядових організацій є функція кооперації та мобілізації, тобто забезпечення спільної діяльності людей у випадках, коли саме взаємна допомога і співпраця, концентрація і підтримка ресурсів є найдієвішим шляхом розв'язання проблеми.

Це головні функції неурядових організацій, вони зумовлюють важливість і доцільність їх існування. Звісно, жодна організація окремо не виконує усіх цих функцій. Навіть більше того — про жодну з цих функцій не можна сказати, що вона притаманна всім неурядовим організаціям. Деякі з них поєднують у своїй діяльності виконання двох або, можливо, трьох, з вищеназваних функцій, а вся їхня сукупність може виконуватися лише множиною неурядових організацій під назвою “третій сектор”.

З поєднання таких функцій, як комунікаційна, контрольна та кооперації і мобілізації, складається політична роль неурядових організацій. У громадянському суспільстві це фактично інститути, які протистоять державі і в кінцевому рахунку перетворюють державу з господаря у слугу суспільства, і, безперечно, такий його вияв, як неурядові організації, є одним з цих інститутів. Виконуючи ці функції, вони становлять противагу державі і є одними з груп інтересів, одним із шляхів лобювання інтересів. Звісно, цю функцію вони можуть виконувати лише в демократич-

ній державі. Також неурядовим організаціям притаманна соціальна роль, яка впливає з виконання ними таких функцій, як досягнення суспільно значущих благ, сервісу чи досягнення соціальної справедливості та кооперації і мобілізації.

У країнах з розвинутою демократією неурядові організації впливають на формування політики заради публічного блага, як вони його розуміють, наглядають за діяльністю державних органів та приватних підприємств, відстежуючи випадки, коли загальному чи приватному благу їхня діяльність завдає шкоди. Таким чином, багато різноманітних неурядових організацій у різний спосіб працюють на благо суспільства, істотно впливають на позицію державних відомств, сприяють розвитку цивільного демократичного суспільства.

Література

1. Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні // Наук. альманах / Українська академія універсології. — За ред. В. П. Рубцова. — К., 2004. — 256 с.
2. Корені справи: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд. І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. — К.: Фонд “Європа XXI”, 2003. — 288 с.
3. Мюнклер Х. Гражданская компетентность. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.academy-go.ru/publications/Munkler.html
4. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустян та ін. — К.: Укр. ін-т соціальних досліджень, 2001. — 173 с.
5. Філяк М. “CIVICUS INDEX” — оцінка стану громадянського суспільства в Україні // Громадські ініціативи. — 2001. — №1. — С. 21—22.
6. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. — К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2002. — 376 с.
7. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм // Полис. — 1997. — № 2. — С. 24—29.

Надійшла 30 вересня 2013 р.

ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО І ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 49–52

Досліджуються як специфіка функціонування механізмів управління соціально-економічним і промисловим розвитком у сучасних умовах, так і дискурс основних теоретико-методологічних підходів до визначення поняття механізму державного управління. Особлива увага приділяється обґрунтуванню ролі активної державної діяльності щодо досягнень сучасної науки державного управління, зокрема сприянню сталому соціально-економічному і промислового розвитку.

Актуальність дослідження проблематики вдосконалення механізму державного управління у сфері соціально-економічного та промислового розвитку зумовлюється рядом причин теоретичного і практичного характеру. Найважливішими з-поміж них є такі. По-перше, у сучасних умовах, коли від якості управління соціально-економічним і промисловим розвитком залежить реалізація державної стратегії трансформації економічної системи країни в цілому, актуальним постає вибір ефективних механізмів державного управління і напрямів його вдосконалення. По-друге, не можна сперечатися з тим, що соціально-економічні перетворення, а також структурні зміни у сфері промисловості, що відбуваються в Україні, вимагають удосконалення вже сформованої системи управління, оскільки протягом багатьох десятиліть система управління економікою будувалася з урахуванням особливостей централізованої економіки і в рамках єдиного економічного простору. Саме тому в період становлення ринкових відносин виникла проблема вдосконалення системи функціонування відтворювальних процесів держави. По-третє, варто враховувати, що існуючій системі державного управління

соціально-економічним і промисловим розвитком властиві ознаки системи управління періоду планової економіки, які виявляються у використанні обмеженого комплексу методів регулювання та управління практично всіма процесами. Таким чином, постає необхідність реформування механізму державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком, за допомогою зміни й координування можливих моделей взаємодії суб'єктів управління, як елементів цілісної системи. Розробка нових технологій державного управління вимагає визначення економічної сутності механізму як інструмента, що дає змогу формувати ефективне управління процесами розвитку на всіх рівнях господарювання.

У науковій літературі термін “механізм управління” є достатньо широко вживаним, однак зміст і структуру його різні науковці та практики трактують по-різному. Базовим елементом терміну “механізм державного управління” є поняття самого механізму. Механізми бувають різні за конструкцією і призначенням, становлять основу більшості машин, приладів та пристроїв [1, 7–17]. В економічній науці поняття “механізм” вживається у переносному значенні і означає

“внутрішню будову, систему чого-небудь”. Найімовірніше, цей термін запозичений із природничих і технічних наук. “Механізм” із грецької мови перекладається як “зброя, машина” і на сьогодні має такі основні значення: пристрій для передачі і перетворення рухів, у якому рух одного або кількох елементів викликає певні рухи решти; внутрішній пристрій, внутрішня будова машини, устаткування; сукупність станів і процесів, із яких складається будь-яке фізичне, хімічне, фізіологічне, економічне, психологічне явище; система, пристрій, спосіб, що визначають порядок певного виду діяльності [2, 121–129].

Механізм управління — складна управлінська категорія. На підставі узагальнення теоретичного матеріалу можна зробити висновки, що механізм державного управління — це призначена для практичного здійснення державного управління та досягнення поставлених цілей система, яка має певну структуру, методи, важелі, інструменти впливу на об’єкт управління з відповідним правовим, нормативним та інформаційним забезпеченням.

Наразі необхідно визначити сутність і наповнення поняття “механізм державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком”. Відзначимо, що, формуючи уявлення про цю категорію, варто брати до уваги, що кожній державі властиві відмінні риси, які проявляються у характері розміщення продуктивних сил, у способах і ступені використання компонентів природно-ресурсного потенціалу, у концентрації інтелектуального потенціалу. Таким чином, під механізмом державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком ми розуміємо впорядковану сукупність форм і методів державного управління соціально-економічними процесами, а також процесами в галузі промисловості, як інструментарій, що включає способи, важелі й технології досягнення поставлених цілей.

Узагальнена класифікація механізмів державного управління включає поділ механізмів державного управління за функціональним призначенням та за суб’єктом управління. Система механізмів державного

управління соціально-економічним і промисловим розвитком, як і будь-яка система управління соціально-економічним процесом, започатковується відповідно до мети, стратегії (шляхів досягнення) та завдань і включає дві підсистеми: керівну (суб’єкт управління) та керовану (об’єкт управління). Кожна з цих підсистем виконує відповідні функції. Система державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком має враховувати можливості й особливості країни (ступінь розвиненості інфраструктури, геополітичне положення, наявність природних ресурсів та ін.), що дає можливість оптимально поєднати адміністративні та економічні методи управління, які реалізуються у рамках управління соціально-економічним і промисловим розвитком.

У найзагальнішому вигляді механізм державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком являє собою систему економічних та організаційних форм, методів і важелів, що дають змогу регулювати соціально-економічні процеси з метою забезпечення економічного і промислового зростання. Вважаємо, що в період становлення й розвитку економіки ринкового типу метою управління соціально-економічним і промисловим розвитком є забезпечення стабільного економічного і промислового розвитку на основі принципів розширеного відтворення науково-технологічного, природного, економічного, соціального та екологічного потенціалів. При цьому, розробляючи модель механізму державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком, необхідно враховувати, що вона є цілісною системою, що складається із сукупності компонентів (елементів), які, перебуваючи у тісному взаємозв’язку, одночасно функціонують опосередковано один від одного.

Тому для того щоб підвищити економічну ефективність державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком, необхідно вивчити теорію державного управління економічними системами, що складається з компонентів (елементів) механізму управління. У країнах з розвинутою економікою використовується широкий

спектр втручання держави в економіку в аспекті стратегічного планування, програмування, регулювання. Так, Ю. Осипов визначає економічну сутність поняття “механізм” як “систему організації системи”, підкреслюючи тим самим цілісність цієї категорії [3, 45]. В економічній теорії (Л. Абалкіна, Ю. Осипова, О. Іншакова, І. Ларіонова, С. Струмилін, В. Леонт'єв) термін “механізм” часто застосовується у контексті з поняттями “економічний”, “господарський”, “організаційний”, що дає можливість розглядати це поняття з різних точок зору: з погляду управління — як організаційний механізм, а з погляду організації діяльності — як економічний або господарський. Потрібно відзначити, що залежно від рівня управління (держави, регіонального або місцевого) варто враховувати різні детермінанти, що визначають можливість як розробки, так і адаптації механізмів управління соціально-економічними процесами щодо розглянутого рівня.

Оскільки існують різні підходи [4, 56] до визначення сутності категорії “механізм”, нам видається можливим, на основі їх систематизації, розуміти під механізмом сукупність умов, норм, правил та інструментів, реалізація яких допоможе забезпечити досягнення соціально-економічною системою заданих параметрів її функціонування або розвитку. Запропоноване визначення у цілому не суперечить існуючому раніше трактуванню економічної теорії. Так, наприклад, В. Жданов у своїй праці [5, 67] запропонував такі визначення цих понять: економічний, господарський та організаційний механізми. На його думку, економічний механізм включає необхідні взаємозв'язки, що виникають між різними економічними явищами і приводять до очікуваних результатів. Ринковий механізм представлений суспільною системою господарюючих суб'єктів із властивими їм механізмами господарювання й інститутами, що регулюють їхню діяльність. Організаційний механізм включає систему методів, способів і прийомів формування й регулювання відносин об'єктів із внутрішнім і зовнішнім середовищем. Однак, на наш погляд, представлені цим вченим види “механізму”

не дають можливості чітко розмежовувати сфери використання аналізованих понять, насамперед через відсутність обґрунтованих критеріїв такого розмежування, тоді як визначають можливість більш глибоко виявляти змістовну сутність цього поняття.

Суб'єктами державного управління є органи державної влади, які проводять соціально-економічну і промислову політику. З метою забезпечення ефективності управління соціально-економічним і промисловим розвитком держава здійснює такі функції: правову — створення правової основи державного регулювання; методичну — створення методик для проведення моніторингу стану підприємств, профілактики їх банкрутств; інформаційну — облік та аналіз платоспроможності великих, а також економічно і соціально значущих підприємств; економічну й адміністративну — застосування ефективних заходів і методів дії на економіку з метою її стабілізації; організаційну — створення умов для цивілізованого вирішення всіх суперечок з приводу неспроможності; соціальну — захист працівників підприємства-банкрута (створення робочих місць, перепідготовка працівників, виплата їм допомоги).

Механізм реалізації державної соціально-економічної і промислової політики можна розглядати як певну сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, функціонально спрямованістю яких є подолання кризових явищ на всіх рівнях економічної системи. До елементів механізму управління соціально-економічним і промисловим розвитком варто віднести: систему прогнозно-програмних документів, що відображають індикативні результати функціонування господарської системи, і, в остаточному підсумку, які формують державну політику і стратегію соціально-економічного і промислового розвитку; форми управління — організаційно-управлінські структури; методи управління — інструментарій, що включає способи, важелі, технології процесів досягнення поставленої мети. При цьому створення системи прогнозно-програмних документів, що відображають особливості сучасних суспільно-економічних відносин, є

необхідною умовою формування ефективної системи управління соціально-економічним і промисловим розвитком.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, система механізмів державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком, як і будь-яка система управління соціально-економічним процесом, започатковується відповідно до мети, стратегії та завдань і включає дві підсистеми: керівну та керовану. По-друге, головною метою державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком є економічна і соціальна стабільність та зміцнення існуючого ладу всередині країни і за кордоном, адаптація його до умов, що змінюються. По-третє, механізм державного управління соціально-економічним і промисловим розвитком являє собою систему економічних та організаційних форм, методів і важелів, що дають можливість регулювати соціально-економічні процеси з метою

забезпечення економічного та промислового зростання

Література

1. Долішній М. Ринкові механізми державного управління / М. Долішній, О. Мошенець // Регіональна економіка: Наук.-практ. журнал. — 2001. — № 1. — С. 7—17.
2. Надолішній П. І. Теоретико-методологічні засади аналізу і практики регіонального управління / П. І. Надолішній // Актуальні проблеми державного управління: Наук. зб. — Одеса: ОФ УАДУ, Оптімум, 2001. — 278 с.
3. Осипов А. К. Научные основы комплексного развития регионов: препринт / А. К. Осипов. — Екатеринбург; Ижевск: УрО РАН, 1999. — 235 с.
4. Амоша О. І. Механізми переходу економіки України на інноваційну модель розвитку / О. І. Амоша, С. М. Кацура, Т. В. Щетілова. — Донецьк: Вид-во ДонГУ, 2002. — 108 с.
5. Егоров Д. Сравнительный экономический анализ региональной экономики. Проблемы теории и практики / Д. Егоров, О. Кутилина, Л. Реймер. — М.: Эдиториал УРСС, 2008. — 128 с.

Створення системи прогнозно-програмних документів, що відображають особливості сучасних суспільно-економічних відносин, є необхідною умовою формування ефективної системи управління соціально-економічним і промисловим розвитком.

Создание системы прогнозно-програмных документов, отражающих особенности современных общественно-экономических отношений, является необходимым условием формирования эффективной системы управления социально-экономическим и промышленным развитием.

A system of forecasting and policy documents that reflect the characteristics of modern social and economic relations, is essential for the formation of an effective system of socio-economic and industrial development.

Надійшла 28 жовтня 2013 р.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЇ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЯМИ**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 53–57

Досліджується роль державного управління інноваціями та відповідних суспільних відносин як важливого об'єкта державного управління в умовах сучасної зміни та еволюції ринкових відносин. Особливої уваги надано теоретичному обґрунтуванню державного управління у сфері економічних відносин у контексті формування сучасної економічної системи України.

Проблема розробки та запровадження в Україні нових стратегій державного управління інноваціями може бути віднесена до категорії тих, що відіграють важливу роль як на рівні теорії, так і практики функціонування системи державного управління та економічної системи України. Справді, нині загальна ситуація у світовому господарстві та місце країн у міжнародному розподілі праці значною мірою визначаються розвитком високотехнологічних галузей і секторів, які, безперервно оновлюючи виробничий апарат, організацію виробництва і процеси управління, створюють щоразу нові види продукції та послуг [1, 32]. Основні інструменти завоювання ринків й утримання позицій на них усе більше зміщуються у площину динамічної технологічної та організаційної конкуренції на основі інновацій, що знижують усі види трансформаційних і трансакційних витрат, а також створюють можливість економії ресурсів у процесі експлуатації або споживання. При цьому ми стаємо свідками радикального переосмислення ролі держави в управлінні інноваціями, адже класичне ліберальне сприйняття держави винятково як “нічного сторожа” виявило свою неефективність у сфері інновацій, оскільки останні потребують не лише визначення чітких нормативно-правових правил, а й активного регулятивного впливу держави та її органів, що, власне, й

утворює загальний контекст сучасного управління інноваціями у переважній більшості розвинених держав світу [2, 63].

На межі XX і XXI ст. в індустріально розвинених країнах світу склався двофакторний механізм регулювання економіки, що включає механізм ринкової конкуренції та механізм прямого державного регулювання, який доповнює механізм ринку. При цьому держава бере на себе ті функції, що не відповідають природі (виходять за межі) механізму ринкової конкуренції або реалізуються ним неповно чи надто повільно. Разом з тим держава забезпечує умови для оптимального функціонування цього механізму. У Звітах Світового банку про світовий розвиток з початку XXI ст. постійно підкреслювалось, що розвиток потребує ефективної держави, яка б відіграла роль каталізатора і помічника, який би стимулював і доповнював діяльність приватного бізнесу та окремих осіб. Таким чином, роль держави в розвиненій ринковій економіці дуже значна, хоча в різних країнах конкретні методи державного втручання в господарське життя істотно варіюють [3, 19]. Постає, однак, питання щодо завдань держави у такому процесі регулювання, проблема місії державного регулювання, її зміни з плином часу. Через це необхідно визначитися щодо місії держави, провівши певні аналогії з відомими визначеннями місії щодо орга-

нізацій у менеджменті, де проблема дістала найглибшого висвітлення. Така аналогія цілком припустима з огляду на те, що категорія місії вперше з'явилася і була розроблена у менеджменті саме для організацій, для бізнесових структур, які об'єднують людей і мають через місію створювати систему зацікавленості у конкретних результатах діяльності в окремих працівників, у груп працюючих, у колективів. Державне управління, порівняно з менеджментом, в нашій країні є менш розробленою науковою дисципліною, а тому для багатьох його сфер певні категорії управління ще вимагають уточнення. Слід зауважити, що уточнення окремих понять, категорій, класифікацій потрібно робити також з плином часу відповідно до змін, що відбуваються в суспільстві, економіці, науці, у практичній діяльності людей. Зважаючи на перехідні процеси в економіці України, на світовий досвід регулювання економіки, важливо дати певні уточнені щодо державного управління сферою регулювання економіки визначення тих категорій, які складають таку систему державного управління. Першим важливим поняттям цієї системи є місія, яка виступає вихідною категорією, що дає змогу визначити завдання, функції, методи, стратегії державного управління щодо управління інноваційної сферою економіки. “Основна загальна мета організації — чітко виражена причина її існування — визначається як її місія. Цілі формулюються для здійснення цієї стратегії” [4, 62]. Держава не є організацією в буквальному розумінні цього слова. Проте сукупність державних інститутів, з якими прийнято ототожнювати поняття “держави”, безперечно, мають свої конкретні стратегії. Злиття до єдиного цілого цих окремих причин існування кожного державного інституту та розгляд узагальненої мети функціонування “держави” саме і дають можливість говорити про існування певної єдиної “стратегії держави” щодо економіки та її регулювання [5, 56]. Відповідно система державного управління сферою економіки повинна мати чітко визначену стратегію щодо зазначеної сфери.

Значення відповідної стратегії, яка є формально визначеною та ефективно представ-

леною державними інститутами, службовцями, які на практиці реалізують її, неможливо переоцінити. Цілі, що вироблені на засадах такої місії, виступають критеріями для всього процесу прийняття управлінських рішень. Для державного управління такі рішення стають особливо важливими, оскільки вони охоплюють великі сфери суспільного життя, певні галузі людської діяльності. Їх безперебільшення можна назвати державними рішеннями. Для інноваційної сфери знання місії державного управління є важливим з погляду розуміння змісту і напрямів співпраці державних галузевих і територіальних органів управління. Якщо державні діячі, а разом з ними державні службовці не знають основної, головної мети діяльності державних інституцій, органів державного управління на певному відтинку розвитку суспільства, тоді їхні дії будуть позбавлені логіки, наступності, буде втрачено позицію, точку відліку для вибору найкращої альтернативи. Без визначення місії як орієнтира, державні службовці, посадові особи мали б за основу прийняття рішень лише свої індивідуальні цінності. Радше за результат було б отримано значне розмаїття зусиль, а не єдність мети, що має величезне значення для успіху державної політики, зокрема у регулюванні економіки, визначенні напрямів її інноваційного розвитку, а відповідно окремих галузей і підприємств промисловості, будівництва, агропромислового комплексу тощо. Який тип робочого клімату існує в середині державних інститутів? Який тип людей приваблює цей клімат? Управління інноваціями з боку державних органів вимагає особливої культури [6, 118-120], яка передбачає, по-перше, високий професіоналізм щодо прийняття управлінських рішень в інноваційній сфері; по-друге, розуміння складності виробничих систем, а тому неможливість командування ними за зразком адміністративної системи; по-третє, врахування економічних взаємозв'язків, що зумовлюють складні наслідки будь-якого втручання у діяльність суб'єктів господарювання; по-четверте, знання чинного господарського законодавства,

яке регламентує діяльність підприємств, вищих господарських органів управління і якого слід дотримуватися в державному управлінні.

Перефразовуючи вислів П. Друкера щодо мети підприємництва: “Існує тільки одне обґрунтоване визначення мети підприємництва — створення клієнта” [7, 264], — можна сказати стосовно держави: існує тільки одне обґрунтоване визначення цілі держави щодо економіки — створення підприємця-громадянина. За П. Друкером, якщо підприємство бере на себе місію створення клієнтів, воно також отримає прибуток, необхідний для свого відтворення, за умови виключення поганого управління при здійсненні цієї місії. Тоді, за аналогією, можна стверджувати, що державна установа, коли вона послідовно працює над задоволенням потреб своїх “клієнтів”, обов’язково повинна отримати підтримку, яка необхідна їй для продовження своєї діяльності. Інтерполюючи ці ідеї загального менеджменту на сферу державного управління в площині управління інноваціями, потрібно бачити, що за терміном “клієнт” у державному управлінні стоїть громадянин-підприємець, а у сфері матеріального виробництва — це підприємство, в особі його керівника (керівництва, керівних органів — правління акціонерного товариства, засновників та ін.). А держава, в особі державних інститутів, має задовольняти соціальні, економічні, політичні потреби громадян-підприємців загалом та кожного підприємця зокрема [8, 3]. Для інноваційної діяльності це означає необхідність задоволення потреб підприємців та підприємства. Тільки за цих умов держава має право сподіватися на підтримку кожного громадянина, кожного підприємця чи підприємства та суспільства в цілому. Для державних діячів, лідерів політичних партій є дуже важливим вибір та формулювання місії партії, уряду, окремого державного інституту, усієї сукупності таких державних інститутів щодо інноваційного розвитку економіки. Інколи така місія здається керівникам цілком очевидною. І, мабуть, на етапі розвитку української держави

другої половини 90-х та початку 2000-х років можна почути таку типову відповідь щодо стратегії держави: “Це подолання економічної кризи та розв’язання соціальних проблем, зняття соціального напруження”. Проте вже наявність двох доволі об’ємних напрямів — економічного та соціального — говорить про багатоаспектність у думках представників різних державних органів. Зрозумілим також є прагнення до розв’язання цих нагальних проблем, що є спільною рисою для багатьох політичних течій та представників усіх гілок влади. От тільки засоби, які пропонуються, та послідовність у розв’язанні проблем економічної розбудови є досить різноманітними і такими, що можуть призвести до розпорошення не таких вже й великих ресурсів держави. Саме з огляду на ці причини необхідно сформулювати місію держави щодо управління інноваціями. При цьому не слід думати, що ця стратегія відповідатиме будь-якому часові. Можемо говорити лише про місію держави на короткому відрізку початку 2000-х років. Зміняться внутрішні умови в державі, зміниться і її місія. Більше того, говоритимемо про місію лише у сфері інноваційного та пов’язаного з ним соціального розвитку суспільства. Недоречно скидати до купи різні аспекти державного будівництва. Інакше кажучи, вважатимемо формулювання місії, яке можна дати сьогодні, лише певним прикладом, а головним завданням для нас залишається вироблення самого підходу, основних вимог та правил для визначення місії держави в інноваційній сфері в цілому і місії державного управління інноваціями зокрема.

Ставлячи до центру уваги при формулюванні досліджуваної нами місії держави щодо підприємця, підприємства, насамперед слід розглядати їхні економічні та соціальні інтереси. З огляду на це, державні інститути мають дбати про створення нового зовнішнього середовища. Розвиток ринкових відносин є процесом, коли змінюються стереотипи мислення, життєві стандарти. Для когось це повернення до вічних цінностей людства, а для когось — це злам досягнень і соціальний

регрес. Проте і ті, й інші є громадянами держави, і держава має дбати про добробут кожного, запобігати жорсткому протистоянню у суспільстві. З економічного погляду, цей етап характеризується формуванням приватного сектора економіки, розвитком малого та середнього бізнесу, роздержавленням та приватизацією підприємств, пошуком місця для державної власності в економіці, розбудовою механізмів державного регулювання економіки тощо. У соціальному аспекті для такого етапу є характерними: скорочення робочих місць, зниження доходів працюючих, зменшення виплат і гарантій непрацюючим, перехід до платних послуг в освіті, в охороні здоров'я та ін. Оцінюючи стан зовнішнього середовища в цілому, можна говорити про його ускладнення, про нові проблеми, які постають перед державними інститутами на шляху реалізації соціально-економічних програм [9, 98]. Нагальною потребою в цьому напрямі є реалізація соціально спрямованої економічної політики. Її ключовим аспектом є створення нових робочих місць та ефективна (достатня і своєчасна) оплата праці як на нових, так і на діючих робочих місцях. Для цього слід підтримувати, з одного боку, підприємців – малий та середній бізнес, з другого – ефективного національного товаровиробника, тобто тільки такі підприємства, які пропонують ринково значущу продукцію. В жодному разі не слід повертатись до підтримки державних підприємств заради самої підтримки. Така “допомога” лише ускладнить ситуацію та погіршить зовнішнє середовище. При цьому виникає потреба створення нових національних товаровиробників, венчурних підприємств, тобто створення нових робочих місць слід покласти на спільні підприємства, капітал яких є інвестованим зарубіжними підприємствами, банками. Проте для цього необхідні відповідні умови, за яких будь-який власник капіталу буде зацікавлений у такому інвестуванні. Це є одним з аспектів стратегії державної політики в інноваційній сфері економіки та в соціальній сфері. Цей аспект є складовою місію держави на сучасному етапі.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, державне управління має на меті управління різноманітними суспільними процесами, у тому числі інноваціями, де повинні мати місце такі загальні та спеціальні функції, які не подібні до загальних та спеціальних функцій менеджменту, що впливають з природи відносин між окремими особами, між особою та групою осіб, між групами осіб, а також відносини, які характеризують колектив у цілому та його різнобічні стосунки. Тобто загальні та спеціальні функції державного управління мають розглядатися як такі, що притаманні цьому виду управління, але істотно відрізняються від загальновідомих функцій менеджменту. По-друге, виділення функцій державного управління інноваціями та їх відокремлення від функцій менеджменту є необхідним з огляду на потребу чіткого розмежування менеджменту як управління людьми та державного управління як управління суспільними процесами та явищами, для яких люди є не єдиною складовою і не єдиним об'єктом спрямування управлінських зусиль. По-третє, від розуміння сутності інновацій, інноваційних процесів, інноваційної діяльності багато в чому залежить ефективність стратегії державного управління інноваційною діяльністю як складових елементів функціонування інноваційної сфери, розроблення відповідного механізму державного регулювання та інноваційної політики.

Література

1. Адаманова З. О. Инновационные стратегии экономического развития в условиях глобализации: Монография / З. О. Адаманова. — Симферополь: Крымское учеб.-пед. гос. издат., 2005. — 504 с.
2. Бицюра Ю. До проблеми визначення поняття сталого економічного зростання та розвитку / Ю. Бицюра // Економіст. — 2006. — № 5. — С. 62–65.
3. Гаман М. В. Державне управління інноваціями: Україна та зарубіжний досвід / М. В. Гаман. — К.: Вікторія, 2004. — 312 с.

4. Соловйов В. П. Конкуренция в условиях инновационной модели развития экономики / В. П. Соловйов. — К.: Феникс, — 2006. — 165 с.

5. Лапко О. О. Развитие системы управления науково-інноваційною сферою в Україні / О. О. Лапко // Економіст. — 2002. — № 6. — С. 55—62.

6. Груба Г. І. Развитие інноваційної діяльності в Україні: теорія, методологія, стратегія державної політики: Монографія / Г. І. Груба. — К.: ТОВ “ДКС центр”, 2009. — 364 с.

7. Друкер П. Ф. Инновации и предпринимательство / П. Ф. Друкер. — М.: Экономика, 1992. — 308 с.

8. Галиця І. О. Активізація діяльності інноваторів в сучасних умовах економічного розвитку / І. О. Галиця // Проблеми науки. — 2006. — № 11. — С. 2—6.

9. Дацій О. І. Державне регулювання інноваційної діяльності / О. І. Дацій // Економіка АПК. — 2004. — № 3. — С. 97—101.

Спираючись на теоретичне обґрунтування державного управління у сфері економічних відносин у контексті формування сучасної економічної системи України, визначено фактори, що впливають на успішність стратегічного управління інноваціями, а також основні елементи загальної стратегії державного управління інноваціями в Україні.

Опираясь на теоретическое обоснование государственного управления в сфере экономических отношений в контексте формирования современной экономической системы Украины, определены факторы, влияющие на успешность стратегического управления инновациями, а также основные элементы общей стратегии государственного управления инновациями в Украине.

Based on the theoretical foundation of public administration in the field of economic relations in the context of the current economic system of Ukraine, the factors that influence the success of strategic innovation management, and basic elements of the overall strategy of innovation management in Ukraine defined.

Надійшла 28 жовтня 2013 р.

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК ДІЄВИЙ ФЕНОМЕН ПРОТИСТОЯННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 58—61

У XXI ст. в умовах світової глобалізації величезну роль відіграє інформація, система масових комунікацій. Саме ці компоненти спричинили появу таких складних і неоднозначних явищ, як інформаційні війни.

Чимало змістовних та глибоких досліджень вже присвячено цій актуальній та навіть дошкульній складовій політичного життя, серед яких передусім можна назвати праці О. Білорус, Ю. Бондаря, Н. Гроднянського, Е. Доценко, Б. Кормич, В. Крисько, В. Петрик, Г. Почепцова, В. Прокоф'єва, С. Расторгуєва, А. Ротовського, А. Рудакова, Ю. Шилова, О. Юдіна та ін. [4; 5; 6; 7; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 18; 19; 20]. Спрощено, коротко можна вважати, що інформаційна війна — це цілеспрямований інформаційний вплив на будь-кого і будь-що з метою їх зміни. Останнє зумовлюється ціллю, метою. Таку мету має той, хто задумав і здійснює інформаційну війну. У цьому плані також досить вдалим є визначення інформаційної війни як “комунікативної технології, спрямованої на масову свідомість з короткочасними та довготривалими цілями” [11, 20].

Інформаційні війни — явище давнє, однак нині вони зумовлені принципово новими соціально-історичними обставинами.

“Наша епоха, — пише відомий український вчений, політик О. Білорус, — не просто революційна. Ми увійшли у фазу нової метаморфози всієї людської історії. Світ стоїть на порозі трансформації, яка за своїми історичними і людськими наслідками буде драматичнішою, ніж та, що викликана французькою і більшовицькою революціями” [2, 141]. У контексті з висловленою сентенці-

єю доречним є таке принципове зауваження українського політолога Ю. С. Бондаря: “Ми пропонуємо розглядати інформаційні війни у широкому розумінні, як новий тип міжнародного протиборства, систему заходів інформаційного, організаційного й технічного впливу на об'єкт (державу) для зміни політичної, економічної чи іншої конфігурації без військових операцій” [3, 269]. Звідси, як мінімум, два принципових висновки: а) інформаційні війни у XXI ст. фактично набули глобального характеру; б) інформаційні війни за своїм характером й особливостями не обов'язково пов'язані з війнами, як воєнними конфліктами безпосередньо. Це зумовлює і принципово відмінні за своїм характером запобіжні засоби боротьби з інформаційними війнами в цілому.

Інформаційні війни — це передусім великомасштабний інформаційний терор, що набув величезного значення і загроз відносно цілих суспільств, зважаючи на такі основні об'єктивні обставини. По-перше, це небувалий розвиток і поширення інформації загалом, незалежно від кордонів і заборон. По-друге, людина нині має у багатьох випадках абсолютно вільний, неконтрольований доступ до величезного обсягу джерел інформації. По-третє, надзвичайно швидко вдосконалюються різноманітні інформаційні технології, особливо в частині маніпулювання інформацією як такою.

Сутність інформаційного терору полягає, на думку білоруського дослідника В. В. Мироненка, в тому, що “інформаційний терор у чистому вигляді має на меті реалізацію “теракту” вже не в реальності, а в головах” [9, 42].

У сучасному глобалізованому світі інформація є тим стратегічним соціальним ресурсом, який при споживанні, як правило, все більше зростає. Тому ряд вчених взагалі ведуть мову про таке суспільне явище, як “інформаційна революція”. На думку українського фахівця А. М. Кузьменка, така революція “пов’язана з появою нового світового комунікативного співтовариства” [8, 61].

Інформаційні війни можуть мати надто різні моделі залежно від мети їхнього впливу насамперед на масову свідомість. Схематично модель інформаційної війни детально розглянуто Г. Г. Почепцовим у його фундаментальній монографії “Інформаційні війни” [11]. Він визначає і основні засади, на яких ґрунтуються такі війни. Безумовно, всі ці засади найтісніше пов’язані з психологічним аспектом, оскільки інформаційна війна значною мірою пов’язана з психологічним впливом на свідомість людини, групи, найчастіше — великих соціальних груп, більше того — надто неоднорідних. Між іншим, подана ознака принципово розрізняє інформаційну війну від війни у її загальному розумінні.

Не менш істотною ознакою інформаційних війн є їхня популістична спрямованість. Їм не потрібна гомогенна, одноманітна група чи середовище, оскільки вплив на масу передбачає те, що інформаційна війна обов’язково досягне свого адресата.

За своїм характером, особливостями інформаційна війна може бути різновариантною, різночасовою (за своєю тривалістю), багатоетапною і т. ін. Головною ж метою, як і першочерговим етапом інформаційної війни, є інформаційне проникнення будь-куди з метою заволодіння “суспільним” плацдармом — психікою, свідомістю певної, часто надто великої, кількості людей. Так чи інакше, але інформаційна війна завжди має конкретну мету — від дискредитації конкретної людини до дискредитації країни, у тому числі суспільства. Так, однією з наймасштабніших

і класичних за всіма ознаками була “холодна війна” ХХ ст., у якій було задіяно величезні сили і ресурси передусім двох супердержав світу — СРСР та США, а полем, де відбувалася така війна, виявився фактично весь світ. Розмірковуючи нині над феноменом “інформаційна війна”, відомий український фахівець у галузі ЗМІ, паблік рилейшинз Г. Г. Почепцов зазначає, що інформаційні війни “будуються на стратегії резонансу, коли одна комунікативна складова починає функціонувати у такий спосіб, щоб замінити собою усі інші, коли одне повідомлення може викликати збудження усього суспільства” [11, 10].

В умовах інформаційного протистояння, інформаційних війн виникає проблема інформаційної безпеки. Йдеться про таку безпеку, коли інформаційна війна проти суспільства є малоефективною, недієвою, коли суспільство, як пише український вчений М. І. Сенченко, на свідомому рівні матиме інформаційну перевагу над ким завгодно [17, 19].

В інформаційних війнах нині використовується також багато засобів, форм ведення такої війни. Це — спеціальна пропаганда, психологічний тиск, дезінформування, диверсифікація суспільної свідомості, поширення чуток, спеціальні інформаційні операції тощо. Завдяки таким засобам досягається основне завдання інформаційних війн — це здійснення безпосереднього, негативного, руйнівного впливу на політичну могутність окремо взятої держави шляхом відповідного послаблення її безпеки у будь-якій сфері життєдіяльності. Об’єктів безпосереднього посягання інформаційної війни є багато, вони мають свою специфіку, особливості тощо.

В інформаційному середовищі з кожним роком все більш популярною і поширеною стає комп’ютерна злочинність, так званий комп’ютерний тероризм, що набуває транснаціонального, світового характеру. Тож природно, що членами Ради Європи була розроблена, прийнята і ратифікована спеціальна Конвенція про кіберзлочинність (23 листопада 2001 р.). Українське законодавство, зокрема окремі статті Кримінального кодексу України, приведені у відповідність до цього доку-

мента. Йдеться, наприклад, про розподіл XIV Кримінального кодексу України “Злочини у сфері державної таємниці, недоторканість державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації”. Тут можна було б ввести статтю “Злочини проти інформаційної безпеки”.

Протидія інформаційній агресії, інформаційному терору постає можливою і результативною у разі використання насамперед таких важелів:

- а) посилення інформаційного суверенітету України та забезпечення належного захисту національного інформаційного простору;
- б) удосконалення державного регулювання та встановлення цивілізованого контролю за діяльністю інформаційної сфери шляхом поліпшення політико-правових, фінансово-економічних та організаційних засад її функціонування;
- в) більш широке залучення усіх засобів масової інформації до боротьби з негативними проявами в суспільстві, особливо тими, що спричиняють загрози національній безпеці;
- г) неухильне забезпечення прав громадян на свободу слова, доступ до інформації;
- д) попередження будь-якого, не передбаченого правом втручання державних органів влади, органів місцевого самоврядування у діяльність засобів масової інформації, застереження від можливих дискримінацій в інформаційній сфері.

На національному рівні існує потреба забезпечення захисту національного інформаційного простору саме за умов прийняття спеціального закону про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах. Зокрема, потреба в цьому зумовлена широким поширенням інтернет-послуг, їх доступністю для надто великої кількості громадян. Це пов'язано також і з тим, що останніми роками виробляється багато досить досконалих засобів безконтрольного знання та поширення інформації. Робиться це також за допомогою найновіших інформаційних технологій, що потужно розвиваються і вдосконалюються.

Віддаючи належне ролі і значенню інформації, особливо в ситуації загострення міждержавних відносин та реальних військових конфліктів, у багатьох країнах світу створюють навіть спеціальні служби, підрозділи по унеможливленню негативного впливу інформації на будь-які державно-соціальні процеси. Так, у Міністерстві оборони Швеції, наприклад, нині працює спеціальна служба психологічного захисту, яка у військовий час зорієнтована на роботу над інформацією, кризовими комунікаціями.

Отже, можна зробити такі висновки:

- інформаційні війни у XXI ст. — явище надто поширене, складне і неоднозначне;
- інформаційні війни посилюють і ускладнюють протистояння між державами, суспільствами, що потребує розробки нових запобіжних засобів та боротьби з такими війнами.

Література

1. Конституція України. — К.: Основа, 1996. — 64 с.
2. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. — Броди: 2001. — 321 с.
3. Бондар Ю. В. Четверта світова війна: інформаційні чинники // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої всесвітньої конф., 25 травня 2006 р. / Ю. В. Бондар. — К.: МАУП, 2007. — С. 266—272.
4. Гроднянский Н. Четвертая мировая: США в борьбе за мировое господство. — Минск: Изд-во В. П. Ильин, 2004. — 348 с.
5. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. — М.: Альтернатива — 1996. — 341 с.
6. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: Навч. посіб. / Б. А. Кормич. — К.: Кондор, 2004. — 384 с.
7. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. — Минск.: Харвест, 1999. — 448 с.
8. Кузьменко А. М. Особливості формування розвідувальних технологій в епоху глобалізації // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвітньої конференції, Київ, 25 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — 284 с.
9. Мироненко В. В. Информационная агрессия и информационное противостояние // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвіт-

ньої конференції, Київ, 25 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — 284 с.

10. Петрик В. М., Остроухов В. В. та ін. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навч. посіб. / В. М. Петрик, В. В. Остроухов; за ред. В. М. Петрика. — К.: Росава, 2006. — 208 с.

11. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. — К.: Ваклер. — 2001. — 576 с.

12. Почепцов Г. Г. Психологические войны. — 3-е изд., доп. / Г. Г. Почепцов. — К.: Ваклер, 2002. — 526 с.

13. Прокофьев В. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание / В. Прокофьев. — М.: СЕНТЕГ, 2003. — 329 с.

14. Расторгуев С. П. Информационная война / С. П. Расторгуев. — М.: Основы, 1998. — 391 с.

15. Ротовский А. А. Системный PR / А. А. Ротовский. — Днепропетровск: Баланс-Бизнес Бутс, 2006. — 256 с.

16. Рудаков А. Стратегия информационной войны // А. Рудаков. — Антей, 2003. — 248 с.

17. Сенченко М. І. Четверта світова. Інформаційно-психологічна війна / М. І. Сенченко. — К.: МАУП, 2006. — 431 с.

18. Сущность и содержание современных войн: Материалы круглого стола в Международной школе бизнеса “Мир-Бис”, 19 апр. 2002. — № 9—4. — С. 415.

19. Шилов Ю. О. Чого ми варті / Ю. О. Шилов. — К.: Аратта, 2006. — 292 с.

20. Юдін О. К., Бобуш В. М. Інформаційна безпека держави: Навч. посіб. / О. К. Юдін, В. М. Богущ. — Х.: Консул, 2005. — 576 с.

Інформаційні війни у ХХІ ст. — явище надто поширене, складне і неоднозначне. Вони посилюють і ускладнюють протистояння між державами, суспільствами, що потребує розробки все нових запобіжних засобів та боротьби з такими війнами.

Информационные войны в ХХІ ст. — явление весьма распространенное, сложное и неоднозначное. Они усиливают и усложняют противостояния между государствами, обществами, что требует разработки все новых средств по их предупреждению и борьбе с такими войнами.

Information war in the twentieth century — a phenomenon very common, complex and ambiguous. Information War reinforce and complicate the conflicts between states and societys, which requires the development of new tools for their prevention and combating such wars.

Надійшла 1 квітня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 62–66

Основний акцент поставлено на особливостях моделей соціальної політики у країнах світу в умовах їх суспільних трансформацій.

Феномен “соціальна політика”, а понад усе — проблему суспільної трансформації різних моделей такої політики варто розпочинати з дихотомії: “політика — соціальна політика”.

Насамперед відзначимо те, що з усіх визначень поняття “політика”, ми беремо за основу ті, які, власне, пояснюють політику як “систему принципів і норм регулювання життя суспільства загалом, соціальних груп та індивідуумів” [8, 585]. До цього словникового визначення додамо й те, що політика покликана максимально повно, об’ємно регулювати взаємовідносини між людьми, малими і великими групами у суспільстві.

З усіх “політик”, на які “розпадається” цілісна політика, як феномен, найближче до вирішення цих питань розташована соціальна політика. “Соціальна політика, — пише український соціолог О. О. Яременко, — є центральною ланкою державної політики, в якій знаходять своє відображення досягнення економіки і духовної культури (науки, освіти, охорони здоров’я тощо), до того ж саме в соціальній сфері формуються соціальні ресурси для проведення ефективної економічної і духовно-культурної політики” [14, 9]. Ця пріоритетність соціальної політики над “іншими політиками” визнається далеко не всіма вченими, а надто — політиками, державними, громадськими діячами.

Серед визначень поняття “соціальна політика” виділимо те, яке сформулював росій-

ський політолог В. І. Даниленко. У широкому сенсі розуміння він вбачає в цьому феномені “сукупність положень, процес розв’язання конфлікту і знаходження взаємоприйняттого рішення, а також прийняття рішення і здійснення заходів у сфері соціальних гарантій” [2, 831]. Останнє — соціальні гарантії — значною мірою є базовим фактором для створення правової, соціальної держави загалом.

Суспільне визначення і пріоритетний статус соціальної політики з-поміж “інших політик”, про що пишуть багато вчених, зумовлюється насамперед тим, що така політика безпосередньо пов’язана з правами людини і необхідністю їх забезпечення. Пов’язана із соціальним захистом та соціальними правами людини. “Соціальні права, — пише російський дослідник Н. Бондарь, — це можливість, що випливають із самої людської природи щодо отримання елементарних, найбільш важливих пільг та умов безпечного, гідного та вільного існування особистості в суспільстві і державі” [1, 35]. Додамо, що це політика задоволення реальних вітальних та духовних потреб людини, без чого її життя неможливе.

Реальним, однак, є питання: від чого залежить характер і особливість соціальної політики. Соціальна політика в конкретній державі є такою, зрозуміло, якою є державна політика, соціально-економічні відносини, які в ній сформувалися. Так, характеризуючи соціальну політику у колишньому СРСР, українська дослідниця В. Довженко

доречно пише, цитуючи Ю. І. Павленка¹: “Соціально-економічні відносини в Україні (і в цілому у колишньому СРСР) базувалися на: централізації ресурсів і повноважень; плановому характері виробництва і розподілу; жорсткій регламентації всіх сфер соціально-економічного життя; пріоритеті адміністративного регулювання над правовим” [4, 3]. Це, однак, зовсім не означає, що тоді соціальна політика в СРСР була негативною і, навіть, малоефективною. Радше маємо брати до уваги, що така політика сповна була похідною від існуючого політичного режиму, а певна “зрівнялівка”, адресність щодо окремих соціальних груп у суспільстві давала можливість зберігати велику “комуністичну” державу від можливих достатньо гострих конфліктів, протистоянь тощо. Між тим у багатьох країнах і нині така патерналістська, державна соціальна політика є і достатньо вдало функціонує.

Посилаючись на викладене, підкреслимо також роль саме ідеологічних чинників у формуванні і практичній реалізації як соціальної політики в цілому, так і безпосередньо політики в частині соціального захисту громадян. Доречними в цьому плані є висловлювання, зокрема, українського політика М. Кравчука, який вважає, що суспільства, позбавлені ідеологічного стрижня, є цілком безперспективними суспільствами [6]. Відмова від ідеології у державному будівництві, функціонуванні держави веде до втрати й ідеологічного механізму соціального захисту, тобто до втрати, як ми вважаємо, загальноприйнятних норм і правил не лише співжиття, а й духовності, моралі. Серед українських фахівців вплив ідеології на розвиток системи соціального захисту найдетальніше розробила у своїй кандидатській дисертації В. Деріга [3]. На її думку, найважливішими у плані формування соціального захисту є неконсервативні, неоліберальні та соціал-демократичні ідеологічні теорії і концепції. Авторка доречно підкреслює і те, що саме деполітизація соціальної політики робить її безадресною, безперспективною.

¹ Павленко Ю. І. Трансформація суспільства і проблеми соціальної політики. — К., 1997.

Соціальна політика за будь-яких її моделей обов’язково має фінансуватися. І фінансуватися передусім шляхом використання державних механізмів. Закономірність тут проста: чим більшим є валовий внутрішній продукт, що виробляється в країні спільними зусиллями усіх громадян, тим більші відрахування можна зробити на соціальні потреби і допомогу громадянам. Існують навіть певні мінімуми, які можна тут допускати. Так, за даними МОП у розвинених країнах Заходу на початку 80-х років мало місце відрахування на проблеми соціального характеру 20–30 % валового національного продукту. У ряді країн Східної Європи квоти на соціальні відрахування за критеріями МОП нині становлять приблизно чверть від середнього рівня відрахувань західних націй, а у країнах, що розвиваються, вони становлять лише 5 % суспільного продукту [2, 131].

Проблемам інституціалізації соціальної політики у суспільстві присвячені праці таких зарубіжних вчених, як Т. Ганслі, Ф. Дей, Б. Джонссон, П. Спікер, російських — Г. Осадча, С. Смірнова, С. Тетерський, українських — О. Бермічевська, Н. Борецька, Б. Гаєвський, В. Жмира, Е. Лібанова, Т. Семигіна [10], О. Скоморохова, В. Скуратівський, О. Палій [11], А. Ягодка та ін.

Класифікація моделей соціальної політики є предметом уваги В. Джорджа, Р. Уїлдінга, У. Лоренца, Р. Мішри, Ф. Уільямса, а в Україні — Н. Балабанова, Е. Гансова, М. Головатого [8], В. Жукова, О. Новакової, В. Пилипенко та ін.

Зазначимо, що за всієї розмаїтості схарактеризованих моделей соціальної політики, більшість з них ґрунтується переважно на ідеологічних та ціннісних засадах, властивих системам соціального захисту окремих країн. Можна виокремити такі, найбільш характерні і поширені моделі соціальної політики, як:

- класична (антиколективістська) модель. Її ще називають умовно-ліберальною. Фінансування основних соціальних програм за такою моделлю здійснюється, головним чином, за рахунок загальних державних податків, які збираються у країні. Нині така політика, на-

приклад у Великобританії, об'єднує як наслідки тетчерівської політики впровадження ринкових відносин у соціальній сфері, так і спроби лейбористського уряду щодо поступового переходу до універсальності в окремих соціальних програмах;

- корпоративістська модель (Німеччина) О. Бісмарка. Головним чином, пов'язана з різноманітними формами соціального страхування, яке називають солідарним соціальним страхуванням. До корпоративістської моделі відносять також моделі соціальної політики Іспанії, Мексики, Бразилії, навіть Японії;
- класична скандинавська модель (Швеція). Вона передбачає найактивнішу роль держави у соціальному забезпеченні, наданні різноманітних соціальних послуг і реалізації політики зайнятості;
- ліберальна модель (або “ультраліберальна”) (США). Це своєрідна залишкова модель, коли держава надає громадянам лише мінімальну допомогу в облаштуванні їхнього життя. Тут немає уніфікованої системи соціального захисту громадян, існує велике розмаїття соціальних програм, починаючи з федеральних. Однак державне стимулювання цього процесу є яскраво вираженим. До такого державного патерналізму логічно додаються і різноманітні громадські ініціативи, реальний вплив громадського суспільства тощо.

В умовах глобалізації, особливо на початку ХХІ ст., перераховані та інші моделі соціальної політики стали зазнавати і певної ерозії, великих змін, однак ліберальні, неоліберальні тенденції в таких змінах все ж домінують у багатьох країнах. Демографічні, фінансові фактори в моделях соціальної політики все більше даються взнаки в ситуації великої соціально-демографічної диференціації суспільств. Основою ж такої політики були і залишаються численні й різноманітні соціальні програми, різні форми соціального страхування, захист груп ризику тощо.

Основними суб'єктами соціальної політики завжди є: людина, держава, суспільство, соціальні спільноти та інститути громадянського суспільства, політичні партії, громадські організації, об'єднання, асоціації громадян, різноманітні колективи, фонди і т. ін. Формально, сконцентровано можна говорити про два вирішальних суб'єкти соціальної політики: а) держава; б) громадянське суспільство. Останнє в широкому сенсі залежить від ступеня демократизації влади і суспільних відносин. Роль таких суб'єктів потребує окремого спеціального розгляду.

Соціальна політика неодмінно пов'язана з певними гарантіями для громадян. Надання цих гарантій і зумовлюють той соціальний захист, який отримує людина з будь-яких джерел у країні, починаючи з держави. Про це пишуть численні зарубіжні та вітчизняні фахівці, зокрема Р. Арон, В. Бабкін, В. Ворона, Д. Гелбрайт, Є. Головаха, Л. Козер, М. Лукашевич, І. Мигович, Т. Парсонс, Ю. Римаренко, Т. Семігіна, Г. Спенсер, К. Тоффлер, М. Хайдеггер, Т. Шанін та ін.

Щодо суто соціально-захисного контексту соціальної політики, то основоположними для цього аспекту є праці Г. Бернгарда, С. Біляцького, А. Крупника, І. Миговича, В. Полтавця, Б. Шапіро та ін., а найпоказовішою, на нашу думку, є дисертаційна праця українського вченого А. С. Крупника на тему “Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства” (Одеса, 2002). Автор вдало виокремлює соціальну політику як “складову” державної політики загалом, характеризує і детально пояснює специфіку.

Зазначимо, що поняття “соціальний захист”, як і поняття “соціальне забезпечення” — досить нове, воно з'явилося лише у другій половині ХХ ст. і поступово почало застосовуватися у багатьох міжнародних правових актах. Так, у Хартії основних прав трудящих Співтовариства (Європейський Союз, 1989 р., ст. 10) право на соціальний захист формулюється у такий спосіб: “Відповідно до національних нормативних положень кожний працівник у країнах ЄС має право на достатній соціаль-

ний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, які не можуть увійти або знову вступити на ринок праці і не мають засобів для існування, повинні отримувати достатню соціальну допомогу з урахуванням особистих обставин” [12]. Як бачимо, поєднання спільного і особистісного є надто виразним у поясненні механізму “соціального захисту”. Це — правильно і доречно.

Звідси, як мінімум, кілька особливостей такої політики: а) загальне право людини на соціальний захист; б) можливість користуватися лише наявними (реальними) благами; в) диференціація соціальної допомоги людині залежно від її реальних потреб. Тобто соціальний захист може бути лише таким, яким є конкретне суспільство, рівень його соціально-економічного, духовного і т. п. розвитку.

Слід відзначити і ту принципового характеру особливість, що соціальний захист і соціальна допомога — явища далеко не однакові, не тотожні. Соціальний захист — ширше поняття, що включає в себе соціальну допомогу у різних її формах. При цьому соціальний захист включає в себе: пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття; грошову допомогу сім'ям; різні форми соціальної допомоги і соціальних послуг.

Сучасні системи соціального захисту мають багато спільних рис, а також відповідні відмінності, що пов'язані з багатьма факторами [7]. Мабуть, найбільш конкретно є, особливо в європейських країнах, така система, що пов'язана з різного роду соціальним страхуванням (Австрія, Італія, Німеччина, Нідерланди, Франція та ін.). На відміну від принципу соціального страхування, принцип соціального забезпечення (у тому числі і в Україні [5]) передбачає надання соціального захисту іншим категоріям населення (державні службовці, військові, діти-сироти тощо) і фінансування таких соціальних видатків за рахунок податкових надходжень у бюджет. Тут, однак, є колізія принципового характеру, як справедливо підкреслює А. С. Крупник: “економічний підйом країни не завжди автоматично веде до зростання життєвого рівня

населення” [7, 7]. Тобто соціальне забезпечення напряму від багатства країни не залежить. Отже, вирішальне значення має саме характер державної політики, яка обстоює політику соціальну, сам соціальний захист.

Соціальна політика держави, хай у різних спосіб, але має чітко означені гуманістичні орієнтири. Так, український політолог С. Рябов зазначав, що соціальна держава — це принцип функціонування держави, відповідно до якого вона бере на себе захист соціально упереджених і піклування про соціальну справедливість [9, 215]. До класичних систем соціальних гарантій при цьому відносять: страхування (за досягненням старості, хвороби, нещасних випадків), допомогу по безробіттю, а також порівняно нові системи страхування (наприклад, від ризику втрати прибутку і т. ін.).

Окремо має братися до уваги система і характер соціальних інтересів, які практично реалізують політику соціального захисту. Це структури в органах виконавчої влади; судові органи; профспілки; різноманітні фонди; громадські організації і об'єднання тощо.

Практична реалізація моделі соціальної політики в сучасній Україні зумовлена багатьма причинами і особливостями соціального характеру, вирішальними з-поміж яких є:

- пряма і безпосередня залежність рівня соціальної забезпеченості громадян від ходу ринкових перетворень та трансформацій громадянського суспільства;
- гостра потреба адресної підтримки груп ризику, соціально вразливих груп населення;
- необхідність реалізації соціальної політики в тісному узгодженні зі світовою практикою, напрацьованим досвідом.

При цьому завдання держави, органів влади полягає у тому, аби забезпечити максимальне стимулювання й підтримку інноваційної діяльності самих громадян як суб'єктів соціальної політики. Тобто розробка і реалізація соціальної політики в сучасній Україні відбувається на засадах саме ліберальної моделі такої політики, з відповідними залишками, однак, тієї моделі, що функціонувала у колишньому Радянському Союзі.

Література

1. Бондар Н. С. Права человека в Конституции России: трудный путь к себе / Н. С. Бондар. — Ростов-н/Д, 1996. — 359 с.
2. Даниленко В. И. Современный политологический словарь / В. И. Даниленко. — М.: NOTA BENE, 2000. — 1024 с.
3. Дереха В. В. Політологічний аналіз формування та розвитку соціального захисту: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23. 00. 02 “Політичні інститути та процеси” / В. В. Дереха. — Миколаїв: Миколаївський держ. гуманіст. ун-т ім. Петра Могили, 2007. — 221 с.
4. Довженко В. І. Проблеми формування та реалізації соціальної політики в Україні перехідного періоду. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. в галузі ділового адміністрування. — К., 2001. — 24 с.
5. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Знання. — 59 с.
6. Кравчук М. Ідеологія в Україні. Якою вона буде завтра? / М. Кравчук // Інформаційно-аналіт. центр АНАЛІТИКА. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://analitika.at.ua/index/0-13>
7. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук зі спеціальності 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / А. С. Крупник; Одеська нац. юрид. акад. — Одеса, 2002. — 16 с.
8. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
9. Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов. — К.: КМАкадемія, 2001. — 256 с.
10. Семигіна Т. В. Моделі державної соціальної політики економічно розвинутих країн: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. галузі політології. — К., 2003. — 19 с.
11. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. — К.: МАУП, 2002. — 200 с.
12. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави / Н. Флорескул // Вісник КНТЕУ. — 2009. — № 2. — 401 с.
13. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих. Міжнародні організації та союзи. — Хартія від 09.12.1989. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www/uapzvo.net/data63/uhg6344.htm>
14. Яременко О. О. Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації: Монографія // Статті. Виступи. Інтерв'ю / О. О. Яременко. — К.: Ін-т екон. та прогнозування НАН України; УІСД ім. Олександра Яременка, 2006. — 480 с.

Соціальна політика в країнах світу трансформується відповідно до трансформації політичних та соціальних систем суспільств. Однак за будь-яких її моделей — у центрі була і залишається людина (особистість) з її інтересами і потребами.

Социальная политика в странах мира трансформируется в соответствии с трансформацией политических и социальных систем обществ. Однако при любых ее моделях — в центре был и остается человек (личность) с его интересами и потребностями.

Social policy in the world countries is transformed according to the transformation of political and social systems of societies. However, for all its models in the centre — a person (personality) is still stand with its interests and needs.

Надійшла 8 жовтня 2013 р.

ПОЛІТИЧНА МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН У ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 67–71

Розглядається феномен політичного маніпулювання як один із способів управління людьми шляхом створення ілюзій або умов для контролювання поведінки. Вивчається вплив, спрямований на психічні структури людини, який здійснюється потай і ставить своїм завданням зміну думок, спонукає та цілей людей у потрібному певній групі людей напрямі.

Щоб з'ясувати таке явище, як маніпуляція у політичному аспекті, потрібно поставити і вирішити такі завдання:

1. Дослідити саме поняття “маніпуляція”.
2. Проаналізувати взаємозв'язок між маніпуляцією та політичною сферою.
3. Спрогнозувати висновок щодо можливих майбутніх змін або дій у цій діяльності.

Людина — це соціальна істота. Індивідум — це абстракція, ідеальне уявлення про ізольовану людину, яке склалося в XVII ст. при виникненні сучасного західного суспільства. Саме латинське слово “індивідуум” — це переклад з грецької “неподільний”. Але на практиці стає очевидним, що саме поняття “міф” відносно індивідуума є неможливим. Людина виникає й існує тільки у взаємодії з іншими людьми і під їхнім впливом. Дитина, яка вихована дикими тваринами (Мауглі; такі випадки відомі і вивчені), не стає красенем. Вона — не людина і вижити не може. Також не може стати людиною дитина, ізольована матір'ю від інших людей. Тобто біологічно закладеної в нас програми поведінки недостатньо для того, щоб ми були людьми. Вона доповнюється програмою, записаною у знаках культури. І ця програма — колективний твір. Отже, наша поведінка завжди перебуває під впливом інших людей, і захистити себе від цієї дії якимось жорстким бар'єром ми в принципі не можемо. Хоча й трапля-

ються такі дубові голови, які намагаються це зробити.

Який же вид впливу на поведінку ми визначимо як маніпуляцію? Ясно, що саме це слово має негативне забарвлення. Ним ми позначаємо той вплив, яким незадоволені, який спонукав нас зробити такі вчинки, через які ми опинилися у програші, а то і в дурнях. Якщо приятель на іподромі умовив вас поставити на кобилу, яка прийшла першою, то, отримуючи в касі виграш, ви не скажете: “Він мною маніпулював”. Ні, він дав вам слушну пораду.

З іншого боку, не кожний вплив, підкорившись якому, ви опинилися в збитку, ви назвете маніпуляцією. Якщо в темному провулку вам приставили ніж до живота і прошепотіли: “Гроші та годинник, швидко”, то ваша поведінка дуже ефективно програмується [1]. Але обізвати незнайомця маніпулятором і на думку не спадає. Який же сенс ми вкладаємо в це поняття?

Слово “маніпуляція” є коренем латинського слова “*manus*”, що означає “рука”. Словники з європейських мов тлумачать слово “маніпуляція” як окреме ставлення до об'єктів із певними намірами або цілями. Тобто мається на увазі, що особа, яка здійснює свій план (маніпулятор), має бути спритною та вправною. Сьогодні ми маємо сучасний термін “використання людей як об'єктів”, іншим словом — маніпуляція.

Тобто термін “маніпуляція” є метафорою та вживається у переносному сенсі. Це є спритність у поведженні із речами, які перенесені в цій метафорі на спритне управління людьми. З самого початку це поняття розуміється як набір засобів управління. Ним позначається лише управління зі спритністю і навіть приховане управління [2].

Метафора маніпуляції складалася поступово. Психологи вважають, що важливим етапом в її розвитку було позначення цим словом фокусників, які працюють без складних пристосувань, руками (“фокусник-маніпулятор”). Мистецтво цих артистів, що працюють під девізом “спритність рук і ніякого шахрайства”, заснована на властивостях людського сприйняття й уваги — на знанні психології людини. Своїх ефектів фокусник-маніпулятор домагається, використовуючи психологічні стереотипи глядачів, відволікаючи, переміщаючи і концентруючи їхню увагу, діючи на уяву — створюючи ілюзії сприйняття. Якщо артист володіє майстерністю, то помітити маніпуляцію дуже важко, навіть дійшлим скептикам, які дивляться в усі очі.

Саме коли всі ці принципи ввійшли в технологію управління поведінкою людей, виникла метафора маніпуляції в її сучасному значенні — як програмування думок і прагнень мас, їхніх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечити таку їхню поведінку, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції.

Якщо виписати всі ті визначення, які дають авторитетні зарубіжні дослідники явищу маніпуляції, то можна виділити головні, родові ознаки маніпуляції. Маніпуляція — вид психологічного впливу, а не фізичного насильства. Маніпулятор — насамперед це психолог! Це прихований вплив. Цитуючи Г. Шиллера: “Для досягнення успіху маніпуляція повинна залишатися непомітною”. Тобто маніпулятору гарантований стовідсотковий успіх лише в тому випадку, коли його жертва вірить у те, що все, що відбувається навколо неї та безпосередньо з нею, є чистою правдою [3].

У ХХ ст. таке явище, як маніпуляція, почало активно застосовуватися та використовуватися у нових сферах — ЗМІ, лікарській

діяльності та політиці — як одне з найголовніших засобів задля здійснення своїх цілей.

Поняття “маніпуляція” можна ідентифікувати як заздалегідь підготовлену інформацію, яку було поширено серед думок або ідей людства у такій формі, при якій нав’язувана ідея сприймається як своя чи правильна.

Які ознаки політичної маніпуляції свідомістю можна розрізнити? По-перше, духовний психологічний вплив, при якому психічна система людини виступає як головна ціль маніпулятора. Це можна порівняти з легким, проте діючим впливом людини, яка має чіткі цілі на іншу людину, яка виступає в ролі жертви, якій нав’язуються необхідні маніпулятору дії, які вона не помічає, а вважає за споріднені думки з точкою зору маніпулятора. Власне кажучи, маніпулятору потрібні такі умови діяльності, при яких ситуація матиме викривлений стан подій на користь самого маніпулятора. Найчастіше до таких дій вдаються ЗМІ, які викривляють думки людей та перетворюють їх на користь провладним чи замовним структурам, яким це вигідно [4].

Оскільки політична маніпуляція суспільною свідомістю перетворилась на певну систему, з’явилися і люди, які мають здібності заробляти за рахунок такої системи шляхом пристосування до неї або до певної її частини.

Люди, які потрапляють під дію маніпуляторів, розглядаються з точки зору останніх як об’єкти, або навіть речі у певному сенсі.

Передумовами маніпуляції можуть бути такі фактори. Задля успіху маніпуляційної схеми маніпулятори застосовують таку схему викривлення інформації, яка у жертви маніпуляції не викликає жодних сумнівів ні на духовному, ні на фізичному рівні, і розуміння того, що її ошукують. В основі маніпуляції міститься не насильство, а лише спокуса. Проте людина завжди відчуває певні емоції, за допомогою яких можна розрізнити види маніпуляцій. Наприклад, “позитивний вид”, що супроводжується такими діями, як заступництво чи заспокоювання людини. Компліменти або повідомлення добрих новин, виявлення спільних інтересів тощо. Також виділяють і “негативний вид”. У цьому

випадку присутня, насамперед, критика людини або її дій. Може застосовуватися констатація негативних факторів із життя або діяльності людини тощо.

Що має на меті маніпулятор? Насамперед “нагородити” об’єкта маніпуляції такими “нагородами”, через які об’єкт потрапить у штучно створену ситуацію, яка повністю задовольняла б бажання маніпулятора. Тобто маніпулятор викривлює існуючу ситуацію, приписуючи об’єкту маніпуляції неіснуючі “нагороди”, і завдяки цьому досягає бажаних результатів [5]. У цьому випадку відбувається й інший вплив на свідомість тієї маси населення, від рішення або дій якої залежить майбутнє маніпулятора у певній сфері діяльності.

Чи можна протидіяти політичному маніпулятору? Так, можна. І найважливішим чинником опору є всебічне отримання інформації з якомога різноманітних джерел.

Існують і способи протистояння діям маніпулятора. Наприклад, погодитися у “зовнішній формі”. Мається на увазі, погодження з певними положеннями у думках маніпулятора, проте лише з такими, які більш-менш є відображенням реально існуючої ситуації, а на ті моменти, що намагається нав’язати маніпулятор, не зважати взагалі або перефразувати, тобто використовувати його ж зброю проти нього самого. Наступним дієвим засобом можна вважати засіб “позитивізації негативного”. Мається на увазі перероблення негативних моментів чи факторів у позитивні, виділення позитивних моментів.

Які ж існують методи маніпуляції? Насправді їх дуже багато, проте можна виділити найістотніші:

- “насадження”, тобто жорстке нав’язування думок;
- використання “телепортації”, тобто перенесення певних положень з приватної сфери у загальну;
- “вигідна популяція” — багато гарних слів у неясній та незрозумілій формі, проте майже нічого конкретного;
- “недосказаність”, тобто потрібні фактори висвітлюються, а “непотрібні” замовчуються;

- імітація політичних подій і навіть містифікація [6].

Отже, як ми з’ясували, маніпуляцією є такий спосіб поведінки, під час якого людина починає розділяти нав’язуване їй розуміння певного фактору чи події з потрібної маніпулятору точки зору. Таку поведінку можна розцінювати як затуманювання логіки людини за допомогою психічної на неї дії, яка має свою точку зору на певне явище, з метою нав’язування власної думки.

Уже з цього дуже короткого визначення стає зрозуміло, що маніпуляція свідомістю як засіб влади виникає тільки у громадянському суспільстві, зі встановленням політичного порядку, заснованого на представницькій демократії. Це “демократія західного типу”, яка нині завдяки “промиванню” мізків сприймається просто як демократія — антипод безлічі видів тоталітаризму.

У політичному порядку західної демократії сувереном, тобто володарем усієї повноти влади, оголошується сукупність громадян (тобто тих мешканців, які мають цивільні права). Ці громадяни — індивідууми — теоретично наділені рівними частками влади у вигляді “голосів”. Проте у майновому сенсі і політичному відношенні ці громадяни не рівні. І навіть обов’язково вони повинні бути не рівні — саме страх перед бідними згуртовує благополучну частину в громадянське суспільство, робить їх “свідомими і активними громадянами”. На цьому тримається вся конструкція демократії — “суспільства двох третин”.

Майнова нерівність створює у суспільстві “різницю потенціалів” — велику нерівновагу, яка може підтримуватися тільки за допомогою політичної влади. Великий мораліст і засновник політекономії Адам Сміт так визначав головну роль держави у цивільному суспільстві: “Привласнення крупної та обширної власності можливе лише при встановленні громадянського правління. Тією мірою, якою воно встановлюється для захисту власності, воно стає, насправді, захистом багатих проти бідних, захистом тих, хто володіє власністю, проти тих, хто ніякої власності не має”.

Інакше кажучи, як тільки маніпуляція свідомістю перетворилася на технологію панування, саме поняття демократії стало чисто умовним і вживається лише як ідеологічний штамп. У середовищі професіоналів цей штамп всерйоз не сприймають. У своїй “Енциклопедії соціальних наук” Г. Лассуелл зауважив: “Ми не повинні поступатися демократичної догми, згідно з якою люди самі можуть судити про свої власні інтереси” [7].

У політиці дуже поширено та часто використовується таке поняття, як “маніпулятивна семантика”: зміна сенсу слів і понять. Це створення нової мови сучасного суспільства про семантику політичного міфу як цілеспрямованої технології зміни змісту слів. Різновидом брехні у пресі є “конструювання” повідомлення з обривків вислову або відеооряду. При цьому змінюється контекст, і з тих самих слів створюється зовсім інший зміст, який може бути дуже вигідним певному політичному маніпулятору.

Створення штучної мови відбувається за двома напрямками. Шукаються прийнятні за денотацією слова. Тобто обираються слова, в денотації (діапазоні, сенсі) яких є і такі, які можуть бути застосовані для визначення певного явища. Нехай навіть це один з багатьох відтінків значення слова, третьорядний і маловживаний. Але він існує, тож і не є прямою брехнею його використання. Слова “умиротворення” і “війна” у дечому трохи подібні, тому замість слова “війна” застосовується “умиротворення”. Другий вплив слова — конотація, тобто ті асоціації, які пробуджує проголошене або прочитане слово. Так, важливе місце в пропаганді займало слово “стриманість”. Конотація його корисна для пропаганди.

Існують терміни, за допомогою яких створюються політичні евфемізми. Завдяки цим евфемізмам можна замаскувати або перетрактувати зміст справжніх явищ. Евфемізмами називаються такі слова, які виражають точний сенс. У цьому випадку аудиторія, як правило, розділяється на людей, які знають і не знають визначення цього терміна. Головною перевагою таких термінів є те, що вони впливають на свідомість людини, додаючи собі балів завдяки науковому підґрунтю.

Гарним терміном, на наш погляд, не можна назвати якусь мерзенність. До таких термінів належить, наприклад, слово “ембарго”. Якщо середній західний демократ ще відчував певну незручність від потужного бомбардування Іраку як такого собі “покарання”, то встановлене в серпні 1990 р. тотальне ембарго на торгівлю з Іраком не викликало жодного спречання. Але ж це значно більший крок, ніж бомбардування? Чи не так? [8].

Отже, можна зробити такі висновки: на сьогодні феномен політичного маніпулювання є сам по собі парадоксом. Маніпулювання є потужним інструментом прихованого впливу на психіку і поведінку людини. Політики та іміджмейкери дуже вдало використовують цей “прийом” у боротьбі за владу або намаганні її утримати. Однак, незважаючи на популярність такого методу та широке його використання, відомо про нього (метод маніпулювання) дуже мало, а це є ще однією ознакою його парадоксу. Цей метод не описують ЗМІ, про нього ніколи не буде сказано “з перших вуст” самими його “користувачами”. Отже, логічним є питання: про що може свідчити застосування таких технологій у політичній діяльності? Про нерозбірливість у засобах? Беру на себе сміливість припустити, що навпаки. Це є свідченням інтелектуальної переваги певного прошарку населення над іншим, який являє собою “народного обранця” і є феноменальним явищем у політичному аспекті.

Література

1. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М.: Алгоритм, 2004. — 528 с.; М.: Эксмо, 2005. — 832 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. — 3-е. изд. М.: Речь, 2003. — 304 с.
3. Березкина О. С. Очерки истории и теории политической науки: Учеб. пособие / О. С. Березкина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2012. — 238 с.
4. Залесский К. НСДАП. Власть в Третьем рейхе. — М.: Яуза, Эксмо, 2005. — 458 с.
5. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. — М.: Мир, 1996. — 352 с.
6. Кочетков А. П. Корпоративные элиты / А. П. Кочетков. — М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. — 219 с.

7. Гвишвили Г. В. От тирании к демократии: эволюция политических институтов / Г. В. Гвишвили. — М.: URSS: Либроком, 2012. — 395 с.

8. Зотов В. Д. История политических учений: Учебник / В. Д. Зотов, Л. В. Зотова. — М.: Юристъ, 2005. — 511 с.

Будь-яка маніпуляція свідомістю людини є процесом взаємодії між суб'єктами. Особа може стати жертвою маніпулятора лише в тому випадку, коли вона налаштовується як співавтор або співучасник. Тільки-но суб'єкт під впливом маніпулятора починає перебудовувати свої погляди та думки і згоден діяти за схемою маніпулятора — маніпуляція відбулася. Натомість, якщо та особа засумнівалась у доцільності пристати на користь мотивації маніпулятора, то жертвою вже не стає. Важлива особливість у сприйнятті (суб'єктом) політичної маніпуляції з боку влади полягає в тому, що вплив влади сприймається як один з основних чинників в організації життя людей, і саме владний вплив сприймається особою вряду-годи як найбільш дошкульний.

Любая манипуляция сознанием человека представляет собой процесс взаимодействия между субъектами. Лицо может стать жертвой манипулятора только в том случае, если оно настроивается как соавтор или соучастник. Едва субъект под влиянием манипулятора начинает перестраивать свои взгляды и мнения и согласен следовать схеме манипулятора — манипуляция состоялась. Но, если лицо усомнилось в целесообразности принять мотивацию манипулятора, то жертвой уже не становится. Важная особенность восприятия (субъектом) политической манипуляции со стороны власти заключается в том, что влияние власти воспринимается как один из основных факторов в организации жизни людей, и именно властное влияние воспринимается лицом зачастую наиболее болезненно.

Any manipulation of human consciousness is a process of interaction between actors. A person may become a victim of the robot arm only when it is configured as a co-author or accomplice. As soon as a subject under the influence of the robot arm starts to rebuild their views and opinions and agree to follow the pattern of the manipulator — the manipulation took place. But if the person questioned the motivation to take the manipulator, the victim no longer is. An important feature of perception (subject) of the political manipulation by the authorities is that the influence of power is perceived as one of the main factors in the organization of human life, and that is overbearing influence of perceived face is often the most painful.

Надійшла 13 травня 2013 р.

УДК 347.191.11:65.012.32 (045)

Ю. В. БІЛЯК

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СТРАТЕГІЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ЗАХИСТУ КОРПОРАЦІЇ ПРОТИ РЕЙДЕРСЬКОЇ АТАКИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 72—78

На сучасному етапі розвитку економіки зростає кількість операцій зі злиття і поглинання, які в корумпованих країнах з нерозвиненими ринковими відносинами часто носять кримінальний відтінок.

Рейдерством є професійна діяльність з управління корпоративними конфліктами з метою отримання можливості розпоряджатися підприємством, у тому числі його бізнесом, активами, потенціалом та ін., або з метою отримання від компанії матеріальної вигоди за позаекономічних підстав без встановлення контролю.

Під внутрішнім конфліктом розуміється конфлікт:

- між акціонерами (групами акціонерів);
- між новим власником і персоналом;
- між менеджментом і персоналом, у середині менеджменту;
- між власниками і менеджментом;
- інші конфлікти, в тому числі конфлікти щодо до власності;
- викликані відчуженням акцій (часток) і т. д.

Щодо внутрішніх корпоративних конфліктів, у проведеному дослідженні автора цікавлять ті, чий генезис впливає з визначення можливостей:

1) по-перше, управляти компанією;

2) по-друге, розпоряджатися її активами, а також ті можливості, які можуть спонукати учасника конфлікту на корпоративний шантаж.

Самі рейдери вважають свою діяльність корисною для економіки, оскільки “чистка” слабких підприємств на законних підставах підвищує ефективність бізнесу. Скупка великих пакетів акцій неефективних компаній слугує тому, щоб повалити топ-менеджмент, скоротити непродуктивні витрати, продати зайві підрозділи і, в підсумку, підняти ціни на акції.

Система захисту має будуватися таким чином, щоб знизити ризик захоплення найціннішого об’єкта на підприємстві.

Власне, рейдерство як недружнє корпоративне захоплення з’явилося одночасно з акціями, які дали можливість поглинання компанії проти волі керівництва.

У 2012 р. в публічних корпоративних конфліктах брали участь понад сто великих компаній з багатомільярдними активами. Тільки у Москві зафіксовано 117 сило-

вих захоплень і ворожих поглинань бізнесу. За оцінками депутата Держдуми, адвоката П. Астахова, за рік у Росії відбувається близько 10 тис. рейдерських захоплень [1]. Є класичний приклад захоплення відомого на всю Російську Федерацію підмосковного клубу “Водник” і його школи олімпійського резерву. Більше трьох років тому М. Панкін, генеральний директор і власник 75-процентної частки клубу, раптом дізнається від громадянина, який з’явився в його кабінеті, що він вже і не власник, і не генеральний директор. Районний суддя Негода в Краснодарському краї виключив його зі складу учасників товариства “як особу, яка заважає його розвитку”. Колишній директор клубу подав позов про виключення не тільки Панкіна, а й А. Рамазанова, який не має до клубу жодного відношення. А. Рамазанов — житель півдня. У таких випадках рейдери використовують ангажований суд. Цей суд встановив непричетність А. Рамазанова і в позові до нього відмовив, але при цьому виключив з ТОВ власника кваліфікованого контрольного пакета. І рішення було винесено миттєво. Звісно, південний суд не повинен був розглядати цю справу. Існують же правила “територіальної підсудності”. Крім того, суддя, “забувши” повідомити про засідання М. Панкіна, спрямував рішення до негайного виконання. Інакше кажучи, позбавив відповідача навіть шансу на судовий захист у касаційній інстанції. Усі рішення судді давно скасовані, а він спокійнісінько продовжує судити. І такі історії не рідкість [2].

Рейдерство в Україні стало однією з найактуальніших проблем для бізнесу. Рейдери в нашій країні асоціюються з бандитами і корупцією. Кількість рейдерських захоплень зростає з кожним роком [3; 4].

Отже, що є причиною рейдерства, чому воно виникає, яка його природа і чи існують методи захисту бізнесу в українських реаліях. Спочатку проаналізуємо активність рейдерства в Україні, розкриємо сутність рейдерства в українських реаліях, дослідимо основні цілі рейдерів і спрогнозуємо наслідки рейдерських атак. Також нашим завданням є спроба систематизувати найпошире-

ніші звернення з приводу фактів рейдерства та запропонувати превентивні заходи щодо захисту підприємства, оскільки у разі рейдерських атак час і підготовленість мають першочергове значення.

Українське рейдерство — це, в основному, корупційний перерозподіл власності, а не процес економічної оптимізації [5]. Якщо проаналізувати всі відомі звернення з приводу фактів рейдерства, то їх можна звести в шість груп.

1. Хтось з акціонерів (учасників) формує навколо себе групу (міноритаріїв, як правило), яка має на меті зміну керівника. У цих випадках переходу акцій (часток) з рук у руки немає, а якщо і є, то він не носить принципового характеру.

2. Відбувається скупка акцій (перехід часток). Здавалося б, звичайна практика, але мажоритарії починають бити на спалю, оскільки усвідомлюють, що їхнє підприємство не являє інтересу для фінансових вкладень. При цьому вони розуміють, що саме підприємство не являє інтересу, оскільки, участь у ньому міноритаріїв номінальна, їхні інтереси просто ігноруються.

3. Зобов’язання підприємства (у тому числі й абсолютно між собою не пов’язані), дані різним організаціям, опиняються в одних руках. Ця ситуація найчастіше супроводжується висуванням позовів (у тому числі заяви про банкрутство) або їхньою загрозою.

4. Починаються слабомотивовані перевірки услякого роду контролюючих органів — СЕС, пожежників, податкової інспекції та ін. При цьому поведінка і демонстрований інтерес перевіряючих дає підставу вважати, що їхня мета виходить за рамки звичайної перевірки.

5. Акціонер (учасник) або їх група демонструє конфліктну поведінку, завалює компанію скаргами і заявами, звертається в різні державні органи, у тому числі і до суду. Найчастіше таку поведінку демонструє новий акціонер (учасник), але часто трапляються випадки, коли це робить хтось за дорученням старого акціонера.

6. З’являється судовий пристав з виконавчим листом за результатами процесу, про

наявність якої компанія не була оповіщена. Тут важливо зазначити таке. Як не дивно, не рідко трапляються випадки, коли керівництво компанії ігнорує судові повідомлення,

вважаючи, наприклад, доводи позивачів надуманими. Так от, подібна поведінка украй ускладнює відновлення порушеного права.

Розглянемо основні цілі рейдера (табл. 1).

Основні цілі рейдера

Таблиця 1

Ціль рейдера	Пояснення
Спроба досягти класичної синергії. (Синергія — це істотне збільшення ефективності компанії, що утворилася після злиття різних компаній, порівняно з сумарною ефективністю її частин до об'єднання)	Досягнення синергії планується тоді, коли рейдер вважає, що бізнес ефективний, але ефективність його після приєднання до іншої компанії значно зросте
Спроба досягти, якщо так можна висловитися, антисинергії — компанія розбивається на частини і розпродается, причому сумарна ефективність частин буде більш ефективною від первісної компанії	Дроблення компанії на частини планується тоді, коли рейдер вважає, що з'єднання різних видів діяльності під одним дахом зменшує ефективність кожного з бізнесів
Спроба управління бізнесом з його розвитком	Управління бізнесом планується тоді, коли загарбник вважає, що, по-перше, бізнес перспективний, по-друге, управляється неефективно, по-третє, вкладення у придбання впливу окупляться сторицею з підвищенням капіталізації компанії
Спроба реалізації активів (як правило, з супутньою ліквідацією компанії, формальної або фактичної — неважливо)	Реалізація активів планується тільки тоді, коли їхня цінність незрівнянно більша цінності самого бізнесу. Від таких дій безпосередньо виграє тільки загарбник. Але не можна не враховувати того, що особи, відсторонені від управління, позбавляються свого бізнесу, але отримують (при білому рейдерстві) більш-менш адекватне відшкодування. Виграє і покупець активів, а через нього опосередковано споживач і суспільство загалом. В однозначному програші — персонал, зайнятий в основній діяльності
Спроба ліквідації компанії як самостійна дія	Встановлення контролю з метою ліквідації компанії — дія достатньо екзотична. Справді, робити подібне має сенс лише під час зменшення конкуренції. Однак конкурентів можна умовно поділити на дві групи — відповідно до якості та кількості продукції та ін. Для встановлення контролю над такими конкурентами, потрібно витратити ресурси, щоб перемога була пірровою. Інші ж, що займають незначну частку ринку, зовсім не конкуренти

Організувати дієвий захист бізнесу вже під час рейдерської атаки складно, а іноді просто неможливо з різних об'єктивних причин. І при цьому доводиться нести витрати в розмірах, що не порівнюються витратами на профілактичні заходи.

Зазвичай рейдери атакують підприємство-мішень, якщо запланований ними прибуток від такого заходу не менше 200 %. При цьому за умови підготовленої атаки прибуток, отриманий рейдерами в результаті нападу, іноді досягає 500–1000 %. З такої практики на-

прошується цілком логічний висновок, що на безпеці бізнесу економити не можна. Кажуть, що скупий платить двічі. У цьому ж випадку скупий розплачується всім, що було зароблено ним за допомогою витрачених сил, нервів і фінансових коштів. Потрібно вибудувати систему захисту заздалегідь [6].

Удосконалення корпоративного законодавства, реформування судової та правоохоронної систем, юридичне визначення поняття “рейдерство” — це необхідні, але недостатні методи боротьби з недружніми поглинаннями.

Превентивні методи захисту підприємства можна розробити і впровадити як за допомогою своїх внутрішніх співробітників, так і за допомогою залучення зовнішніх консультантів (табл. 2).

Якщо протиправне захоплення щодо компанії вже розпочато, то захист включає в себе комплекс заходів, що враховують конкрет-

ні обставини справи, особливості бізнес-процесів, структуру управління і т. д.

Це може бути ініціювання та супровід судових процесів, правовий захист як самої компанії, так і її посадових осіб. Дуже важливий грамотний і професійний захист власників і керівництва компанії у кримінальному процесі.

Враховуючи постійні зміни законодавства і появу все нових “креативних” методів загартників, антирейдерські заходи не можуть бути однотипними для всіх випадків.

Викорінити рейдерство, що ґрунтується на порушенні законів (з підробкою документів, погрозами, судовим і чиновницьким свавіллям) — ось основне завдання. Викорінити це можна відсотків на 90 (як мінімум!), якщо притягати до відповідальності чиновників / суддів / силовиків, які беруть участь у подібних процесах.

Таблиця 2

Превентивні методи захисту від рейдерських атак

ЗАХОДИ, ЯКІ ДОПОМОЖУТЬ ЗАХИСТИТИСЯ ВІД РЕЙДЕРСЬКИХ АТАК	
1	2
Створення прозорої та зрозумілої системи корпоративного управління	У статуті компанії та інших її локальних документах потрібно закріпити ефективний механізм контролю над здійсненням менеджерами операцій з відчуження активів компанії, розпорядженням великими сумами, залученням істотних позик і кредитів, оформленням поручительств за третіх осіб
Створення та впровадження якісних установчих та внутрішніх документів підприємства	Статут і внутрішні положення підприємства повинні повною мірою відповідати вимогам чинного законодавства України, а також регламентувати чіткий порядок прийняття рішень органами управління товариства
Активна робота з акціонерами та / або учасниками товариства	Акціонери та учасники товариства повинні регулярно отримувати прибуток від корпоративних прав, якими вони володіють. Якщо вони відчувають віддачу від підприємства, корпоративними правами якого вони володіють, вони ніколи не зроблять дій, які б змогли нашкодити підприємству і його інтересам. Будь-які непорозуміння або ж корпоративні конфлікти необхідно намагатися вирішити блискавично
Систематичний контроль кредиторської заборгованості	Підприємство має систематично контролювати стан і структуру кредиторської заборгованості та за необхідності її реструктуризувати

1	2
Контроль заборгованості компанії	У всіх договорах, які укладаються компанією і за якими компанія виступає боржником, передбачити умову, що відступлення права вимоги до компанії за договором може бути здійснене тільки за згодою боржника. Це допоможе запобігти неконтрольованій скупці боргів компанії
Розробка схеми захисту активів	Підприємство повинно мати схему захисту / виведення своїх активів у разі екстреної необхідності
Виведення управління активами компанії в іноземні юрисдикції	У разі використання кількох адрес, ефективний контроль отримання вхідної кореспонденції за всіма адресами
Продуктивна робота зі зберігачем акцій	Підприємство має тісно і безперервно працювати зі зберігачем акцій, щоб у разі необхідності отримувати оперативну інформацію від нього про зовнішні загрози
Аналіз ситуації над операціями з цінними паперами компанії	Доступ до реєстру власників цінних паперів акціонерних товариств — це дуже сильний козир у руках рейдерів, з якого зазвичай починається побудова багатьох схем недружного поглинання. Під час укладення договору з реєстратором краще вибирати великі компанії або банки з гарною репутацією, які діють на відповідному ринку тривалий час
Прозорість власності і адекватна капіталізація компанії	Придбання та відчуження активів компанії необхідно здійснювати з повним дотриманням законодавства. Усі розрахунки бажано проводити офіційно, із зазначенням у договорах реальних сум
Систематичний контроль судових процесів	Керівники підприємства повинні систематично стежити за станами судових процесів, в яких підприємство є стороною у справі, а також системно проводити моніторинг бази Єдиного державного реєстру судових рішень на предмет наявності рішень, постанов, ухвал суду, про які підприємство не могло знати
Дія в компанії “Положення про комерційну таємницю і конфіденційну інформацію”	Наявність механізмів відповідальності за несанкціоноване розголошення третім особам певної інформації тих відповідальних співробітників, які мають до неї доступ
Створення умов мотивації для менеджменту і виховання корпоративного духу компанії	Колектив підприємства, у тому числі менеджмент, повинен відчувати мотивацію за виконану роботу, а також згуртуватися через виховання корпоративного духу компанії. Кожний співробітник і менеджер компанії повинен дорожити інтересами своєї компанії

1	2
Запасний пакет оригіналів або нотаріальних копій установчих документів, важливих протоколів загальних зборів та рішень керівних органів компанії, зразків підписів власників і менеджменту, відбитків печаток, правовстановлюючих документів на активи слід зберігати поза офісом компанії, у важкодоступному місці, наприклад, у адвокатів або в банківській комірці	Життєво важливі документи підприємства, такі як статут, внутрішні положення підприємства, договори, контракти, повинні зберігатися на підприємстві з обмеженням доступу до них і надаватися тільки в разі необхідності або ж на законну вимогу третіх осіб
Ефективна, а не формальна охорона активів	Контроль доступу в офіс компанії, її склади і виробництво
Регулярна перевірка стану документів про реєстрацію, підтримка зв'язку з місцевими реєструючими органами	Керівнику або власнику господарського товариства необхідно налагодити відносини з державним реєстратором на випадок, якщо державному реєстратору будуть надані на реєстрацію документи, пов'язані зі зміною складу учасників товариства, зміною голови правління, директора або іншого виконавчого органу господарського товариства, то державний реєстратор просто проінформує суспільство про це, наприклад, по телефону, що, у свою чергу, може запобігти незаконним діям з боку рейдерів

Отже, не завжди рейдери справді хочуть захопити підприємство-жертву. Що далі робити з цим господарством, бізнесом? Краще отримати “відступні” і йти грабувати далі — такий розвиток подій ними теж розглядається. Головна порада — треба невинно стежити за своїм бізнесом, за кредиторською та дебіторською заборгованістю, за міноритаріями, за своїм майном.

З рейдерами боротися можна і потрібно. Насамперед на загальнодержавному рівні необхідно прийняти спеціальне законодавство. Є дуже успішний прецедент у Великобританії, де після затвердження такого закону явище рейдерства зійшло нанівець вельми швидко. Правда, для цього потрібно, щоб і виконавська дисципліна була в нашій країні на такому самому високому рівні, як на Заході. Технологій для захисту від поглинань багато. Це і юридичні моменти, і, великою мірою, піар. Але важливо не тільки сформулювати якусь загальну нормативно-правову базу, а й на рівні конкретного бізнесу вибудувати стратегію захисту від можливих спроб рейдерства. І головне — захищатися

від недружніх сторонніх дій треба не тоді, коли компанію вже почали поглинати, а до цього — замислюватися про оборону треба до початку війни.

Нині Верховна Рада України працює над рядом законопроектів, які можуть допомогти у протистоянні незаконним поглинанням. Як приклад, можна навести проект Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” (щодо корпоративних конфліктів) (№ 2431), винесений на розгляд парламенту народними депутатами П. О. Порошенком, В. П. Цушко, С. П. Ключевим. Цим проектом, який було схвалено в першому читанні, мають бути внесені зміни до Господарського процесуального кодексу України та до Закону України “Про приватизацію державного майна”.

Унеможливити використання для захоплення підприємств такого інструменту, як розпилення позовів, може частково зменшити кількість рейдерських атак.

Проте захист від одного способу нападу не може бути панацеєю, адже рейдер відразу ж придумав інший. Необхідний комплексний

підхід, який би охопив зміни в нормативно-правових документах, якими зараз так успішно користуються рейдери (ЦПК, ГПК, корпоративне законодавство), в симбіозі з розкорумпуванням державних контролюючих органів та судової гілки влади. Разом з тим, необхідно ретельно проаналізувати всі можливі негативні наслідки кожного з цих документів, аби державний механізм не запрацював проти підприємця.

Література

1. Антикоррупционная политика Самарской области. Как защититься от рейдерства? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://samaraanticorr.ru/~anticorr/main/propaganda/mass_media/4154/
2. Как уберечься от рейдеров. — ИА “Альянс Медиа” по материалам газеты “Московский комсомолец”. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://spb-mb.ru/?page=152>
3. Рейдерські захоплення в Україні б'ють рекорди // Кореспондент.net, 16 березня 2009. — [Електронний

ресурс]. — Режим доступа: <http://news.bigmir.net/business/115759>

4. У Криму рейдери намагалися захопити “Будинок творчості письменників імені Чехова”. — [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://dt.ua/UKRAINE/u-krimu-reyderi-namagalisyazahopiti-budinok-tvorchosti-pismennikov-imeni-chehova.html>

5. Если недружественное поглощение может произойти, оно рано или поздно обязательно произойдет. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://ceoclub.com.ua/category_73/item_9.html

6. Игнатовский С. Успех зависит от прозрачности бизнеса. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.yur-gazeta.com/ru/article/742/>

7. Селиванова И. Правовые аспекты поглощения компаний в Украине // Юрид. радник. — 2006. — № 3 (11). — С. 35—38.

8. Челембій Ю. Недосконалість українського законодавства є живильним ґрунтом для українських рейдерів // Вісн. Укр. спілки промисловців та підприємців. — 2007. — № 4. — С. 24.

9. Шемчук В. Рейдерство та корупція // Вісн. прокуратури. — 2006. — № 11 (65). — С. 13—18.

10. Гуророва Н. Щодо встановлення кримінальної відповідальності за рейдерство // Юрид. радник. — 2007. — № 2 (16). — С. 6—9.

Аналіз діяльності, визначення цілей, масштабів та реалій рейдерської активності в Україні дало можливість спрогнозувати і узагальнити наслідки рейдерських атак для підприємства. Систематизовано найпоширеніші звернення з приводу фактів рейдерства та запропоновано превентивні заходи щодо захисту підприємства, зважаючи на першочергове значення часового фактора і підготовленості до рейдерських атак.

Анализ деятельности, определение целей, масштабов и реалій рейдерской активности в Украине позволили спрогнозировать и обобщить последствия рейдерских атак для предприятия. Систематизированы распространенные обращения по фактам рейдерства и предложены превентивные меры по защите предприятия, учитывая первостепенное значение временного фактора и подготовленности к рейдерским атакам.

Analysis of activity, defining objectives, scope and conditions of raiding activity in Ukraine and generalize it possible to predict the effects of raider attacks for the enterprise. Systematized the most common applications concerning the facts of raiding and proposed preventive measures to protect the company, given the paramount factor in the time and readiness to raider attacks.

Надійшла 20 травня 2013 р.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНУ Й СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ В ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ ТА НА ЗЕМЛЯХ ДОНСЬКИХ КОЗАКІВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 79–86

Дослідження спрямоване на визначення особливостей розвитку кримінального права на землях Запорозької Січі та донських козаків, а також встановлення кримінально-правових заходів козацької старшини щодо причетних до злочину осіб та співучасників злочину.

У Запорозькій Січі та на землях донських козаків протягом XVI–XVIII ст. не було писаного права. Правосуддя серед запорозьких і донських козаків здійснювалося на підставі звичаєвого права. Козацька старшина була самостійна у прийнятті рішення про застосування до членів козацької громади відповідного покарання за злочин. Уряди Речі Посполитої та Московської держави не втручались у відправлення правосуддя на Січі й Дону. Законодавство цих держав у вищезазначений період не поширювалося на землях запорозьких і донських козаків. Законодавство Російської імперії почало проникати на землі донських козаків тільки з кінця XVIII ст. Управління та правосуддя Запорозької Січі до останніх днів свого існування здійснювалося на підставі “військових звичаїв”.

Питання розвитку права на землях Запорозької Січі та донських козаків було предметом дослідження В. Б. Броневського, М. Ф. Владимирського-Буданова, О. Ф. Кістяковського, Д. І. Любченко, Г. Г. Небрятенко, С. В. Рогової, Д. І. Яворницького та ін. учених. Між тим, аналізу правових документів, які містили свідчення про здійснення правосуддя щодо приховувачів злочинців, осіб, які придбавали або збували вкрадене, а також осіб, які скоювали злочин у складі злочинних угруповань, не проводилося.

Розглянемо особливості розвитку кримінального права на землях Запорозької Січі і донських козаків та встановлення кримінально-правових заходів козацької старшини щодо причетних до злочину осіб і співучасників злочину.

У Запорозькій Січі судьями була військова старшина, яка провадила правосуддя в паланках, а також у самій Запорозькій Січі. Кошовий отаман мав найвищу судову владу в Запорозжжі. До нього зверталися козаки в разі, якщо були незадоволені рішенням запорозької старшини паланки або куреня.

Г. Ф. Міллер, який вивчав устрій і побут запорозьких козаків у другій половині XVIII ст., зазначав, що серед запорожців було заведено не мати писаних законів, “коих имеют и не желают, опасаясь умаления их вольностям, и словом лишение всех Гражданских порядков, кроме одного безпрекословного послушания вушним, особливо же их Атаману Кошевому” [8, 39]. На думку Д. І. Яворницького, запорожці не визнавали законів, що застосовувалися в Гетьманщині, “як не згідних з духом малоросійського народу, й замінили писані польські закони (Д. І. Яворницький під польськими законами мав на увазі Литовський Статут та німецьке магдебурзьке право — прим. Авт.) здоровим розсудом і введеними звичаями” [17, 188].

Так, наприклад, в ордері кошовому отаману Запорозької Січі, надісланому 2 липня 1768 р. київським генерал-губернатором Федором Воейковим, говориться: "...чтоб никто из подчиненнаго вам войска Запорожскаго козаков, от своих мест отнюдь отлучаться и к сей шайке пристать не осмелился, под опасением жесточайшаго по обыкновениям войска Запорожскаго права наказания" [16, 198]. Під "обыкновениями" в Запорозькій Січі розумілося звичаєве право, яке застосовувалося до злочинців.

У Запорозькій Січі основними видами злочинів були злочини проти особи та проти власності. Якщо злочин мав майновий характер, то до винного застосовувалися штрафні санкції, якщо було скоєно вбивство, то злочинця зазвичай позбавляли життя.

Причетних до злочину осіб запорозькі козаки карали так само, як і основних злочинців. Як писав Жан-Бенуа Шерер (Йоганн Бенедикт), у Запорозькій Січі "переховувача або скупника краденого карали так само, як злодія" [16, 181]. Н. Марковін також відзначав у своїх працях, що в Запорозжжі "той, хто бере участь у крадіжці, і той, хто зберігає вкрадене, зазнають однакової долі зі злодієм" [7, 21]. Оскільки запорозькі козаки до викрадачів застосовували тілесні покарання, то й особи, які переховували таких злочинців, а також збувальники краденого піддавалися таким самим видам покарання. Д. І. Яворницький наводить приклад покарання запорозькими козаками осіб, причетних до викрадення: "...до ганебного стовпа та київ засуджувались особи, які вчинили крадіжку або сховали вкрадені речі..." [17, 192].

Вважаємо, що відносно переховувачів злочинців, які скоювали умисне вбивство, зраду або інший тяжкий злочин, у Запорозькій Січі застосовувалося найсуворіше покарання — позбавлення життя.

У 1775 р. Запорозьку Січ було ліквідовано, а її землі й населені пункти ввійшли до складу Новоросійського краю. Правосуддя у Новоросії здійснювалося відповідно до російського законодавства. Частина запорозьких козаків після ліквідації Запорозь-

кої Січі покинула межі Російської імперії, перебравшись до Туреччини. У 80-ті рр. XVIII ст. запорозжці поселились у гирлі Дунаю, утворивши Задунайську Січ, яка проіснувала майже півстоліття. Внутрішній устрій Задунайської Січі був багато в чому схожий на устрій у Запорозькій Січі. Задунайська Січ розташовувалася на території Буджакського санджака Силістрійської провінції (вілаєту) Османської імперії й перебувала у підпорядкуванні турецького паші. Керував Січчю кошовий отаман, якого обирала козацька старшина. Правосуддя у Задунайській Січі здійснювалося, напевно, за козацькими "обыкновениями", тобто за тими самими звичаями, що були в Запорозжжі. Найвища судова влада зосереджувалася у руках кошового отамана.

На території Луганської та Донецької областей України проживали громади донських козаків. Після утворення у 1919 р. Донецької губернії УСРР до її складу ввійшла більша частина населених пунктів Донецького, Черкаського, 1-го Донського і Таганрозького (до 1887 р. — Міуський) округів Обл. Війська Донського. Серед них були Каменська, Луганська, Гундоровська, Калитвенська, Усть-Белокалитвенська, Глибокинська станиці, а також міста Таганрог, Олександрівськ-Грушевський (з 1921 р. — місто Шахти) та ін. Ці населені пункти входили до Луганського, Таганрозького й Шахтинського округів Донецької губернії УСРР. У жовтні 1924 р. більша частина населених пунктів Таганрозького й Шахтинського округів увійшли до складу Південно-Східної області (з 16 жовтня 1924 р. — Північнокавказький край) РСФРР. Решту населених пунктів цих округів було включено до складу Луганського й Сталінського округів Донецької губернії УСРР.

Донські козаки на землях нинішньої Луганської та Донецької області України почали з'являтися з кінця XVI ст. Це були вихідці з Московської держави та Речі Посполитої, переважно збігли селяни, солдати, розкольники та ін. Великі поселення донських козаків були по ріці Сіверський Донець і її притоках Айдару, Деркулу, Євсугу, Ковсугу та

ін. Внутрішній устрій донських козаків відзначався самотутнім характером, схожим на устрій запорозьких козаків, і аж до початку XVIII ст. він був відносно самостійним. Донський отаман разом зі старшиною мали всю повноту влади над козаками.

З кінця XVII ст. Московська держава намагалася вибудувати відносини з донськими козаками, яких вона розглядала як колишніх своїх підданих, які покинули межі вітчизни з різних причин, таких як скоєння злочину, втеча від кріпосної залежності або від військової служби тощо. Повернути втікачів московський уряд не мав можливості через віддаленість своїх кордонів від донських поселень, що розташовувалися не тільки уздовж берегів Дону, а й також і найближчих річок, таких як Сіверський Донець, Хопер, Ведмедиця та ін. Московський уряд завжди прагнув обмежити доступ російського населення у донські землі. На Дон могли йти тільки вільні люди, а інших воеводи прикордонних міст повинні були не випускати за межі держави і повертати на колишні місця. На кордоні з землями донських козаків установлювались урядові застави для затримки втікачів. Донські козаки часто надавали допомогу росіянам, які бажали втекти на Дон. Так, наприклад, у відписці від 28 грудня 1645 р. воронезький воевода А. В. Бутурлін просить царя дати указ про те, що робити з козаками, які їхали з Москви на Дон: "...А с Москвы, государь, ан с собою привезли многих беглых ребят, и тех ребят мне, холопу твоему, не объявляли, держали у себя в хороньбе" [13, 464–465].

Московська держава щодо донських козаків прийняла політику співробітництва і залучення їх до вартової та військової служби. Вона була зацікавлена в існуванні донських громад, оскільки вони ставали живою перешкодою від кочівників, які розоряли прикордонні міста, а нерідко проникали всередину країни. Московський уряд задобрював донську старшину, у Москві представники донського посольства отримували щедрі винагороди, а у столицю донських козаків щороку надсилалося жалування та хлібні запаси, а у воєнний час — порох, свинець і зброя.

Велику загрозу від окремих груп донських козаків Московська держава відчувала на торгових шляхах, де чинилися постійні грабіжницькі та розбійні напади на проїжджих російських та іноземних купців, послів, чиновників й інших людей незалежно від їхньої релігійної та національної належності. Інколи розбійники становили загрозу для населених пунктів, які за слабкої охорони зазнавали спустошень. У мирний період через нескінченні грабежі та розбої торгівля між Московською державою і сусідами інколи тимчасово припинялася. У московських документах XVII ст., адресованих донській старшині, таких козаків іменували "зłodійськими", аби вирізнити їх із маси донських козаків, які несли вартову службу або брали участь у воєнних кампаніях, які вела Московська держава.

Московський уряд уживав заходів із протидії злочинам, які скоювали "зłodійські" козаки на кордонах. Через віддаленість козачих містечок від кордонів Московської держави протягом XVI–XVII ст. такі заходи мали м'який характер. Усвідомлюючи, що силовим способом не вдасться знищити розбійні загани козаків, які переховувалися у безкраїх степах Дикого поля, московський уряд намагається використовувати для цього донську старшину. У грамотах донським отаманам і козакам містилися вмовляння не чинити нападів на торгові каравани, іноземні посольства, не розоряти в мирний час кочовища калмиків, кримських і ногайських татар. У міру посилення свого впливу на донські справи тон московського уряду поступово змінюється. У грамотах другої половини XVII ст. вже були вимоги московської влади здійснити розправу зі "зłodійськими" козаками за своїм звичаєм. Наприклад, у царській грамоті від 4 червня 1659 р. було зазначено: "...а те воровские казаки обявятца у вас на Дону где в Нижних и в Верхних юртах, и вы б тем || воровским казакам [у вас] как обявятца, велели учинить им [смертное] по своему войсковому праву смертную казнь, чтоб, на то смотря иным так не повадно было воровать и наших, великого государя, русских всяких людей грабить и до смерти побивать" [14, 481–482].

У деяких випадках московський уряд тимчасово припиняв поставки жалування та хлібних запасів донським козакам. Тому донська старшина намагалася не дратувати московський уряд. Іноді вона карала активних учасників і керівників розбійних загонів.

Слід зазначити, що багато загонів донських козаків, які промишляли розбоями, не підпорядковувалося донській старшині та військовому кругу. Відомо безліч епізодів, коли розбійні загони козаків нападали на донські містечка і розоряли їх. Особливо страждали населені пункти, де основна частина чоловіків перебувала у воєнних походах і не могла захистити свої житла. Тому донська старшина була зацікавлена у знищенні таких “зłodийських” козаків, які становили загрозу безпеці населення донських громад, і вершило щодо них самостійне правосуддя. Про такі факти донські отамани повідомляли московський уряд. Наприклад, у військовій відписці донського отамана Л. Фролова від 14 квітня 1660 р. про піймання козаків, що крали, зазначалося: “И мы государь, их спрашивали в кругу о том их воровстве, ...мы тех воровских забротчиков, Ваську и Петруньку за такое их воровство повесили...” [14, 657–658].

Найбільшу активність “зłodийські” козаки вивляли у період повстання С. Разіна в 1670–1671 рр. С. Разін відкрито не визнавав над собою влади донських отаманів Черкаського містечка й активно залучав до своїх загонів козаків, які бажали брати участь у його грабівницьких походах. Загони разінських козаків проникали в донецькі козацькі містечка по Сіверському Донцю та його притоках, а також у Слобідську Україну та Гетьманщину, де нападали на місцеве населення. Після придушення разінського повстання окремі загони “зłodийських” козаків продовжували діяти на землях донських козаків, Слобідській Україні та Гетьманщині. У царській грамоті від 8 жовтня 1673 р. донському отаману вказувалося: “... в степи, на реке Донец, объявилось великое воровство, а ворует прежних воров Стенькина собрания Разина казак Миуской, да с ним тогож воровскаго собрания многие люди, человек с 200 и боль-

ше, и проезд от них нашим, ... людем становится труден, ... и вы б атаманы и казаки и все войско Донское... учинили о тех ворех всякой промысел сопча, ... чтоб тех воров переимать и пристанища их разорить” [6, 427]. 14 жовтня 1673 р. про цих розбійників до Посольського приказу повідомляли московські чиновники, що поверталися з Дону: “На Северском Донце объявилось воровство... А грабятъ де те воры на Донце торговых людей, которые ходят на Дон с товарами, с Белгорода, с Оскола, с Маяк и иных украинских городов” [6, 427]. Згодом Міуський зі спільниками перебрався до Запорозької Січі, де видавав одного зі своїх людей за царевича Симеона Олексійовича. 1674 р. кошовий отаман Іван Сірко відправив самозванця у супроводі запорозьких старшин до Москви для встановлення справжнього його походження.

Московський уряд нерідко вимагав від донських отаманів видачі винних у скоєнні злочинів у Московській державі, які ховалися від правосуддя на Дону. Наприклад, в урядовій грамоті від 8 жовтня 1673 р. відзначалося: “...в верховые городки, тамошним атаманам и казакам послать листы, чтобы они беглых ратных людей к себе не принимали, а в пограничные городки не пропускали... с таким подтверждением, чтобы за неисполнение сего указа подверглись ослушники жестокому по вашим казачьим правам наказанию” [6, 427]. Однак донські отамани зазвичай ігнорували такі вимоги. Донська старшина усвідомлювала, що її дії з розшуку цих злочинців і видачі їх московській владі наштовхнеться на активний спротив рядових козаків, які охоче приймали до свого середовища втікачів із Московської держави. На урядові вимоги донська старшина найчастіше відповідала, що знайти зазначених злочинців серед донських козаків їм не вдалося. Козачий звичай “з Дону видачі немає” був непорушним аж до початку XVIII ст.

Крім того, донські козаки брали активну участь у супроводженні збіглих із Московської держави на Дон. Відомо багато випадків, коли за такі послуги донські козаки брали певну плату з утікачів. Поміщики при-

кордонних із землями донських козаків територій скаржились уряду на те, що їхніх селян підмовляють донські козаки тікати на Дон: “Селючки наші, покидаючи помістя й хатинки свої, розійшлися безвісно й розбіглися на Дон і на Хопер і нині бігають безупинно, а підмовляють і проводжають таких біглих людей на Дону донські козаки” [4]. Цілком можливо припустити, що для деяких донських козаків супроводження російських утікачів у донські поселення було дохідною справою.

Аж до другої половини XVIII ст. злочинців серед донських козаків карали за “войсковими обыкновениями”, тобто за звичаєвим правом, як і в Запорозькій Січі. Воно реалізовувалося через такі форми, як станичні та військові круги, а також круги військових загонів козаків, які перебували далеко від своїх жител. Найвища судова влада була в руках отамана, який обирався на військовому крузі. Правосуддя над винними здійснювалося на крузі козаків, де зачитувалося обвинувачення і заслуховувалися свідки.

В. Б. Броневський про суди донських козаків у XVI ст. писав, що “не имея письменных законов и никаких точных постановлений, казаки вместо оных управлялись обычаями, старыми поверьями, на совести и здравом смысле основанными...” [1, 46]. Покарання до злочинців застосовувалося відповідно до тяжкості злочину. За нетяжкі злочини, згідно з козацьким звичаєм, винного “били в кругу ослопьями”. За такі злочини, як зрада, розбої, убивства, винних страчували — вішали або розстрілювали. Найпоширенішою стратою серед донських козаків було утоплення (саджати “в куль, да в воду”). Однак такі покарання застосовувалися зазвичай у випадках, коли злочини скоювалися щодо членів козацької громади. В інших випадках злочинці переховувалися серед населення, яке саме нерідко брало участь у грабунках і розбоях щодо купців, послів та інших проїжджих.

Ступінь участі “зłodійських” козаків у злочинах донська старшина на військовому крузі визначала на свій внутрішній розсуд. Організаторів і керівників розбійних заго-

нів донських козаків зазвичай засуджували до смерті, вирок приводився до виконання відразу ж після оголошення його на військовому крузі. До інших учасників об’єднань “зłodійських” козаків застосовувалося менш тяжке покарання. В основному це були тілесні покарання, конфіскація майна. Є відомості про продаж донськими козаками розбійників у неволю [1, 160]. У пам’яті до Стрілецького приказу від 6 травня 1646 р. наводився приклад покарання у донських козаків: “... учинили себе круг и того вора заводчика Ваську Барабанщика в кругу расстреляли ис пещалей, ... били в кругу ослопы по своему казачьему обычею, как у них на Дону ведетца” [15, 835].

Ставлення до осіб, які надавали притулок розбійним групам, було, очевидно, таким самим, як і в Московській державі й Речі Посполитій. Якщо це були утримувачі “пристаней” розбійних загонів “зłodійських” козаків, то до них застосовувалося покарання, як і до головних “призвідників”, — смертна кара.

Московський уряд міг притягти донських козаків до відповідальності за Соборним Уложенням 1649 р. й іншими узаконеннями, лише коли таких було затримано на території Московської держави за який-небудь злочин і там засуджено, або якщо такого злочинця передавала донська старшина представникам московського уряду. У статтях присяги донських козаків на вірність царю від 1670 р. старшина й козаки зобов’язувалися придушувати серед донських козаків усілякі заворушення і таємні змови проти царя і вітчизни, а головних змовників присилати до Москви, їхніх же спільників “за військовим правом карати смертю” [6, 413]. Так, наприклад, у 1671 р. донська старшина видала московському уряду С. Разіна з його спільниками. Мабуть, це був перший прецедент екстрадиції донського козака московському уряду. До цього часу відомими були випадки засудження донських козаків відповідно до московського законодавства. Але це були випадки, коли їх було заарештовано представниками влади на території Московської держави.

Незважаючи на суворі заборони московського уряду не порушувати миру з Османською імперією і кримським ханом, донські козаки разом із запорозькими козаками протягом XVII ст. зі схвалення своєї старшини й отамана здійснювали морські й сухопутні походи на кримські та ногайські улуси, а також на турецькі морські порти. Здобуте донськими козаками під час воєнних походів проти турок і татар мало великий попит у купців, які спеціально приїжджали до Черкаського містечка з Московської держави: “А которые де казаки с моря пришли на Дон и полон де и всякую добычу учали продавать, и для покупки полоняников и всякие рухляди приезжали на Дон из государевых городов торговые люди из Астрахани, и из Царицына и из иных из многих городов...” [5, 386].

У деяких історичних джерелах є відомості про те, що московські купці брали безпосередню участь в організації козацьких походів на турецькі міста й татарські улуси, а також на російські та українські прикордонні населені пункти, аби потім придбати в них здобуте майно. Так, наприклад, у повідомленні астраханського воеводи Ю. Буйнусова-Ростовського від 1627 р. йшлося про покарання “придержателей”, які скуповували награбоване у “зłodійських” козаків і постачали їм зброю та боеприпаси: “... а торговых де, государь, людей, которые с теми же ворами зимовали и торговали с ними у казаков покупали ясырь, а казакам продавали зелье и свинец, и тех де, государь, торговых людей донские казаки били ж и грабили...” [6, 199].

Траплялись випадки, коли купці давали зброю козакам за умови отримання третини або половини здобутого під час воєнних походів чи розбоїв. Так, у пам’яті з приказу Казанського палацу до Посольського приказу від 15 вересня 1685 р. знаходимо таке: “... А которые де купеческие люди приезжают к ним с Воронежа и с Ельца и из иных украинских городов с запасы и со всякими товары, и они де привозят порох и свинец тайным обычаем многое число и с ними в походы ходят и ружье им на ссуду дают из полу и из трети” [6, 579].

Після приходу до влади Петра I в Московській державі розпочався процес соціально-економічних перетворень. Петро I запроваджував державні реформи, що торкалися майже всіх верств населення. Незадоволені політикою Петра I знаходили притулок на землях донських козаків. Багато з них селилися по притоках ріки Сіверський Донець. Вони поповняли козацькі містечка по річках Бахмуту, Айдару, Євсугу, Ковсугу, Деркулу. Козацькі поселення по цих річках входили до сфери впливу адміністрації донських козаків, яка розміщувалася у місті Черкаську. На початку XVIII ст. донські містечка поповнилися великою кількістю вихідців із Московської держави. Місцеве населення приймало у свою спільноту збіглих селян, солдатів, рекрутів, розкольників (переважно старообрядців), опальних стрільців й усіх тих, хто ховався від московського правосуддя. Завдяки значному припливу нового населення донські громади могли протистояти набігам кочівників, а також загонам “зłodійських” козаків. Разом із тим нерідко жителі таких містечок надавали притулок розбійникам і брали участь у “наїздах” на сусідні козацькі поселення.

На початку XVIII ст. московський уряд зобов’язав донську старшину й козаків не приймати до своїх громад утікачів із Московської держави під страхом страти отамана разом із трьома найкращими людьми того містечка, де будуть переховуватися втікачі, а сам населений пункт підлягав розоренню: “... в котором городке... новопришлые люди у кого за утайкою в батраках или на пчельниках и на мельницах явятца и в Русь в прежнее их места высланы, не будут, а нам... Войску Донскому, о том будет ведомо, и за то станице той — атаману и с ним лутчим трем человеком у нас... в Черкаском учинена будет смертная казнь, а станица та будет разорена, и от юрта от казано” [2].

Давній козачий звичай “з Дону видачі немає” Петро I повністю ліквідував. Разом із тим на землях Війська Донського продовжували знаходити притулок утікачі. Російський уряд періодично посилав на донські

землі військові команди для розшуку збіглих і повернення їх до колишніх місць [10, 51, 57, 66, 99–101, 118]. Після поразки булавинського повстання 1707–1709 рр. російське законодавство стало поступово проникати на території донських козаків. З березня 1721 р. їхні справи було підпорядковано відомству Військової колегії [11, 367]. Вибірність отамана було припинено, а замість військового круга було пізніше впроваджено військову канцелярію. Укази й інші правові документи російського уряду направлялися донському отаману в Черкаськ, де на військовому крузі їх зачитували. Донська старшина у своїх військових грамотах повідомляла козаці містечка про вимоги російського уряду.

Аж до другої половини XVIII ст. злочини донських козаків розглядалися на станічних кругах і військовому крузі. У 1740-х роках замість військового круга згадується військова канцелярія. Найнебезпечніші злочини козаків розглядалися у Військовій колегії: “Внутренние их дела между ими суд и расправа чинить по древнему их Козацкому обикновению в Войсковой Канцелярии, и в собранных их кругах; о важных преступлениях от Войсковаго Атамана со всем Войском отпискам Военная Коллегия определяет...” [12, 127]. Звичаєве право серед донських козаків мало поширення аж до кінця XVIII ст. За слушним зауваженням Г. Г. Небрятенка, в умовах засилля у присутствених місцях військових старшин і відсутності “писаного” законодавства застосовувалося серед донських козаків звичаєве право до кінця XVIII ст. перетворилося в інструмент беззаконня можновладців [9]. 14 лютого 1775 р. в землях Війська Донського було запроваджено військовий цивільний уряд, який повинен був займатися внутрішнім устроєм та управлінням донських козаків. До компетентності цього органу управління входило розслідування і судовий розгляд справ про злочини, скоєні на території Війська Донського [3, 53–55]. Судді цивільного уряду, розглядаючи справи про злочини, зобов'язані були керуватися не звичаєвим правом, яке ще мало поширення у Війську

Донському, а нормами законодавства Російської імперії.

Отже, кримінальне право, що застосовувалося протягом XVI–XVIII ст. у Запорозькій Січі та в землях донських козаків, було схожим. У запорозьких та донських козаків не було писаного права. Козачі судді керувалися при визначенні свого вироку звичаєвим правом (“військовими звичаями”, “козацкими обикновениями”). Відповідно, до співучасників злочину та причетних до злочину осіб покарання застосовувалося залежно від тяжкості скоєного злочину та небезпеки, яку він становив для устоїв, що сформувалися у козацькому середовищі.

Література

1. Броневский В. Б. История Донского войска. Книга в 4-х частях. Ч. 1: Начало и происхождение Донских Казаков (1520–1540 гг.) / В. Б. Броневский. — СПб.: Типография Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1834. — 339 с.
2. Буганов В. И. Булавин / В. И. Буганов. — М.: Молодая гвардия, 1988. — 316 с.
3. Доклад Военной Коллегии вице-президента Потемкина от 14 февраля 1775 г. “Об учреждении Гражданскаго Правительства в пределах Войска Донскаго для правления Земских дел” // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1-е. 1 марта 1649–1825 гг.: В 45 т. Т. XX. 1775–1780. — СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — № 14251. — С. 53–55.
4. Задонский Н. А. Донская либерия: Исторические хроники / Н. А. Задонский. — Воронеж: Центрально-Черноземное книж. издат., 1983. — 383 с.
5. Историческое описание земли Войска Донского / [сост. В. Д. Сухоруков]. — Новочеркасск: 2-е изд. Областного войска Донского Статистического Комитета; Изд.: Частная Донская Типография, 1903. — 471 с.
6. Историческое описание земли Войска Донского. В 2-х томах / [сост. В. Д. Сухоруков]. — Т. 1. — Новочеркасск: Войсковой статистический комитет, 1869. — 608 с.
7. Марковин Н. Очерк истории запорожского казачества / Н. Марковин. — СПб.: Типография Ф. С. Сущинского. — 1878. — 78 с.
8. Миллер Г. Ф. Исторические отношения о Малороссии и малороссиянах / Г. Ф. Миллер. — М.: Университет. типогр. — 1846. — 92 с.
9. Небрятенко Г. Г. Институционально-правовая практика становления региональной власти в Землях

Войска Донского на рубеже XVIII—XIX вв. // Сайт “Вольная станица”. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://fstanitsa.ru/thegoldenage/vlast-na-donupa-rubezhe-xviii-xix-vv>

10. *Опись казачьих дел Московского отделения общего архива Главного штаба* / [сост. есаул И. И. Дмитренко]. — СПб.: Издат. Военно-Ученого Комитета Главного Штаба, 1899. — 599 с.

11. *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1-е. 1 марта 1649—1825 гг.*: В 45 т. Том VI. 1720—1722. — СПб.: Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. — № 3750. — С. 367.

12. Ригельман А. История, или повествование о Донских казаках, отколыи когда они начало свое имеют, и в какое время и из каких людей на Дону поселились, какие их были дела и чем прославились и проч. / А. Ригельман. — М.: Университет. типогр., 1846. — 165 с.

13. *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. Т. XXVI. Донские дела. Кн. 3.* — СПб.: Типогр. Главного Управления Уделов, 1909. — 657 с.

14. *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. Т. XXXIV. Донские дела. Кн. 5.* — Петроград: Типогр. министерства земледелия, 1917. — 608 с.

15. *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. Т. XXIV. Донские дела. Кн. 2.* — СПб.: Типогр. Главного Управления Уделов, 1906. — 685 с.

16. Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733—1768 / А. А. Скальковский. — Одесса: Городская типогр., 1845. — 239 с.

17. Яворницкий Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. І. Яворницький; [редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. — Т. 1. — К.: Наук. думка. — 1990. — 592 с.

Кримінальне право у Запорозькій Січі та в землях донських козаків протягом XVI—XVIII ст. було схожим. За відсутністю у запорозьких та донських козаків писаного права козачі судді керувалися при визначенні свого вироку звичаєвим правом.

Уголовное право в Запорожской Сечи и в землях донских казаков в течение XVI—XVIII веков было похожем. За отсутствием у запорожских и донских казаков писаного права казачьи судьи руководствовались при определении своего приговора обычным правом.

Criminal law in the Zaporozhian Sich and lands Don Cossacks during the XVI—XVIII centuries were similar. In the absence of Zaporozhian and Don Cossacks Cossack written law judges were guided in determining his sentence customary law.

Надійшла 11 вересня 2013 р.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПОДІЛУ ВЛАДИ В РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 87—93

Надається комплексний аналіз теоретико-методологічних підходів до тлумачення змісту та ролі принципу поділу влади у забезпеченні організації і функціонування механізму сучасної держави.

Вивчення механізму сучасної держави, специфіки його організації, функціонування та правового забезпечення, становить один з пріоритетних напрямів юридичних досліджень. Справді, реалізація будь-яких функцій сучасної держави (як зовнішніх, так і внутрішніх) передбачає наявність відповідної системи, яка утворюється з чітко визначених суб'єктів, які є носіями державної влади і відповідних державно-владних повноважень і визнаної у національному законодавстві компетенції. За визначенням, ця система має складний і багаторівневий характер, оскільки такими самими складними є не лише функції держави (про тенденцію до ускладнення системи функцій сучасної держави пише В. Волинець [1]), а й ті сфери та рівні, на яких покликаний діяти державний механізм. Усе це істотно підвищує наукову значущість теоретично-правової проблематики механізму держави. Водночас, вживаючи це поняття та наголошуючи на системному характері взаємовідносин між різними елементами механізму держави, слід визнати, що механізм держави ніколи не постає і не розвивається як результат випадкового сполучення різних суб'єктів, які утворюють державний апарат, або правових чи будь-яких інших інститутів. Це означає, що в основі його існування і розвитку лежать певні "відправні засади", які в сучасній теорії держави і права усталено

описуються поняттям принципів організації і діяльності механізму держави [2]. До групи фундаментальних, або базисних, принципів організації і функціонування механізму демократичної держави, як зазначає Л. Мамут, усталено належить принцип поділу влади [3].

Актуальність звернення до правових проблем забезпечення цього принципу в процесі розвитку механізму сучасної держави зумовлюється кількома причинами. По-перше, гарантування і дотримання принципу поділу влади має особливе значення в умовах державно-правової реформи, коли предметом демократичних трансформацій постають не лише система національного законодавства, а й механізм держави. Між тим, слід зазначити, що в умовах перехідних держав саме ефективність механізму держави тлумачиться багатьма вченими (не тільки юристами) як одна з головних запорук успішності державного розвитку та незворотності процесу демократизації. Нагадаємо, що, на думку С. Гантінгтона, однією з головних причин так званої, редемократизації є ніщо інше, як неспроможність державного апарату діяти відповідно до нових вимог та втілювати основоположні принципи демократії і демократичного врядування [4]. За таких умов принцип поділу влади дає змогу не лише підвищувати ефективність механізму держави, а й убезпечує громадян і суспільство, за словами Т. Мілушевої, від загроз авторитаризму та без-

контрольного збільшення обсягів і повноважень державної влади [5]. По-друге, на думку багатьох провідних вітчизняних і зарубіжних учених, саме досліджуючи розвиток і функціонування механізму держави, стає можливим чітко продемонструвати ті зміни, які відбулися у його доктринальному тлумаченні в сучасній теорії держави і права. Справді, як відмічає А. Крусян, сучасна концепція принципу поділу влади має певні відмінності від класичного її викладу. Зокрема, як пише зазначена дослідниця, “акцент робиться не тільки на самостійність і незалежність законодавчої, виконавчої та судової влади, але й на теоретично обґрунтовану, практично апробовану і необхідну їх взаємодію на підставі системи стримувань і противаг” [6]. Тобто саме поняття “механізм держави” сполучає у собі дві змістовні складові сучасного трактування принципу поділу влади. З одного боку, будь-який механізм — це завжди поділ на елементи, кожен з яких виконує притаманну йому функцію, з другого боку — це певна цілісність, яка через узгодження усіх елементів дає змогу публічній владі зберігати свою цілісність та реалізовувати її соціальне призначення. Фактично, зазначена проблема підтримання цілісності державної влади при унеможливленні надмірної її концентрації у тому чи іншому органі або гілці державної влади є однією з найбільш гострих та актуальних для сучасної України. По-третє, саме поняття “поділ влади” в сучасній юридичній науці розглядається у багатьох контекстах: як принцип демократичної і правової держави; як модель організації систем державного управління; як основа державного ладу; як ознака конституційного ладу; як універсальний стандарт визначення рівня демократизму публічної влади тощо. У цьому контексті актуалізується потреба уточнення та конкретизації його значення як одного з базових принципів механізму держави. Адже, з проголошенням правового забезпечення цього принципу як одного зі стратегічних завдань реформування всього механізму Української держави, визнається потреба розбудови цілісної науково-теоретичної моделі того, як саме повинен реалізовуватися зазначений принцип у практиці функціонування механізму держави. З цього погляду, наявність чітких, корек-

тних і несуперечливих теоретичних знань є необхідною запорукою успішності будь-якої практичної державотворчої і правотворчої діяльності. Усе вищезазначене актуалізує тему цього дослідження, підтверджує теоретичну і практичну значущість для сучасної юридичної науки.

Загалом принцип поділу влади вже ставав предметом змістовних розвідок вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчали його як у контексті розвитку окремих гілок державної влади, так і у світлі проблематики становлення демократичної і правової держави, сприяння розвитку громадянського суспільства тощо. Утім, говорячи про поділ влади як один з принципів організації і діяльності механізму держави, практично завжди відзначають його специфіку. Зокрема, російські фахівці Р. Енгібарян та Ю. Краснов відзначають те, що принцип поділу влади — це не стільки загальна настанова існування демократичної держави, не лише засіб обмежити державне свавілля, а й доволі чіткий механізм, який створює певну внутрішню конструкцію держави, а також державного апарату [7]. До речі, з огляду на це, варто нагадати той факт, що в основі найпоширенішої у сучасній теорії держави і права моделі класифікації вищих органів державної влади лежить саме принцип поділу влади, що, у свою чергу, дає підстави стверджувати про існування щонайменше трьох складових механізму держави, а саме — механізм законодавчої влади, механізм виконавчої влади та механізм судової влади, кожен з яких організується і функціонує на основі відповідної системи органів державної влади. З децю інших позицій зміст та роль цього принципу для організації і функціонування механізму держави розкриває Р. Макуєв, який зазначає, що принцип поділу влади не тільки у певний спосіб розподіляє органи державної влади, а й формує механізм їхньої співпраці [8]. Тобто реально принцип поділу влади передбачає, що в загальному механізмі держави утворюються не просто три відносно відокремлені гілки державної влади, а й чіткі засоби їхньої співпраці, а в разі потреби — взаємного стримування. На думку В. Корельського, принцип поділу влади — це основа внутрішньої дифе-

ренціації єдиного і цілісного механізму держави на структурні частини [9]. Таким чином, визначаючи ключові проблеми правового забезпечення цього принципу в контексті вдосконалення механізму Української держави, доцільно спочатку комплексно розкрити ту роль, яку зазначений принцип відіграє для організації і функціонування цього механізму.

Історично обґрунтування принципу поділу влади пов'язується з іменами Ш. Л. Монтеск'є та Дж. Локка. Щоправда, незважаючи на те, що обидві ці теорії виступили прообразами того, що нині прийнято позначати як "принцип поділу влади", спосіб обґрунтування, який застосовували обидва щойно згадані мислителі минулого, був дещо відмінним. І якщо з погляду загальної теорії демократії ці розбіжності в аргументації не мають істотного значення (і становлять, хіба що, евристичний інтерес), то в контексті дослідження механізму держави вони відіграють доволі важливу роль. Нагадаємо, що для Дж. Локка вихідним пунктом його аналізу було поняття держави як певної загальної спільноти громадян (Commonwealth), яка керується правом і діє на благо усіх членів суспільства (захищаючи передусім їхні природні права, яким було право на життя, право на безпеку та право на приватну власність [10]). Зазначене тлумачення держави та її призначення зумовлювало необхідність виникнення трьох функцій, кожна з яких була пов'язана з правом: а) функція творення законів; б) функція виконання законів; в) функція визначення відповідності тих чи інших дій чинним законам та вирішення суперечок про право. Таким чином, відповідно до теорії Дж. Локка, генеза механізму держави мала такий вигляд: 1) конституювання держави; 2) експлікація функцій, які впливають з самого поняття державного союзу та його сутності; 3) формування трьох груп органів державної влади, кожна з яких відповідно до своїх функцій має сприяти реалізації загальної цілі держави. Згодом, протягом наступних століть, цей підхід зазнавав певних змін і уточнень, та попри це, спільною властивістю усіх його прихильників було визначально функціональне обґрунтування принципу по-

ділу щодо механізму держави, коли останній тлумачився як спосіб практичного втілення в життя загальних, і водночас необхідних, функцій держави. У цьому сенсі не можна не погодитись з думкою тих фахівців, які доводять, що основою теорії поділу влади Дж. Локка була саме природа тих функцій, які повинна виконувати держава [11].

На відміну від цього, описаний у праці Ш. Л. Монтеск'є "Про дух законів" підхід є дещо іншим. Якщо Дж. Локк ґрунтувався на абстрактному понятті держави та її розвитку, Ш. Л. Монтеск'є аналізував процес виникнення і розвитку держав в історичному аспекті. Тобто для нього сама ідея про те, що "функція породжує орган" видавалась лише теоретичним аргументом, який мало що пояснював на практиці. Тому, разом із виникненням держави, одразу ж сформувався і її механізм (для Ш. Л. Монтеск'є механізм держави поставав насамперед як сукупність органів державної влади). Під впливом цілого ряду обставин (історичних, географічних, кліматичних, культурних тощо) цей механізм змінювався, що, зрештою, породило як різні способи організації влади, так і різні типи держав (республіки, монархії та деспотії). Головною відмінністю між ними було те, яким чином держава позиціонувалась відносно людини і суспільства. Для деспотії ані людина, ані суспільство нічого не варті порівняно з волею та примхами деспота (правителя). Оскільки влада правителя за таких умов є безмежною і він може бажати і робити будь-що, то весь механізм держави розбудовується винятково як засіб втілення цієї волі. Через це принципом такої держави Ш. Л. Монтеск'є вважав страх [12]. Усі інші типи держави, тією чи іншою мірою визнають потребу узгоджувати свою діяльність із суспільними потребами та правами людини. Більше того, пов'язаний з деспотією "безправний стан" не є природним і нормальним для людини. Тому як суспільство в цілому, так і окремі громадяни прагнуть змінити таке становище, що уможлиблюється через своєрідне "переформатування" механізму держави. В основі подібного "переформатування" лежить ідея обмеження державної влади. Справді, головною небезпекою будь-якого державного

правління він вважав відсутність певних стримуючих факторів, що породжуються таким природним для публічної влади явищем, як її концентрація. Тому цілком правий Р. Мартіноук, коли доводив, що для Ш. Л. Монтеск'є “міра концентрації влади прямо відповідає мірі безправності особистості” [13]. Саме у цьому сенсі слід розуміти одне з найвідоміших та найбільш часто цитованих положень Монтеск'є: “У кожній державі є три роди влади: влада законодавча, влада виконавча, яка відає питаннями міжнародного права, та влада виконавча, яка відає питаннями права цивільного... Все загинуло би, якщо в одній і тій самій особі, або в одній і тій самій установі, до якої б входили сановники, дворяни або прості люди, були поєднані ці три влади: влада створювати закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру та влада судити злочини або розглядати справи приватних осіб... Тому правителі, які прагнули деспотизму, завжди починали з того, що поєднували у своїй особі усі окремі влади, а багато з королів Європи — з того, що присвоювали собі всі головні посади у своїй державі” [14]. Справді, принцип поділу влади для державного механізму не є чимось природним. Але відмова від нього означає для держави і відмову від права та від законів, які б мали обов'язкову силу як для громадян, так для самої держави.

Таким чином, вже від самих витоків свого теоретичного осмислення принцип поділу влади щодо організації і діяльності державного механізму включав у себе два важливі аспекти. З одного боку, він сприймався як засіб забезпечення ряду основоположних функцій держави, з другого — як засіб убезпечення самого державного механізму від набуття ним негативних ознак, що мають своїм наслідком концентрацію публічної влади, її непідконтрольність та фактичну узурпацію державним апаратом. Утім, уже наприкінці XIX — на початку XX ст. доволі гостро постала проблема поєднання вимоги єдності державної влади з принципом її поділу, про що, зокрема, писав П. Лабанд. Водночас, відомий німецький правознавець і автор цікавої та самобутньої теорії держави Г. Еллінек відзначав, що практична реалізація принципу поділу влади у функціо-

нуванні механізму держави спричиняє цілий ряд ускладнень, адже поділ влади на рівні механізму держави та органів державної влади прямо передбачає його “дроблення та окремі державні утворення” [15]. При цьому Г. Еллінек казав, що в разі намагання практичного втілення принципу поділу влади відбувається певне зміщення теоретичних акцентів у частині характеристики змісту поняття суверенітету. Тобто, якщо виходити з ідеї поділу влади, то її можна реалізувати на практиці лише в тому випадку, якщо носієм суверенітету вважається не держава в цілому, а окремі органи державної влади. У такому разі зазначений суверенітет може бути обмеженим. Утім, якщо виходити з тієї ідеї, що носієм суверенітету є не окремі органи державної влади, а держава в цілому (саме такої позиції, власне, й дотримувався Г. Еллінек), то тоді “поділити владу” просто неможливо і слід говорити не про “поділ влади”, а про “поділ компетенції”. Саме такий підхід і знайшов відображення в теорії держави Г. Еллінека, який доводив, що відносини механізму держави до його елементів (тобто конкретно взятих органів державної влади) не можна уявляти собі як відносини двох осіб, чи двох окремо взятих суб'єктів: держави та її органів. Як писав Г. Еллінек: “Держава та орган утворюють єдине ціле... держава може існувати лише через свої органи; якщо мислити її без останніх, то залишається не держава як носій своїх органів, а юридичне ніщо” [16]. У цьому сенсі жоден з органів державної влади не має своїх власних прав, натомість він має компетенцію, оскільки єдиною юридичною особою Г. Еллінек називав тільки державу в цілому, а не будь-які окремо взяті органи державної влади. Таким чином, як вважав Г. Еллінек, плідна і корисна ідея щодо поділу влади може доволі швидко набути хибних теоретичних інтерпретацій, які, у свою чергу, спричиняють не лише некоректні уявлення про державу, а й можуть призвести до спотворення державотворчої практики. Тобто, відносно механізму держави, поділ влади повинен інтерпретуватись винятково як поділ компетенції між окремими органами. Більше того, цей визнаний і авторитетний теоретик наводив ще один цікавий аргумент на користь власної методологічної позиції тлумачення принципу

поділу влади відносно діяльності механізму держави. Сутність цього аргументу полягала у тому, що між самими органами державної влади також можуть виникати певні суперечки або конфлікти (до речі, серед сучасних дослідників глибокий і всебічний аналіз такого явища, як державно-правовий конфлікт, надає Ю. Барабаш [17]). Якщо механізм держави постає як сукупність трьох відособлених підсистем, або трьох гілок державної влади, то тоді практично унеможлиблюється така процедура, як вирішення конфліктів між органами державної влади, що належать до різних гілок. До речі, цікавою ілюстрацією справедливості цього твердження може виступити модель “удосконалення” класичного принципу поділу влади, яка була розроблена ще на початку XIX ст. Б. Констаном. Нагадаємо, що Б. Констан пропонував виділяти не три, а чотири гілки влади. Тобто поряд з трьома класичними, він відзначав необхідність існування певної “вищої” відносно них державної влади (а точніше — державного органу), яку він описував поняттям “le pouvoir modérateur” (мається на увазі його відоме дослідження 1814 р. “Réflexions sur les Constitutions, la distribution des pouvoirs et les garanties dans une monarchie constitutionnelle”). Найбільш близьким до того змісту, що вкладався у це поняття Б. Констаном, буде його переклад як “влада, що урівнює”. Тобто, на думку цього теоретика, “поділена влада” повинна, так би мовити, сходитись у певній точці, або певному органі державної влади, який би міг у разі потреби не тільки обмежувати органи окремих гілок державної влади, а й розв’язувати ті конфлікти, які можуть між ними виникати. У результаті чого, весь механізм держави поділявся щонайменше на два рівні: а) рівень поділеної влади, на якому функціонують законодавчі, виконавчі та судові органи державної влади; б) найвищий рівень, у якому державна влада представлена у її цілісності. Хоча, як зауважував Б. Констан, незважаючи на те, що один з цих рівнів є “вищим” за інший, один без одного вони не можуть існувати, а отже механізм держави припиняє своє ефективне функціонування у разі, якщо один з цих рівнів зникатиме. Принагідно зауважимо, що в історії конституційного

права можна зустріти приклади реалізації саме такого способу тлумачення сутності принципу поділу влади відносно організації механізму держави. Наприклад, у конституції Португалії 1826 р. йшлося про три державні влади.

Нагомість, якщо йдеться не про поділ влади як такої, а лише про поділ компетенції, то тоді ці суперечки хоча й виникатимуть, але їх можна вирішувати або через звернення до вищих органів державної влади, або завдяки судовій процедурі. Тобто, як доводив Г. Еллінек, судовий спір між органами державної влади як елементами загального механізму держави можливий лише у формі “спору про компетенцію”, але в жодному разі не у формі “спору про владу”.

Так само класичне вчення про поділ державної влади у разі його практичної адаптації до організації і діяльності механізму держави зазнало своєї критики й у дослідженнях вітчизняних юристів. Не згадуючи зараз цікаві аргументи В. Гессена, М. Лазаревського, О. Алексєєва, Г. Шершеневича, М. Реннекампа, О. Градовського, М. Ковалевського, М. Коркунова та ін., звернімося лише до тих, які були висловлені видатним вітчизняним теоретиком держави і права Б. Кістяківським. На думку цього юриста, складність аналізу принципу відносно механізму держави пояснюється тим, що це питання має досліджуватись не тільки у теоретичному, а й, власне, у практичному сенсі. Тобто, як писав Б. Кістяківський, мало проголосити цей принцип, потрібно ще й пояснити, яким чином він повинен застосовуватись на практиці. Останній момент важливий з огляду на те, що для системи державних органів як елементів загального механізму держави, які і так є відносно самостійними носіями державно-владних повноважень, важливо пояснити не те, як вони розділяються, а те, як вони співпрацюють. Б. Кістяківський зазначає: “Як держава є чимось цілим, єдиним і неподільним, так і влада сама по собі є неподільною; влада належить державі в цілому, і у ній немає декількох влад, а є лише єдина влада держави” [18]. Однак це зовсім не означає, що принцип поділу влади має бути відкинутий взагалі. Йдеться лише про те, що стосовно механізму держави, пра-

вильніше говорити про поділ компетенції та повноважень. При цьому Б. Кістяківський рішуче виступив і проти будь-яких спроб “прив’язати” принцип поділу влади до ідеї про необхідний поділ трьох державних функцій. На його думку, практика функціонування будь-якої держави, так само як і досвід вищих органів державної влади, засвідчує, що навіть самі функції не можуть бути суцільно розподіленими, оскільки завжди йдеться про те, що органи держави, які належать до однієї гілки державної влади, можуть у ряді випадків виконувати функції тих органів держави, які належать до іншої гілки державної влади. Таким чином, як вважав Б. Кістяківський, ключовою проблемою організації і діяльності механізму держави є правильний та чіткий розподіл компетенції і розробка таких правових механізмів, які б дозволили різним органам державної влади контролювати від порушення передбачених законодавством повноважень та визначної для них компетенції.

Фактично, переважна більшість зазначених аргументів була не просто відтворена, а й істотно розвинена у дослідженнях вітчизняних та російських юристів кінця ХХ — початку ХХІ ст. Так, скажімо, М. Цвік писав: “Слід мати на увазі, що в сучасних умовах здійснення розподілу влад набуло багатоваріантного характеру і в деяких країнах не вкладається в рамки класичних положень учення Локка, Монтеск’є, конституціоналістів США” [19]. При цьому, на думку зазначеного юриста, змінився і загальний контекст діяльності механізму сучасної держави, адже головною проблемою є не стільки правове забезпечення взаємного стримування одних гілок державної влади іншими, скільки створення такої правової основи для функціонування різних органів державної влади, яка б гарантувала досягнення загального результату, який стоїть перед усіма без винятку гілками державної влади, і яким є гарантування прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права, законності, демократичних засад розвитку держави і суспільства тощо. З таких самих позицій до аналізу ролі та значущості принципу поділу влади підходить Р. Гринюк, для якого цей принцип

має тлумачитись не в контексті процесу “автономізації” діяльності окремих органів державної влади, а виключно з погляду унеможливлення абсолютизації державної влади та її домінування над правом [20]. Також можна навести й аргументи К. Бабенка, який переконливо доводить, що принцип поділу державної влади для сучасної держави (у тому числі й механізму держави) не лише не виключає можливість співпраці між різними органами державної влади, а навпаки — прямо передбачає її [21].

Отже, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо подати їх у вигляді таких висновків. По-перше, визнання незаперечної значущості та ролі правового забезпечення принципу поділу влади як одного з засадничих для організації і діяльності механізму сучасної держави передбачає розробку загальної теоретичної моделі того, як саме цей принцип має запроваджуватись і якими є його основні цілі. Наразі у юридичній науці співіснують кілька теоретико-методологічних підходів до визначення сутності цього принципу діяльності механізму держави, які передбачають відмінні практичні засоби запровадження цього принципу у функціонування системи органів державної влади. По-друге, усталене у класичній теорії держави і права функціональне обґрунтування принципу поділу влади потребує істотних уточнень у разі його застосування щодо механізму держави, оскільки відмінність різних функцій, які є засадничими для внутрішньої диференціації органів державної влади, часто тлумачиться як підстава для виділення трьох автономних систем державної влади, кожна з яких постає замкненим в собі механізмом. Подібне тлумачення не тільки породжує цілий ряд кривотлумачень сутності механізму держави та його призначення, а й не дає змоги розглядати його як певну єдність і одночасно цілісну структуру, що існує задля реалізації цілей і функцій держави. По-третє, спираючись на дослідження принципу поділу влади, а також на уточнення його змісту, які були запропоновані в історії державно-правової думки, можна погодитись з тим,

що відносно механізму держави він постає насамперед як принцип чіткості визначення і розподілу компетенції, завдяки якому органи державної влади набувають своєї структурної визначеності, але не порушують ідеї єдності державної влади і цілісності механізму держави. Зазначені теоретичні уточнення дають можливість не лише коректніше розкрити сутність цього принципу в організації і діяльності механізму сучасної держави, а й запропонувати нові практичні підходи щодо його правового забезпечення у розвитку Української держави.

Література

1. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми: Монографія / В. В. Волинець. — К.: Логос, 2012. — С. 6—7.
2. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 129.
3. Мамут Л. Публичная власть, государство и разделение властей / Л. Мамут // Конституционный суд как гарант разделения властей. Сборник докладов. — М.: Ин-т права и публичной политики, 2004. — С. 262.
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — М.: РОССПЭН, 2003. С. 309—315.
5. Милушева Т. В. Разделение властей как способ ограничения государственной власти / Т. В. Милушева // Правовая политика и правовая жизнь. — 2005. — № 3. — С. 84—85.
6. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: Монографія / А. Р. Крусян. — К.: Юрінком інтер, 2010. — С. 344.
7. Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К. Теория государства и права / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. — М.: Норма, 2007. — С. 198—199.
8. Макуев Р. Х. Теория государства и права / Р. Х. Макуев. — М.: Норма, Инфра-М, 2010. — С. 204.
9. Теория государства и права / Отв. ред. В. Д. Перевалов. — М.: Норма, 2006. — С. 85.
10. Прокопов Д. Є. Проблеми визначення поняття природного права в добу Нового часу (на матеріалі правової теорії Дж. Локка) / Д. Є. Прокопов // Бюл. Мін-ва юстиції України. — 2008. — № 5. — С. 29—30.
11. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: монографія / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. — К.: Концерн “Вид. дім “Ін Юре”, 2003. — С. 187.
12. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескьє. — М.: Мысль, 1999. — С. 32.
13. Мартинюк Р. С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз / Р. С. Мартинюк. — Острог: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2007. — С. 77.
14. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескьє. — М.: Мысль, 1999. — С. 138—139.
15. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. — СПб.: Изд. “Юрид. центр Пресс”, 2004. — С. 477.
16. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. — СПб.: Изд. “Юрид. центр Пресс”, 2004. — С. 537.
17. Барабаш Ю. Г. Державноправові конфлікти: поняття, сутність, ключові ознаки / Ю. Г. Барабаш // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. — 2008. — Вип. 47. — С. 67—75. Також див. Барабаш Ю. Г. Державноправові конфлікти в теорії та практиці конституційного права / Ю. Г. Барабаш. — Х.: Право, 2008.
18. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. — СПб.: РХГИ, 1999. — С. 486.
19. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / Упоряд.: О. В. Петришин, С. В. Шевчук, О. Р. Дашковська. — Х.: Право, 2010. — С. 102.
20. Гринюк Р. Ф. Значення принципу поділу влади у встановленні правової держави та актуальні проблеми його реалізації в Україні / Р. Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2004. — № 7 (33). — С. 33.
21. Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні: Монографія / К. А. Бабенко. — К.: Ін Юре, 2008. — С. 160.

Проаналізовано правовий досвід гарантування принципу поділу влади, обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення системи його правового забезпечення в сучасній Україні.

Проанализирован правовой опыт обеспечения принципа разделения власти, обоснованы предложения по совершенствованию системы его правового обеспечения в современной Украине.

Analysis of legal experience to guarantee the separation of powers, grounded suggestions for improving its legal support in modern Ukraine.

Надійшла 30 вересня 2013 р.

ДО ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ КОНКРЕТИЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРИНЦИПУ НАРОДОВЛАДДЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 94–97

Обґрунтовується протилежність народовладдя і представницької демократії. Право громадянина на участь в управлінні державними справами визначається як іманентний атрибут народовладдя, не забезпечений, проте, відповідними законодавчими актами. Теоретичні результати підтверджено належними фактичними даними.

Визначення “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ” — абстрактно-всезагальне як у позитивному розумінні абстрактної загальності, так і в її негативному сенсі.

Повсякчас і скрізь саме за народом визнається владний суверенітет, і це, безперечно, добре. Разом з тим, принцип абстрактного народовладдя логічно не суперечить ані монархії, ані тиранії (антитези демократії), а відтак стає пустим загальним місцем у теорії і, що найгірше, в політичній практиці.

Категорією, за допомогою якої розуміється вищезазначена абстракція, є час. Так, встановлення царської влади, або ж продаж народом себе у рабство, є подією, яка започатковує часову безперервність владування (династія) і послуху (народ)¹. Натомість демократія передбачає перервність. “Основною засадою демократичного ладу є свобода... Однією ж з умов свободи є почерговий послух і владування” [1, 166].

Черга до влади, про яку говорить Арістотель, розв’язує протиріччя між якістю і кількістю². Народ як одне, і народ як сукупність багатьох. Істинно всезагальне (тобто,

тут — суверенітет) не є загальним для всіх (Руссо). Визначальним чинником стає кількість. У маленькій державі, де кожен знає кожного (недарма Стагірит наполягав на цьому), цілком можливе блага співіснування на засадах кантівського категоричного імперативу. Там чинитимуть лише відповідно до тієї максими, керуючись якою, водночас можуть побажати, аби вона стала загальним законом. Простіше кажучи: навряд чи наділений нині владою громадянин чинитиме зло ближньому, знаючи, що назавтра він муситиме виявляти послух скривдженому сусідові.

Але за умови доволі великої кількості народу, своєї черги на владарювання можна і не дочекатися; владуючі ж цілком можуть керуватися відомою максимою фаворитки Людовика XV. Відтак єдиним способом утвердження народовладдя стає представницька або опосередкована демократія. Більшість поступається своїм місцем у черзі на отримання влади на користь одного (або небагатьох) безперервно (але не постійно) владуючого.

З логічної точки зору це крок назад — від ідеї народовладдя до ідеї тиранії (згадаймо Черчилля і його оцінку демократії). І тому будь-які визначення і формули представницької (опосередкованої) демократії не можуть розглядатися як конкретизація ідеї народовладдя. Різноманітні демократичні ін-

¹ “...Ви станете йому за рабів. І ви будете кликати того дня проти вашого царя, якого собі вибрали, та не відповість вам Господь того дня!” (1 Самуїлова 8: 17, 18).

² Під якістю я розумію свободу, багатство, виховання, знатне походження; під кількістю — перевищення маси населення [1, 167].

ституту покликані лише мінімізувати реальні втрати від цього ідейного задкування.

Про те, наскільки це складно, свідчить історія. “Вибрати мене вашим імператором, солдати, було у вашій владі, — пояснює Валентиніан засади опосередкованої демократії, — але після того, як ви мене вибрали, те, чого ви вимагаєте, залежить не від вашого, а від мого свавілля”. “Завдання партії комуністів, — роз’яснював принцип демократичного централізму В. Ленін, — встати на чолі стомленої маси, повести її вірним шляхом, шляхом трудової дисципліни, шляхом узгодження завдань мітингування про умови роботи і завдань беззаперечного підкорення сваволі радянського керівника, диктатора, під час роботи”.

Таким чином, доходимо висновків: 1) атрибутом суверенітету є тяглість владних повноважень (як спадкова абсолютна монархія); 2) безпосередня демократія “по черзі” можлива лише в небагаточисельних спільнотах; 3) так звана представницька (опосередкована) демократія суперечить ідеї народовладдя і відтак є потенційною причиною диктатури.

Тож як можливе реальне (а не лише ідейне) народовладдя? Чи може влада виходити конкретно від кожного, а не лише від народу як абстрактного джерела? Чи може істинно всезагальне — суверенітет — стати загальним для всіх (а не лише для обраних)?

Ст. 38 Конституції України встановлює право громадянина на “участь в управлінні державними справами”. Процедури представницької демократії зазначені тут окремо, отже, участь в управлінні державними справами не є спорадичною участю у виборах і має розглядатися як часова безперервність.

Цій вимозі відповідає єдина норма української Конституції — ст. 40. Вона встановлює право громадянина звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Ми наполягаємо на винятковості цієї норми і відповідного права, тимчасом як “більшість учених погоджуються, що право участі в управлінні держав-

ними справами є комплексним і об’єднує майже всі інші політичні права і свободи громадян” [3, 55].

Як зазначає О. Чуб, “коло осіб, які мають право на звернення, в Україні не обмежене ... Необмеженим є також коло установ та посадових осіб — адресатів такого звернення; не регламентоване коло питань, що можуть бути предметом звернень; не передбачена можливість обмеження встановленого права. Тут законодавець надає широкий простір для впливу громадян на прийняття державних рішень” [3, 64]. Наведені далі експериментальні дані свідчать, що законодавець не надає жодного законодавчого забезпечення реалізації цього найважливішого, з огляду на втілення конституційної ідеї народовладдя, права громадянина.

Частиною другою ст. 7 Закону України “Про статус народного депутата” встановлено, що “народний депутат відповідно до закону розглядає звернення виборців”. “Закон” тут — “Закон України про звернення громадян” (оскільки іншого немає), який встановлює обов’язок народного депутата розглянути звернення і встановлює відповідальність за його (Закону) порушення.

Право громадянина виявляється голим, а обов’язок народного обранця — демагогічно-декларативним. 5 жовтня 2011 р. Харківський окружний адміністративний суд відмовив у відкритті провадження за позовом до народного депутата, який не відповів на звернення громадянина. Суд встановив, що народний депутат “не виконує владні управлінські функції під час розгляду звернень громадян” і тому “не є суб’єктом владних повноважень в розумінні Кодексу адміністративного судочинства України по відношенню до позивача в даному випадку”; “позивач не позбавлений можливості звернутися до місцевого суду з відповідним позовом в порядку ЦПК України” [4]. Остання можливість також є примарною, адже як фізична (юридична) особа народний депутат не має перед громадянином жодних (у тому числі цивільних) зобов’язань.

Головне юридичне управління Верховної Ради України, відповідаючи на звернення

щодо роз'яснення словосполучення “відповідно до закону” у нормі “народний депутат відповідно до закону розглядає звернення виборців”, зазначає: “На нашу думку, законодавець мав на увазі, що питання, які стосуються розгляду звернень громадян, будуть регулюватися окремим законом. Спеціальним законом, яким регулюється питання звернень громадян, є Закон України “Про звернення громадян”. Відсутність логічної ланки між цими двома твердженнями переконливо свідчить про відсутність законодавчої конкретизації права громадянина на звернення.

Якщо навіть до народного обранця, тобто до того члена суспільства, якому решта безпосередньо передає за правилами представницької демократії своє право на чергу владування, не можна звернутися, то що казати про виконавчу гілку влади, яка ще більш відчужена від громадянина — за тими самими правилами.

Ще з радянських часів сформувалось золоте правило бюрократії: скаргу на дії чи бездіяльність направляють на розгляд суб'єкту оскаржуваних дій чи бездіяльності. Хоча Законом України “Про звернення громадян” це прямо заборонено. Суди відмовляються визнавати рішення вищого у порядку підлеглості органу направити скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються, за рішення, яке можна оскаржити у порядку КАСУ.

Відповідно до ст. 29 Закону, нагляд за додержанням законодавства про звернення громадян здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами. Останні вживають заходів до поновлення порушених прав, захисту законних інтересів громадян, притягнення порушників до відповідальності. Прокурорське реагування трактується судами виключно як право, а не обов'язок прокурора: “Суд зазначає, що відповідно до ст. 20 Закону України “Про прокуратуру”, встановлено право, а не обов'язок прокурора... вживати заходи прокурорського реагування, визначені законом. Отже, питання щодо висновків такого нагляду і внесення протесту є виключ-

ним повноваженням прокурора, а не його обов'язком” [5]³.

Нарешті, якщо громадянин захоче скористатися своїм правом особисто викласти аргументи особі, яка перевіряла заяву чи скаргу, взяти участь у перевірці поданої скарги чи заяви, або ж бути присутнім при розгляді заяви чи скарги, тобто коли громадянин захоче взяти безпосередню й особисту участь в управлінні державними справами — через особистейбезпосереднє спілкування з державними достойниками — йому буде відмовлено. Харківський апеляційний адміністративний суд цілковито “оголив” і це право громадянина: “Особа, щодо якої приймають рішення, має право бути вислуханою суб'єктом владних повноважень, вона може наводити обставини та докази на їх підтвердження, правові аргументи тощо. Разом з тим ця вимога не є обов'язковою, якщо спілкування із суб'єктом владних повноважень відбувається письмово і повноваження суб'єкта владних повноважень не є дискреційними” [6].

Таким чином, Закон України “Про звернення громадян” не забезпечує реалізацію конституційного права громадян на звернення. Враховуючи ж, що звернення громадян є їхньою єдиною законною можливістю брати участь в управлінні державними справами, таке управління, у свою чергу, розглядається як іманентне втілення ідеї народовладдя, можна зробити висновок про нагальну необхідність законодавчої конкретизації конституційної норми “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”.

³ Дійсно, у Законі України “Про прокуратуру” йдеться здебільшого про права прокурора та його обов'язки відносно вищого (у порядку підлеглості) начальника, а не відносно громадянина. Це є певною теоретико-правовою проблемою, і не дарма лунають пропозиції про доповнення Закону главою про обов'язки прокурора [2]. Проте, і чинний Закон дає всі підстави для встановлення обов'язків прокурора вживати заходи прокурорського реагування. Так, ст. 35, 36, 46 приписують прокурору обов'язок вчинити заходи прокурорського реагування. Всі три статті належать до розділу III “Прокурорський нагляд”, і принципи аналогії права та закону вимагають визнати обов'язок прокурора вжити заходи прокурорського реагування і у випадках порушень, виявлених при здійсненні прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням всіх законів, у тому числі й Закону України “Про звернення громадян”.

Література

1. Арістотель. Політика: Пер. з давньогрецьк. — К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. — 239 с.
2. Марченкова С. О. Обов'язки прокурора: адміністративно-правові аспекти / С. О. Марченкова // Форум права. — 2011. — № 2. — С. 596–602. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11msoara.pdf>
3. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: Дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право" / О. О. Чуб. — Х., 2004. — 198 с.
4. Ухвала про відмову у відкритті провадження від 5 жовтня 2011 р. по справі № 2а-13122/11/2070. Харківський окружний адміністративний суд. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18515511>
5. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 4 жовтня 2011 р. по справі 2а-6944/11/2070. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18570398>
6. Ухвала колегії суддів Харківського апеляційного адміністративного суду від 22 березня 2011 р. по справі № 2а-7953/10/2070. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14849273>

Протилежні моделі суспільного устрою — такі як монархія та демократія — рівним чином визнають, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ. Різниця визначається за допомогою часу. Суверенітет, який відповідає своєму поняттю, триває у часі, а не передається одного дня. Оскільки ж представницька демократія містить таку передачу, як необхідний логічний елемент, справжнє народовладдя залишається проблемою. Спонтанне та довільне звернення громадян до представників влади є їхньою єдиною законною можливістю брати участь в управлінні державними справами, таке управління, у свою чергу, розглядається як іманентне втілення ідеї народовладдя.

Противоположные модели общественного устройства — такие как монархия и демократия — равным образом признают, что носителем суверенитета и единственным источником власти есть народ. Различие определяется с помощью времени. Суверенитет, отвечающий своему понятию, длится во времени, а не передается однажды. Поскольку представительная демократия содержит такую передачу, как необходимый логический элемент, настоящее народовластие остается проблемой. Спонтанное и произвольное обращение граждан к представителям власти является их единственной законной возможностью принимать участие в управлении государственными делами, такое управление, в свою очередь, рассматривается как имманентное воплощение идеи народовластия.

Opposite models of social order such as monarchy and democracy equally admit that the only source of power and bearer of sovereignty of state (commonwealth) is its people. Difference is defined by the time. Sovereignty, which answers to its concept, lasts in time, but can't be passed on once. Since the representative democracy contains such a pass (transference) as its essential logical element, people sovereignty stays a problem. Citizens' spontaneous and free appeal to public agents is their only legal opportunity to take part in management of state affairs, which the management itself is considered as an immanent realization of the idea of people sovereignty.

Надійшла 3 вересня 2013 р.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВЗАЄМИН У ВІЗАНТІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ЮСТИНІАНА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 98–105

Розкрито особливості нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії за правління імператора Юстиніана.

У Візантійській імперії вже на ранньому етапі її розвитку почався творчий розвиток пізньоантичних традицій регламентування державно-церковних взаємин. Церкві належали значні земельні володіння, які були наділені адміністративно-судовими і фінансово-податковими привілеями. Духовенство звільнялося від сплати податків і повинностей (за винятком поземельного податку), вищі духовні сановники отримали право суду над кліриками [34, 122]. За правління Юстиніана I (527–565 рр.) відбулися зміни системи державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. Проаналізуємо нормативні новації імператора Юстиніана, які стали важливою складовою режиму симфонії влад [25].

Аналізуючи міру наукового розроблення проблеми, зазначимо наявність низки праць, присвячених регламентуванню державно-церковних взаємин у Візантії у VI ст., зокрема нормотворчій та кодифікаційній діяльності імператора Юстиніана. Сучасна соціальна концепція УПЦ розглядає досвід християнізації права за Юстиніана успішним завдяки усвідомленню ним позитивної місії Церкви у боротьбі з язичницькою пізньоантичною спадщиною і світським [27, 22–23]. Вже З. Удальцова підкреслила, що значна частина новел Юстиніана застерігала права Церкви [33, 96]. Вона звернула увагу на регламентування державної політики щодо Церкви загалом [36] і у відвойованому Карфагені зокрема [35]. Аналізуючи церковну темати-

ку новел Юстиніана, В. Ципін підкреслив, що в них зустрічаються принципово важливі норми, які відсутні в канонах і які продовжували діяти надалі (зокрема, канонічна норма щодо вікового цензу єпископа у 35 років) [39, 83–86]. Окремі аспекти регламентування Юстиніаном внутрішньоцерковних питань розкрив А. Митрофанов [18; 19]. Л. Костогризова окрему увагу приділила нормотворчій діяльності Юстиніана та оформленню церковно-державної доктрини [12]. В. Сметанін взагалі назвав Юстиніана стратегом права [30; 31, 79], звернувши увагу на законодавче врегулювання ним таких важливих внутрішньоцерковних питань, як кількість хіротоній, порядок утримання новонастановлених священиків тощо [31, 75–76]. М. Граціанський політику Юстиніана щодо монофізитів розглянув з огляду на подальше завоювання Близького Сходу арабами. Виокремимо три головні етапи церковної політики Юстиніана (531–536, 536–553 і 553–565 рр.) та їх характерні особливості [5]. До його нормотворення у сфері державно-церковних взаємин виявила увагу зарубіжна візантиністика. Шарль Діль відзначив, що Юстиніан успішно суміщав вирішення внутрішньоцерковних питань і законотворчість [8, 30].

Особливості становлення системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин ранньовізантійської доби автор вже розкривав у своїх публікаціях при аналізі адміністративної діяльності візантійського уряду, джерел з церковно-правової

історії Візантійської імперії, правового статусу монастирів та єпископа, фінансово-податкових та адміністративно-судових привілеїв Церкви загалом [20] і окремих монастирів Візантійської імперії [21], їх еволюції на різних етапах історичного розвитку імперії [24], правових гарантій церковного і монастирського землеволодіння [26], невідчуження церковного і монастирського землеволодіння [23], особливостей правового статусу, власне, монастирського землеволодіння, а також політики щодо єретиків [22].

Різноманітною є і актова база роботи. Важливе значення мають рішення і постанови вселенських та місцевих соборів, які відбувались у цей час на території Візантійської імперії. Право імператора скликати, а за потреби, особисто, або через свого представника, головувати на Соборі під сумнів не ставилося. Канони (правила), прийняті на Соборі, вважались обов'язковими для прийняття і виконання усією Церквою [32, 156]. Законність цих соборів та їх рішень могла підтверджуватися урядовими актами. Так, імператорським декретом Юстиніана від 26 березня 533 р. підкреслювалася законність V Вселенського Собору [4, 74–75]. Легітимність актів Собору підтверджувалася і підписами його учасників, як митрополитів, патріархів, так і представників монастирів. Зокрема, на актах Собору 536 р. стоять підписи представників 68 столичних монастирів [9, 51]. У соборах могли брати участь представники (легати) Римського Папи. При своїй незгоді з ходом Собору та прийнятими рішеннями він міг відкликати своїх легатів. Подібні випадки траплялися і під час засідань Синоду.

Частиною системи соборних рішень та постанов є акти церковних соборів у Салоні 15 липня 530 р. та 4 травня 533 р. Вони органічно вписуються у систему тогочасної нормотворчої діяльності, а їх дані підтверджуються іншими джерелами, зокрема епіграфічними [43]. Уже в листуванні римського папи Віглія (537–555 рр.) ми можемо знайти інформацію щодо земельних володінь Папської курії у Далмації (*Dalmatiarum patrimonium, patrimonium in Dalmatia*) та взаємини з архієпископом Салони (*Salona*) [44].

Уваги заслуговує діяльність комісії під головуванням Трибоніана, створеної за дорученням імператора Юстиніана. Її головне завдання полягало в узгодженні двох потоків правотворчості — законодавчої діяльності імператорів і праць класичних юристів в єдину збірку нормативних актів, придатних для практичного застосування. Робота проходила у кілька етапів і тривала упродовж 529–534 рр. У структурному плані створене комісією Зведення складалося з кількох частин. Його центральну частину займали Дигести (Пандекти). Вони були підготовлені комісією у складі 15 осіб, куди включили 4-х професорів (Теофіл, Кратін, Дорофей і Анатолій), які представляли Константинопольську і Берітську академії, та 11 адвокатів. Всього у Дигестах 7 частин і 50 книг, які поділяються на 432 титули і 9123 фрагменти із зазначенням імені кожного юриста і назви його твору. Дигести були опубліковані 16 грудня 529 р. і за два тижні були введені у дію. Цитування Дигестів нами здійснюється за зразком, який зазвичай прийнятий у переважній більшості юридичної літератури — спочатку буква D (*Digesta*), згодом номер книги, титулу, фрагмента, параграфа (наприклад, D.1.1.1.2) [6; 7]. Кодекс Юстиніана вийшов першим виданням, яке не дійшло до нас, у квітні 529 р. і другим — у листопаді 534 р. Він складався з 12 книг і містив 4,6 тис. конституцій римських імператорів. Найбільш рання з них (Конституція Адріана) датується 117 р. н. е., найбільш пізня (Конституція Юстиніана) — 5 листопада 534 р. Згодом у Зведення стали включати Новели — імператорські акти, видані Юстиніаном після другої редакції кодексу (534 р.). У більшості Новел вирішувалися питання державного і церковного управління. Ці новели збиралися, систематизовувалися і видавалися за наступників Юстиніана [15, 181–182]. 123-тя Новела Юстиніана (*“De diversis ecclesiasticis capitibus”*) регулювала внутрішньоцерковну діяльність: порядок обрання та рукоположення на єпископа, розмір відповідних внесків, церковне судочинство, віковий ценз єпископів та кліриків, устрій монастирів [39, 84]. 131 Новела Юстиніана підкреслила втрату чинності законом, якщо

він суперечить канонам [39, 48]. Розуміння тісного зв'язку державних законів та божественних настанов, які надходять у світ за допомогою божественної енергії, було теоретичним обґрунтуванням переосмислення у Візантії з позицій християнської моралі античного поняття спільного блага. Закон природний і політичний асоціюється зі стабільним станом речей (τάξις). Будь-яке порушення закону інтерпретувалося як аномалія. Законодавча ініціатива у Візантії належала центральній владі [38, 20].

Публічне право Візантії, згідно з Дигестами, включало у себе святині (sacra) і служіння жерців (Ульпіан, D.1.1.1.2). Подібно до вшанування Бога ромеї мали підкорятися батькам і Батьківщині (Помпоній, D.1.1.2) [6, 23]. У Новелах Юстиніана розглядається регламентація церковної діяльності: визначається штат кліриків для церков Нового Риму (3-тя Новела); монастирів, монахів, ігуменів (5); приділено увагу церковним маєтностям (7); порядку переміщення кліриків (16); заборони ставленицьких зборів (56); єпископському суду у справах кліриків (83); встановленню диптиху перших п'яти престолів Вселенської Церкви (від Римського до Єрусалимського) (131); хіротонії єпископів, пресвітерів та диаконів (137). Церковні правовідносини регулюються 46, 58, 67, 74, 132, 133, 136, 149, 151 новелами [39, 84].

Ареал поширення дій цих новел міг відрізнятися — від конкретного регіону до всієї імперії. Показовою у цьому плані є VII Новела Юстиніана від 535 р. Сфера її чинності охоплювала як столицю та сусідні міста, так і провінції — Схід, Іллірик, Єгипет, Лікаонію, Лікію, Африку, а також західні області — “від Стародавнього Риму до кордонів океану”. Закон поширювався на церкви, які були у підпорядкуванні єпископів та інших патріархів, тобто він був всеохопним [36, 268]. Едикт імператора Юстиніана дав Константинопольському Патріархові право приймати прохання від інших патріархів, підкресливши його статус у Східній Церкві [41, 192]

Важливе значення для розкриття особливостей державного регулювання релігійних процесів має праця Іоанна Ефеського, який

народився близько 507 р. неподалік міста Аміду. У 527 р. у монастирі Іоанна Ортайського він отримав звання молодшого клірика. Після цього Іоанн Ефеський став подорожувати, відвідавши Сирію, Олександрію, Константинополь. Проте належність його до монофізитів зіграла з ним злий жарт і в 537 р., під час кампанії проти них, він опинився серед переслідуваних. У 542 р. Юстиніан призначив Іоанна місіонером до Малої Азії для остаточного викорінення решток язичництва. Навернення до християнства передбачалося тогочасним законодавством [28, 15–16].

Імператор Юстиніан вже у 527–529 рр. розгорнув масове переслідування єретиків. Політичних і майнових утисків зазнали всі, хто відмовлявся сповідувати істинну віру. У 529 р. Юстиніан закрив останнє опертя язичництва — Афінську академію [13, 122]. Її викладачі змушені були рятуватися втечею з міста [1, 48]. У 529–530 рр. Палестину охопило повстання самаритян. У ході його придушення десятки тисяч повстанців було вбито та обернено на рабів, інші змушені були тікати. Нове повстання самаритян, яке спалахнуло у 555 р., також було жорстоко придушено [2, 24]. Водночас, у 531–536 рр. імператор Юстиніан та його оточення намагалися досягти домовленості з монофізитами на основі теопасхитської формули. Влада прагнула примусити монофізитів визнати рішення Халкідонського Собору, як такого, на якому були засуджені Несторій і Євтіх. Спільний наступ імператора і Римського Папи проти монофізитів почав давати свої наслідки і монофізити розкололися на юліаністів і северіан. З 532 р. з'явилися перші ознаки вироблення Юстиніаном власної новаторської політики щодо монофізитської антихалкідонської партії. Остання проводила активні перемовини з владою щодо унії і шляхів подолання віронастановчих розбіжностей. Ці консультації тривали до 536 р., коли дискусія щодо Трьох глав знаменує початок нового етапу державної політики щодо монофізитів. У 532 р. відбувається співбесіда з северіанами (основною гілкою монофізитів), ініційована і санкціонована Юстиніа-

ном. На цій зустрічі вперше були запропоновані кроки до подолання розколу. Імператор запропонував засудити Діодора, Феодорита, Іву, Євтіха і Несторія, прийнявши 12 анафематизмів Кирила Олександрійського. Монофізитам і надалі дозволили дотримуватися положення щодо однієї природи у Христа, проте відмовившись від засудження тих, хто сповідував дві природи. Вони мали визнати рішення Халкідонського Собору в тій частині, яка передбачала засудження Євтіха і Несторія, а перед цим взяти назад анафему томосу Римського Папи Льва. На співбесіді запрошені представники монофізитів відмовилися прийняти останній пункт, мотивуючи це повнотою відповідного рішення лише за опозиційним Патріархом Антіохії Севіром.

Вагома, хоча й допоміжна, роль у виробленні та реалізації цієї політики належала імператриці Феодорі. Показовим є факт розселення нею за погодженням з імператором засланих монофізитів у палаці Гормізда у Константинополі. Імператриця брала участь у зведенні на престол Константинопольського Патріарха Анфіма, а також в укладанні останнім унії з Севіром Антіохійським і Феодосієм Олександрійським [5, 9–10].

Указом 541 р. єретичними вченнями проголосили несторіанство і монофізитство. Хоча невдовзі вони відновили свої церкви, проте гоніння на них не припинилися [2, 25]. У 542 р. Юстиніан призначив Іоанна Ефеського місіонером до Малої Азії для остаточного викорінення там решток язичництва. Навернення до християнства передбачалося тогочасним законодавством. За короткий термін “70 000 душ” були звільнені від “язичницької облуди”. Як заохочення місії Юстиніан спрямував їй, разом з коштами, на видатки і хресний одяг, а також потурбувався, щоб кожний з нововернутих отримав по тримісіону. При здійсненні християнізації застосовувалися також погрози і примус, особливо під час руйнування язичницьких храмів. Ця політика мала закріпити регіони з нововерненим населенням за імперією, зміцнивши тут позиції імператорської влади. Місія Іоанна Ефеського у провінції Асія тривала до 571 р. Центр місії розташовувався у місті

Траллі, звідки її глава організував місіонерські поїздки по Асії, Карії, Лідії, Фригії, де Іоанном було збудовано 99 церков і 12 монастирів. Кошти на це виділила державна скарбниця. Крім того, зі столиці надходили речі культового характеру (одяг, посуд тощо). Боротьба велася не лише з язичництвом. Місія викорінювала й інші “єресі”. Сім юдейських синагог перетворили на церкви. Переслідувань зазнали монтаністи. Їхній центр – синагога кенасса – розташовувався у місті Пепуза у Фригії, де було поховано рештки Монтана і його численних дружин. За розпорядженням Іоанна Ефеського ці рештки разом з книгами і синагогою були спалені [28, 16–17].

Серед кроків імператорської влади цієї доби – посилення економічної могутності Церкви, захист її власності. Імператор заохочував благодійну діяльність Церкви, розглядаючи її інструмент внутрішньої стабілізації, сприяв будівництву монастирів, водночас упорядковуючи діяльність монахів. Прагнувши посилити владу єпископів і Церкви на місцях, Юстиніан намагався обмежити вплив Церкви на процедуру обрання єпископів, надав останнім контрольні функції щодо державної адміністрації. Здійснювався курс на долучення єпископів до управління міськими справами [13, 135–136]. По мірі занепаду курій, Церкві, яка відігравала помітну роль у торгівлі, уряд передав контроль за міським ринком [14, 125]. Така політика щодо Церкви сприяла зловживанням з боку священників, незаконного захоплення ними нових земель [1, 49]. Нормативні акти Юстиніана сприяли закріпленню домінуючого становища православної Церкви [4, 57].

Для владнання внутрішніх християнських суперечностей у 553 р. у столиці скликали V Вселенський Собор. Він став кроком до посилення позицій ортодоксального православ'я та злиття держави і Церкви. Диякон Константинопольської Софії Агапіт у своєму “Викладі” звертався до імператора Юстиніана зі словами: “Керований законами Бога імператор править і підданими за законом” [40, 69].

Уже в Юстиніанівській теорії імператорської влади поряд з елементами традиційної

римської концепції легітимації законодавчих повноважень принцепса народом простежується чужа римській традиції концепція. Згідно з останньою законодавча влада володаря отримує божественну легітимацію, а сам імператор — втілений Закон, посланий Богом на землю, якому Бог підкорив самі закони. Подібна концептуалізація божественного характеру законодавчої влади імператора неминуче мала призвести до повного розриву з римською правовою традицією легітимації влади з боку народу [29, 55]. Для візантійця всесвітня історія — історія “обраного народу”, “ромейського народу”, який живе за законами Римської імперії і в духовній єдності християнської віри [10]. Принцип симфонії церковної і світської влади (священства і царства) сформульовано у преамбулі до 6-ї Новели Юстиніана [39, 84]. Наведемо граничну форму номінації Юстиніана, яка у грецькому виразі складалася з 28 слів: “В ім’я Господа Ісуса Христа, Бога Нашого, Автократор Кесар Флавій Юстиніан Алеманський, Готський, Франкський, Германський, Антський, Аланський, Вандальський, Африканський, благочестивий, щасливий, уславлений, переможний, перемононосний, вічно священний Август”. Подібна латинська формула, поінформна у порядку слідування компонентів, складалася з 26 слів: “В ім’я Господа Нашого Ісуса Христа, Імператор Цезар Флавій Юстиніан Алеманський, Готський, Франкський, Германський, Вандальський, Африканський, благочестивий, щасливий, уславлений, переможний і завжди перемононосний Август” [31, 64–65].

“Василики”, проголошуючи на всій землі нашої царськості (βασιλείας) духовну владу (ἀρχή) святих монастирів, повторюють 5-ту Новелу Юстиніана. В її латинській версії еквіваленти владних понять опущені. Якщо юстиніанівське право співвідносить термін “auctoritas” і фігуру імператора, то “Василики” докладали відповідне поняття до вищих чинів: фігура імператора виступає опосередковано, коли йдеться про імператорську владність “βασιλική αὐθεντία”. У Дигестах та Кодексі головним способом вираження ідеї імператорської влади слугувало латинське

поняття “imperium”. Воно втілювало принцип делегування імператорською владою повноважень її представникам у системі державного управління. Їх похідні у грецькій мові не обмежені чітко визначеною термінологією. У “Василиках” семантичним еквівалентом “imperium” поряд з поняттям “βασιλεία” слугували поняття “κράτος”, “ἐξουσία”, похідні форми поняття “ἀρχή”. Схолії до “Василик” відобразили зроблені ранньовізантійськими юристами коляції латинських і грецьких позначень влади. Грецькі транслітерації поняття “imperium” в схоліях до “Василик” і в схоліях до “Еклоги Василик”, взяті з Дигест і Кодексу Юстиніана, згідно з прототипами відзначають повноваження архонтів і чиновників. Одна зі схолій дає підстави розглядати запозичене поняття як атрибут “народу ромейв” [3, 58–60].

Загалом у VI ст. продовжує кристалізуватися одна з наріжних ідей середньовічної християнської ідеології — ідея союзу Християнської Церкви і “християнської імперії” (Imperium Christianum). Необхідною передумовою для цього союзу були співправовірність християнської церкви й імператора. Християнська концепція християнської влади поступово зливається з римською державною теорією [33, 91]. На зміну пізньоантичній категорії “divus” (божественний) приходять “imperator ex Deo” (імператор від Бога) [1, 32]. Правитель виступає як “vicarius Christi” [42, 105]. Почуття лояльності існуючій династії тісно коригувалося з релігійними віруваннями. Релігійна співналежність давала підстави пов’язувати вірність християнського населення з відданістю співправовірному імператорові, який виступав захисником християнської системи цінностей [17]. Ці цінності закладалися у систему права Візантії, відображуючись у змісті та формі актів ромейського права. Протидія православному імператорові одночасно трактувалася як зрада та ересь.

Правосвідомість візантійського суспільства корелюється з моральними нормами, які, у свою чергу, ґрунтуються на глибокій християнській моральності. Формується розуміння канону як найважливішої життєвої норми,

яка визначає межі сакрального і світського, окресливши в останньому повноваження мирських органів влади. Правова модель Візантійської імперії з самого початку свого формування зазнала зовнішніх і внутрішніх впливів. Це демонструють Дигести та Кодекс Юстиніана. Ідея божественного походження влади василевса призводить до обоження імператорських актів, їх ідентифікації з божественними настановами [37, 3]. Нормотворча діяльність Юстиніана зумовила істотні зміни правової ситуації у візантійському суспільстві, визначивши як об'єкт правового регулювання цілу низку аспектів державно-церковних взаємин, зокрема кількість хіротоній, порядок утримання священницького апарату, статус монашества. З іншого боку, саме з постаттю Юстиніана пов'язують перетворення грецької мови у мову права, що сприяло ще більшій гармонізації державно-церковних взаємин у Візантійській імперії, зближенню царськості і священства, міцності імперської та імператорської влади на місцях, оскільки саме ця мова була мовою основної частини підданих та мовою канонічних актів Церкви [31, 74–75].

Процеси еллінізації були добре помітні як в етнічному епіцентрі (власне Греція, Константинополь і прилеглі землі, Південна Фракія, західні і північно-західні райони Малої Азії), так і на периферії. Константинопольський Патріархат перетворюється на важливий інструмент еллінізації та інтеграції чужинських груп у гуманітарний простір держав, що особливо характерно для анклавних чужорідних вкраплень (печенігів у Македонії, угорців на Вардарі, вірмен у Кілікії, слов'ян у Фессалії, Південній Фракії, Пелопоннесі) [16, 200–201]. Особливо важливе місце мало утворення нових православних митрополій (Патраської та Афінської) для еллінізації слов'ян Пелопоннесу [11]. Служба правилась грецькою мовою [16, 209]. Відповідні інтеграційні процеси відбувались по всій периферії імперії, сприяючи втягненню у правовий простір окремих регіонів. Посилення адміністративної керованості окремих провінцій було зумовлено забезпеченням лояльності місцевих релігійних громад, їх

інтеграції у чинні алгоритми управлінської діяльності. Вже на ранньому етапі розвитку Візантії релігія та Церква виступали важливим чинником формування загальнодержавної ідентичності. Релігійна співналежність давала можливість пов'язувати вірність населення своїй релігії з відданістю співправовірному монархові [17]. Це було актуальним для Єгипту, місцеве монофізитське населення якого болісно реагувало на будь-які дії офіційної Церкви, спрямовані на уніфікацію кульгово-обрядової сфери. З підозрою сприймалися узгоджені дії Церкви і влади. Тому дії Юстиніана, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, сприяли як удосконаленню системи нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин, так і пошуку механізмів його впровадження в адміністративну практику.

Отже, період правління Юстиніана позначився пошуком нових засад і механізмів співіснування держави і Церкви. Поряд з посиленням впливу кліру, як і влади єпископів, зростає регламентованість їхньої діяльності. Набули сили процеси еллінізації як діловодства, так і права. Законодавство Юстиніана стало важливою складовою зміцнення системи симфонії світської та духовної влад, що засвідчив скликаний у столиці у 553 р. V Вселенський Собор. Простежується прагнення владних інститутів посилити свій контроль не лише за Церквою як інститутом, її економічними ресурсами та політичною діяльністю, а й за безпосередніми її діями у релігійній сфері, організацією проповідництва. Відповідно, державні органи брали на себе не лише фінансове, а й кадрове забезпечення релігійних місій, регламентуючи їх рішеннями центральних та місцевих органів влади.

Література

1. Бибииков М. В. “Великие Василевсы” Византийской империи: к изучению идеологии и эмблематики сакрализации власти / М. В. Бибииков // Священное тело короля: ритуалы и мифология власти [отв. ред. Н. А. Хачатурян]. — М.: Наука, 2006. — С. 29–51.
2. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока (VII — середина XIII в.). Социально-

- экономические отношения / О. Г. Большаков. — М.: Глав. ред. восточ. л-ры издат. “Наука”, 1984. — 344 с.
3. Вин Ю. Я. Социокультурный концепт “императорской власти” в византийском праве: понятие “*βασιλεία*” в “Василиках” и его лексические эквиваленты / Ю. Я. Вин, Д. Е. Кондратьев // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: Тезисы докладов XIX Всероссийской науч. сессии византинистов, Москва, 27–29 января 2011 года. — М.: Изд-во МГУ, 2011. — С. 58–60.
4. Геростергиос А. Юстиниан Великий — император и святой [пер. с англ. М. Козлова] / Астериос Геростергиос. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. — 448 с.
5. Грацианский М. В. Политика императора Юстиниана Великого по отношению к монофиситам / М. В. Грацианский: Автореф. дис... канд. ист. наук. — 07.00.03; МГУ им. М. В. Ломоносова, ист. ф-т. — М., 2009. — 16 с.
6. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты [в пер. и с прим. И. С. Петерского; отв. ред. д-р юрид. наук Е. А. Скрипилев]. — М.: Наука, 1984. — 456 с.
7. Дигесты Юстиниана. — Т. I. — Книги I — IV [пер. с лат.; отв. ред. Л. Л. Кофанов]. — М.: Статут, 2002. — 584 с.; Т. 2. — 2003. — 622 с.; Т. 3. — 2003. — 780 с.; Т. 4. — 2004. — 780 с.; Т. 5. — Полумтом 1. — 2004. — 613 с.; Т. 5. — Полумтом 2. — 2004. — 601 с.
8. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке [пер. сь франц.] / Шарль Диль. — СПб.: Тип. Альшулера, 1908. — XXXIV + 687 с.
9. Каждан А. П. Византийский монастырь XI—XII вв. как социальная группа / А. П. Каждан // ВВ. — Т. 31. — 1971. — С. 48–70.
10. Козлов А. С. О понимании византийцами своего места во всемирной истории (на материалах восточно-римской хронистики IV—VI вв.) / А. С. Козлов // Византия: кумуляция и трансляция культур: тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (24–27 августа 1997 г.) [ред. кол.: А. И. Романчук (отв. за вып.) и др.]. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1997. — С. 20–22.
11. Коматина П. Оснивање Патраске и Атинске митрополије и словени на Пелопонезу / Предраг Коматина // Сборник радова Византолошког института. — 2009. — Бр. 46. — С. 27–52.
12. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV — начала X в.: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. Ю. Костогрызова; УГЮА. — Екатеринбург, 2007. — 215 с.
13. Курбатов Г. Л. Византийская церковь IV—XII вв. / Г. Л. Курбатов // Христианство: Античность. Византия. Древняя Русь: Монография [науч. ред. А. Я. Дегтярев]. — Л.: Лениздат, 1988. — С. 107–188.
14. Курбатов Г. Л. Города, ремесло и торговля в Византии IV—V вв. Константинополь и провинции / Г. Л. Курбатов // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 101–128.
15. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: в 2 ч. / В. В. Кучма. — Волгоград: Изд-во Волгоградского ун-та, 2001. — 548 с.
16. Литаврин Г. Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках / Г. Г. Литаврин // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография: сб. [отв. ред. В. Д. Королюк]. — М.: Наука, 1976. — С. 198–217.
17. Марангудакис М. Успон и пад византијског национализма / Мануссос Марангудакис // Социолошки преглед. — 1996. — Г. 30. — Бр. 1. — С. 77–90.
18. Митрофанов А. Ю. Каноническое право и законодательство Юстиниана о допуске рабов и колон-адскриптициев в епископат / А. Ю. Митрофанов // История и культура средних веков: актуальные проблемы: Тезисы докладов XXI межвуз. конф. студ., аспирантов и молодых ученых 26–30 ноября 2001 г. — СПб., 2002. — С. 3–4.
19. Митрофанов А. Ю. Практика епископского постановления по законодательству Юстиниана Велико-го / А. Ю. Митрофанов // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы: Материалы 12 междунар. конф. молодых ученых 27–30 декабря 2001 г. — СПб., 2001. — С. 384–394.
20. Омельчук В. В. Адміністративно-судові привілеї Візантійської православної Церкви / В. В. Омельчук // Судова апеляція. — 2013. — № 1 (30). — С. 29–36.
21. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. — 2013. — № 2 (24). — С. 42–46.
22. Омельчук В. В. Нормативно-правові акти проти еретиків у структурі норм церковно-канонічного права Візантійської імперії (кінець IV—XI ст.) / В. В. Омельчук // Держава і право: Юридичні і політичні науки. — 2013. — Вип. 59. — С. 48–55.
23. Омельчук В. В. Особливості відчуження церковної власності у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Наук. праці МАУП. — 2013. — Вип. 1 (36). — С. 45–47.
24. Омельчук В. В. Особливості еволюції системи фінансово-податкових привілеїв візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. — 2013. — № 3 (25). — С. 35–39.
25. Омельчук В. В. Симфонія влад у політико-правовій моделі Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — Вип. 3. — С. 14–19.
26. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — Вип. 2 (206). — С. 7–11.

27. Основи соціальної концепції УПЦ: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. — К.: ІВЦ УПЦ, 2002. — 80 с.
28. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР / Н. Пигулевская. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1941. — 171 с.
29. Сильвестрова Е. В. Lex Generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V—X в. н. э. / Е. В. Сильвестрова. — М.: Индрик, 2007. — 248 с.
30. Сметанин В. А. О специфике инвариантной информации “Новелл Юстиниана” / В. А. Сметанин // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. — Вып. 31. — С. 45—59.
31. Сметанин В. А. О специфике инвариантной информации “Новелл Юстиниана” (Продолжение) / В. А. Сметанин // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2001. — Вып. 32. — С. 63—85.
32. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV—VI вв. / М. Я. Сюзюмов // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 144—163.
33. Удальцова З. В. Византийская империя в раннем средневековье (IV—XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. — Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1992. — С. 85—111.
34. Удальцова З. В. Византия IV — первой половины IX в. / З. В. Удальцова // История Средних веков: в 2 т. [под общ. ред. С. Д. Сказкина]: Учеб. — [Изд-е 2-е, перераб.] — Т. 1. — М.: Высш. шк., 1977. — С. 118—134.
35. Удальцова З. В. Народные движения в Северной Африке при Юстиниане / З. В. Удальцова // ВВ. — 1952. — Т. V. — С. 15—48.
36. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи / З. В. Удальцова // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 [отв. ред. З. В. Удальцова]. — М.: Наука, 1967. — С. 267—281.
37. Хвостова К. В. Земельная собственность в Поздней Византии (XIV—XV вв.): реальные отношения и их понимание византийцами — современниками эпохи / К. В. Хвостова // ВВ. — Т. 51. — 1991. — С. 3—13.
38. Хвостова К. В. Спорные вопросы византийской земельной собственности / К. В. Хвостова // ВВ. — Т. 64 (89). — 2005. — С. 3—22.
39. Цыпин В. Курс церковного права: Учеб. пособие / В. Цыпин. — Клин: Христианская жизнь, 2004. — 703 с.
40. Чичуров И. С. Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь) / И. С. Чичуров. — М.: Наука, 1991. — 176 с.
41. Шафф Ф. История христианской церкви. — Т. III [пер. О. А. Рыбакова] / Филип Шафф. — СПб.: Библия для всех, 2007. — 688 с.
42. Buchner W. Zachód i Bizancjum. Zarys teologii politycznej wielkiego rozbratu / Wojciech Buchner // Studia Humanistyczne. — 2009. — Т. 7. — С. 101—113.
43. Dodig R. Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni / Radoslav Dodig, Ante Škegro // Povijesni prilozi. — Vol. 35. — № 35. — Prosinac 2008. — С. 9—23.
44. Škegro A. Patrimony of St. Peter in Dalmatia / Ante Škegro // Povijesni prilozi. — Vol. 21. — № 21. — Veljača 2002. — С. 9—28.

Визначено посилення регламентації державною діяльністю церковних інститутів та зміцнення позицій Константинопольського Патріархату як передумови формування симфонії у політико-правовій моделі імперії.

Определено усиление регламентации государством деятельности церковных институтов и укрепление позиций Константинопольского Патриархата как предпосылки формирования симфонии в политико-правовой модели империи.

Certainly strengthening of regulation of activity of church institutes and strengthening of positions of Constantinople Patriarchy the state as pre-conditions of forming of symphony at a political a legal model empire.

Надійшла 15 липня 2013 р.

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 106—111

Становлення та розвиток законодавства у сфері самоврядування в сучасній Україні є найважливішою складовою державної політики, спрямованої на європейську інтеграцію нашої країни. Вивчення головних проблем розвитку місцевого самоврядування в Україні, що пов'язано значною мірою з вітчизняним законодавством, яке на сьогодні повністю не доведене до європейських нормативно-правових стандартів, а також основних шляхів його вдосконалення, дає можливість зрозуміти сутність демократичних перетворень в Україні як на державному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Становлення та розвиток місцевого самоврядування є запорукою демократичного ладу будь-якої держави, чи не найголовнішою передумовою формування громадянського суспільства. Саме органи місцевого самоврядування, які представляють територіальні громади сіл, селищ, об'єднань сіл та селищ, міст, є найближчими до громадян, знають проблеми кожного представника територіальної громади, беруть активну участь у соціально-економічному та гуманітарному розвитку населених пунктів, розробляють та затверджують програми розвитку територіальних громад.

Приєднавшись до європейських та міжнародних норм у сфері самоврядування, зокрема ратифікувавши у 1997 р. Європейську Хартію місцевого самоврядування, Україна визнала, що органи самоврядування становлять одну з найголовніших підвалин будь-якого демократичного ладу; існування місцевої влади, наділеної реальними функціями, яка може забезпечити ефективне і близьке до громадянина управління та має бути створена на демократичній основі з широкою автономією щодо своєї компетенції, своїх функцій, шляхів і засобів їх здійснення, а також

ресурсів, необхідних для їх виконання. Таке підґрунтя має бути закладене і в проведенні майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні [21, 3].

Актуальність цієї проблеми полягає також у тому, що органи місцевого самоврядування не мають достатніх повноважень та фінансових ресурсів для розв'язання найголовніших проблем територіальних громад, що значною мірою пов'язано з законодавством у сфері самоврядування, процес становлення якого в Україні ще не завершений. Крім цього, ринкові відносини істотно розширили самостійність та відповідальність органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарювання, що володіють і розпоряджаються значною частиною національного багатства. Тому від здійснення ефективної соціально-економічної політики на місцях значною мірою залежить добробут наших громадян, процвітання усієї держави, гарантування національної безпеки України, що робить питання реформування та подальшого розвитку законодавства у сфері самоврядування ще більш актуальним.

Проблема становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні, в тому числі

його нормативно-правового забезпечення, була предметом дослідження багатьох вітчизняних дослідників, зокрема О. М. Баймуратова, П. В. Ворони, І. В. Козюри, В. В. Кравченка, В. С. Куйбіди, Ж. Д. Куколевської, П. М. Любченка, М. В. Пітцика, В. Ф. Погорілка, В. В. Толкованова тощо [2–4; 6–10; 12; 20]. Приміром, В. С. Куйбіда, аналізуючи політико-правові проблеми місцевого самоврядування, акцентує увагу на подальшому вдосконаленні володіння та управління комунальною власністю, а також фінансово-кредитної діяльності місцевого самоврядування і справляння місцевих податків та зборів [8, 188]. В. В. Толкованов розглядає загальний розвиток місцевого самоврядування в Україні у контексті європейської інтеграції, при цьому його нормативно-правове забезпечення висвітлюється лише побіжно [20].

Тобто, на сьогодні відсутнє комплексне дослідження проблеми вдосконалення нормативно-правового забезпечення місцевого самоврядування, зокрема в контексті європейської інтеграції України. У цьому контексті зацентруємо особливості становлення та розвитку місцевого самоврядування в сучасній Україні, особливо його нормативно-правового забезпечення, в контексті європейського вибору України; розкриємо основні проблеми розвитку законодавства у сфері самоврядування та пошук ефективних шляхів їх подолання.

Місцеве самоврядування в Україні пройшло тривалий шлях свого розвитку, починаючи з доби Київської Русі та закінчуючи сьогоднішнім. За часів існування Радянського Союзу (20–80-ті роки ХХ ст.) місцеве самоврядування в Україні у формі рад переживало чи не найбільший занепад. У цей час органи місцевого самоврядування (ради) фактично перетворилися на місцеві осередки органів виконавчої влади, не маючи реальних повноважень, оскільки усі найважливіші питання місцевого життя вирішувалися “з гори”. Міфом радянського часу була і виборність рад. Депутатів рад справді обирали, але в більшості випадків вибори відбувались на безальтернативній основі і по тій кандидатурі, яка отримала

попереднє схвалення партійних комітетів [4, 70–72].

Реальне відновлення місцевого самоврядування в Україні розпочалося у березні 1990 р., коли в результаті виборів до Верховної та місцевих рад потрапила значна кількість людей, не пов’язаних з комуністичною партією.

7 грудня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон України “Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”, за яким місцеве самоврядування в Україні отримало законодавче визнання. Було закріплено низку основоположних принципів, пов’язаних з правовою і фінансовою автономією органів місцевого самоврядування. Зрештою, місцеві Ради народних депутатів отримали статус юридичної особи та стали суб’єктами комунальної власності.

Після проголошення незалежності України та проведення референдуму 1 грудня 1991 р. розпочинається наступ органів державної влади на чолі з Президентом України Л. Кравчуком на позиції місцевого самоврядування. Законом України “Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” від 26 березня 1992 р. на районному та обласних рівнях ради позбавлялися власних виконавчих органів і мали характер представницьких органів. Лише на рівні сіл, селищ та міст продовжувало функціонувати реальне самоврядування [4, 73; 6, 97].

У лютому 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”, за яким, разом з новими виборами місцевих органів влади, скасовувався інститут місцевої державної адміністрації. Голови рад усіх рівнів, за винятком районних у місті, обиралися шляхом прямих виборів безпосередньо населенням і за посадою очолювали виконавчі комітети.

У наступні роки органи місцевого самоврядування на обласному та районному рівнях позбулися власних виконавчих комітетів, а реальне самоврядування знову залишилося на рівні населених пунктів.

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Верховною Радою України, хоча і визначила конституційно-правові основи місцевого самоврядування, але на регіональному та місцевому рівнях зберегла систему прямого державного управління у формі районних та обласних державних адміністрацій, що суперечить нормам Європейської Хартії місцевого самоврядування. Більше того, ст. 140 Основного Закону України місцеве самоврядування гарантується лише на рівні села, селища та міста, хоча не заперечує існування районних та обласних рад, які представляють інтереси територіальних громад на регіональному рівні з досить обмеженими повноваженнями [4, 73–74; 5].

Але, незважаючи на певні недоліки, Конституція України остаточно закріпила існування та розвиток інституту місцевого самоврядування та визнала первинним суб'єктом місцевого самоврядування територіальну громаду як певну самоорганізацію громадян, об'єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення власних потреб та інтересів.

Нарешті, Конституція України визначила в загальних рисах матеріальну та фінансову основу місцевого самоврядування, якою є рухоме та нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають у управлінні районних та обласних рад [5].

Закон України “Про місцеве самоврядування”, прийнятий Верховною Радою України 21 травня 1997 р., на сьогодні залишається найважливішим нормативно-правовим актом у сфері самоврядування. Цей нормативно-правовий акт визначає загальну сутність та систему місцевого самоврядування в Україні; встановлює організаційно-правові основи місцевого самоврядування, повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування; визначає матеріальну та фінансову основу місцевого самоврядування, а також гарантії місцевого самоврядування і відповідальність його органів та посадових осіб [16].

Проте Закон України “Про місцеве самоврядування”, незважаючи на його значущість

у становленні та подальшому розвитку місцевого самоврядування в Україні, остаточно не розв'язав проблеми місцевого самоврядування, що пов'язана з його повноваженнями на регіональному рівні, а також матеріальною та фінансовою основою [16].

Щоправда, нормативно-правові акти, прийняті Верховною Радою в наступні роки, незважаючи на певні недоліки, значною мірою сприяли розвитку законодавства у сфері самоврядування. Серед них можна виокремити такі нормативно-правові акти: Закон України “Про органи самоорганізації населення” (2001 р.), який визначає правовий статус, порядок створення та діяльності органів самоорганізації населення”; Закон України “Про службу в органах місцевого самоврядування” (2001 р.), який регулює правові, організаційні та соціальні умови служби в органах місцевого самоврядування, визначає загальні засади діяльності посадових осіб місцевого самоврядування, їх правовий статус, порядок та правові гарантії перебування на службі в органах місцевого самоврядування; Закон України “Про статус депутатів місцевих рад” (2002 р.); Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” (2010 р.); Закон України “Про громадські об'єднання” (2012 р.) тощо [14; 15; 17–19].

Нарешті, фінансові основи місцевого самоврядування набули подальшого розвитку в Бюджетному кодексі України (редакції 2001, 2010 рр.), Податковому кодексі України (остання редакція 2010 р.), а також у щорічних Законі України “Про державний бюджет України”, рішеннях сільських, селищних, міських, районних та обласних рад щодо прийняття відповідних бюджетів [1; 13].

Формування законодавства у сфері самоврядування упродовж останніх десятиліть наблизило Україну до Європейського співтовариства, проте на сьогодні є недоліки у вітчизняному законодавстві, що суперечать європейським нормам місцевого самоврядування. Це питання потребує нагального вирішення, передусім у зв'язку з тим, що Україна, ратифікувавши Європейську Хартію місце-

вого самоврядування та інші нормативно-правові акти, зробила їх складовою національного законодавства, тим самим істотно наблизившись до європейської інтеграції.

По-перше, вирішальна роль у виробленні регіональної та місцевої політики у різних сферах діяльності, насамперед у соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній, належить Кабінету Міністрів України, Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, а місцеві органи виконавчої влади (управління та відділи при обласних і районних державних адміністраціях та виконавчі органи місцевого самоврядування лише забезпечують реалізацію державної політики у різних сферах, контролюють дотримання вимог чинного законодавства.

Крім цього, згідно з чинним законодавством, органам місцевого самоврядування, по-суті, відводиться роль представників органів виконавчої влади в населених пунктах, бо на районному та обласному рівнях органи місцевого самоврядування фактично не відіграють ніякої ролі (у зв'язку з відсутністю власних виконавчих комітетів). Те саме можна сказати і про міста Київ та Севастополь, де виконавчими органами міських рад є державні адміністрації, які аж ніяк не належать до органів місцевого самоврядування.

Здійснення органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади контролюють відповідні місцеві державні адміністрації, а у окремих випадках — міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, і їх територіальні підрозділи. В законодавстві при встановленні суміжної компетенції зазначається тільки вид, а не обсяг повноважень. Що ж стосується обсягу управлінських повноважень державних та самоврядних органів, то були не поодинокі ситуації, коли повноваження наведених органів просто поглиналися одне одним та дублювалися [9, 116; 10, 87; 11, 177, 22].

Крім обмеження повноважень органів місцевого самоврядування на районному та обласному рівнях, Конституція України в деяких інших питаннях також відходить від норм Європейської Хартії місцевого самоврядування, яку ратифікувала Україна.

Приміром, при закріпленні компетенції місцевого самоврядування не повною мірою був дотриманий принцип субсидіарності, передбачений статтею 4 Європейської Хартії, внаслідок цього значна частина повноважень органів місцевого самоврядування отримала статус делегованих. Саме тому характер розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади призвів до дублювання цих повноважень.

До того ж Конституція України та чинне законодавство чітко не визначили територіальної основи місцевого самоврядування; досить обмеженими в Україні є можливості територіальних громад самостійно визначати свої власні адміністративні структури; недостатніми є матеріальні та фінансові ресурси місцевого самоврядування як на рівні територіальних громад, так і на рівні районів та областей; існують певні проблеми в Україні і щодо забезпечення реалізації принципу правового захисту місцевого самоврядування [6, 108—109].

Усе це потребує приведення вітчизняного законодавства, у тому числі й Конституційних основ місцевого самоврядування, до європейських та світових норм; запровадження реального самоврядування на місцевому (районному) та регіональному (обласному) рівнях; створення реальної територіальної основи місцевого самоврядування; запровадження повсюдності місцевого самоврядування та формування самодостатніх територіальних громад.

Серед головних зобов'язань України перед Європейським Союзом щодо реформування законодавства у сфері самоврядування можна виокремити такі:

- приведення чинного національного законодавства у сфері самоврядування у відповідність до положень Європейської Хартії місцевого самоврядування та дотримання норм цієї Хартії;
- оптимізація територіальної основи базового рівня місцевого самоврядування;
- передача повноважень з надання публічних послуг на рівень органів місцевого самоврядування;

- наділення органів місцевого самоврядування власними джерелами доходів, віднесення до місцевих податків податок на землю і податок на нерухоме майно;
- створення власних виконавчих органів районних та обласних рад з повноважень щодо виконання завдань соціально-економічного розвитку та життєзабезпечення відповідних територій [3, 153–154; 12].

Таким чином, становлення місцевого самоврядування в Україні є ще незавершеним процесом. Обласні та районні ради не мають власних виконавчих органів, як і Київська та Севастопольська міськради, а в місті Києві взагалі були скасовані районні ради.

Також територіальні громади більшості населених пунктів не мають достатніх коштів для розв'язання нагальних проблем їхніх мешканців, а значною мірою залежать від центру в плані фінансування. Та й коштів, виділених з державного бюджету України у вигляді субвенцій, субсидій, дотацій, не вистачає органам місцевого самоврядування для розв'язання найважливіших проблем територіальних громад.

Тому потребують вдосконалення насамперед Бюджетний та Податковий кодекси України, що мають у майбутньому закріпити як власні доходи місцевих бюджетів податок на нерухоме майно, а також закріпити 100 % доходів податку з фізичних осіб, частину доходів з податку на прибуток підприємств, що збираються на території того чи іншого населеного пункту, деякі інші податки та збори місцевого значення.

Нарешті, потребують удосконалення і закони України “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про органи самоорганізації населення”, “Про службу в органах місцевого самоврядування”, які б наділили органи місцевого самоврядування більшими повноваженнями, особливо на рівні районів та обласних; усунули дублювання повноважень між ними та державними адміністраціями, а інститути державних адміністрацій перетворили б лише на контролюючі органи за діяльністю рад зі значно скороченим штатом

працівників. Утілення цих заходів в життя ще більше б наблизили Україну до Європейської інтеграції.

Література

1. Бюджетний кодекс України від 08.07. 2010 р. №2456-VI // ВВР України. — 2010. — № 50—51. — С. 572.
2. Ворона П. В. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку представницької влади: Монографія / П. В. Ворона. — Полтава: ПУЕТ, 2013. — 341 с.
3. Козюра І. В. Інституційний розвиток місцевого самоврядування в Україні в умовах державно-управлінських реформ: Монографія / І. В. Козюра. — [кол. авт.: І. В. Козюра (кер.), Ю. Г. Іванченко, А. О. Краснейчук, О. М. Руденко, Л. Є. Шкляр та ін.]. — Лубни: Інтер Парк, 2013. — 180 с.
4. Козюра І. В. Місцеве самоврядування в Україні (становлення та розвиток): Навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. — Ужгород: Патент, 2003. — 224 с.
5. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 142.
6. Кравченко В. В. Муніципальне право України. Навч. посіб. / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. — К.: Атіка, 2003. — 672 с.
7. Куйбіда В. С. Організаційно-функціональні принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування / В. С. Куйбіда. — К.: МАУП, 2003. — 568 с.
8. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії: Монографія / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. — Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2008. — 468 с.
9. Куколевська Ж. Д. Правові основи місцевого самоврядування: Навч. посіб. / Ж. Д. Куколевська. — К.: КНЕУ, 2006. — 166 с.
10. Любченко П. М. Муніципальне право України. Навч. посіб. / П. М. Любченко. — Х.: Вид-во “ФІНН”, 2012. — 496 с.
11. Ославський М. І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади. Навч. посіб. / М. І. Ославський. — К.: Знання, 2009. — 357 с.
12. Погорілко В. Ф. Муніципальне право України: Підруч. / В. Ф. Погорілко, М. О. Баймуратов, Ю. Ю. Бальцій та ін. [За ред. М. О. Баймуратова, 2-ге вид., допов.]. — К.: Правова єдність, 2009. — 720 с.
13. Податковий кодекс України: Закон від 02.12.2010 р. № 2755-VI // ВВР України. — 2011. — № 13—14, № 15—16, № 17. — С. 112.
14. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10.07. 2010 р. №2487-VI // ВВР України. — 2010. — № 35—36 — С. 491.

15. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. №4572-VI // ВВР України. — 2013. — № 1. — С. 1.

16. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // ВВР України. — 1997. — С. 170.

17. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-III // ВВР України. — 2001. — № 48. — С. 254.

18. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06.2001 р. №2493-III // ВВР України. — 2001. — № 33. — С. 175.

19. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002 р. № 93-IV // ВВР України. — 2002. — № 40. — Ст. 290.

20. Толкованов В. В. Розвиток місцевого самоврядування в Україні в контексті реалізації політики європейської інтеграції // Серія “Державне управління”. — 2012. — № 3 (39). — С. 123—128. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу. — http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/Dtr_du/2012_3/files/DU312_123.pdf

21. Утвенко В. В. Муніципальна соціально-економічна політика. Навч. посіб. / В. В. Утвенко. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2011. — 140 с.

22. Утвенко В. В. Роль органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення України / В. В. Утвенко. // Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. — 2012. — № 5. — С. 193—196.

Розглядаються особливості становлення законодавства у сфері самоврядування на сучасному етапі розвитку України в контексті її європейської інтеграції. Акцентовано головні проблеми розвитку місцевого самоврядування в Україні, що пов'язані значною мірою з вітчизняним законодавством, яке на сьогодні повністю не доведене до європейських нормативно-правових норм, та запропоновано шляхи його вдосконалення.

В данной публикации рассматриваются особенности становления законодательства в сфере самоуправления на современном этапе развития Украины, в контексте ее европейской интеграции. Освящаются основные проблемы развития местного самоуправления в Украине, которые в значительной мере связаны с отечественным законодательством, которое на сегодняшний день полностью не доведено до европейских нормативно-правовых норм, а также подаются пути его усовершенствования.

In this publication the features of becoming of legislation are examined in the sphere of self-government on the modern stage of development of Ukraine, in the context of it European integration. The main problems of development of local self-government light up in Ukraine, that related to a great extent to the domestic legislation which for today fully is not well-proven to European normatively legal norms, and the ways of his perfection are given.

Надійшла 13 серпня 2013 р.

ПРАВОВА ПРИРОДА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 112—116

Потреба більш глибокого проникнення в суть формування і реалізації інтересів громадян в інформаційній сфері передбачає необхідність спеціального розгляду вивчення сутності права щодо безпеки та умов його реалізації на сучасному етапі розвитку української державності. Необхідно всебічно вивчити це право, беручи до уваги зміст, умови реалізації, можливості забезпечення гарантій реалізації, положення у системі основних прав і свобод та ін.

Сучасний соціум переходить в якісно новий стан — інформаційне суспільство, тобто в таку форму і спосіб організації дійсності, за якої інформаційна сфера стає пріоритетною сферою людської діяльності. Інформаційне суспільство нового століття має за основу інформаційні і комунікаційні технології, які без інших суспільних відносин не можуть існувати окремо і перебувають у постійній взаємодії з ними. На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку інформація є стратегічним ресурсом. Це — закономірний етап розвитку цивілізації, коли під впливом інформаційних і телекомунікаційних технологій відбуваються зміни в економіці, соціальних структурах, праві, культурі, державному управлінні тощо.

Сутність цієї проблеми полягає в тому, що значна кількість найважливіших інтересів людини, суспільства, держави та й усієї світової цивілізації нині певною мірою визначаються станом інформаційної сфери, що нас оточує. Визначимо роль і місце категорії “інтерес” у сучасній інформаційній сфері. Задля цього:

- звернемося до категорії “інтерес” загалом і проаналізуємо його зміст та найхарактерніші риси;
- розглянемо інтереси громадян в інформаційній сфері.

Багатоаспектність проблематики інтересів в інформаційній сфері відображена у працях вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків у галузі права, державного управління, інформатики та інформатизації суспільних процесів І. Арістової, К. Беякова, Б. Кормича, С. Лопатіної, Н. Присяжнюка, О. Червякової, В. Сіренка та ін.

У цьому сенсі Конституційний Суд України тлумачить поняття “охоронюваний законом інтерес” як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об’єктивний і прямо не опосередкований у суб’єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об’єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам [4].

В Законі України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки, закріплено, що “одним із головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та

знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя” [3].

Для з’ясування категорії “інтерес” у державному управлінні передусім визначимося з його природою та суттю. Для цього звернемося до його походження та значення. Термін інтерес (від лат. *interest, intersum* — “має значення, важливо”; *interesse* — “бути між”) використовують для позначення різних за своєю природою явищ.

Але якщо звернутись до першоджерел філософії права, то побачимо, що саме в той період зародилось новітнє розуміння публічного інтересу. Так, Джон Локк вважав, що існує багато випадків, яких закон не може передбачити, і для їх врегулювання потрібно надати право розсуду тим, у чийх руках міститься виконавча влада, для того щоб вони розпоряджалися нею, як того вимагає суспільне благо [5, 92].

Спочатку категорія “інтерес” створювалася для визначення реальних причин суспільних й індивідуальних дій. Перші здогадки щодо інтересів як рушійної сили розвитку суспільства і людини знаходимо не тільки у філософів античності, а й у старокитайських і староіндійських мислителів, що вказує на закономірність використання інтересу в будь-якій категоріальній схемі пояснення світу. Потім протягом багатьох віків, коли пізнання суспільних явищ залишалось недиференційованим на окремі наукові дисципліни, закріпилася багатостадійна традиція переосмислення поняття “інтерес”, яке поновлювалося і модернізувалося при кожній зміні наукової парадигми.

Зумовлений кардинальними змінами у способі виробництва, суспільних відносинах, світогляді, засобах і рівнях теоретичного пізнання поділ суспільствознавства на окремі науки, з одного боку, привів до поглибленого вивчення і теоретичного осмислення сутності категорії “інтерес”. З другого боку, на певний час, поки в науці домінували аналітичні методи, було втрачено цілісність

сприйняття всього проблемного поля поняття інтересу [9, 166].

До правової науки категорія “інтерес” увійшла як одна з основоположних, оскільки ще у практиці давньоримського судочинства інтерес був у ролі смислостворюючого і системоупорядковуючого чинника. Найбільш повно пізнавальний потенціал інтересу виявляється у правовій теорії інтересів, де право розглядається у системі соціального та економічного розвитку українського суспільства як закріплений у законодавстві інтерес. Широко відома марксистська формула інтересу як перетворення на закон волі господарюючого класу.

У сучасних теоріях права існують різні погляди як на епістемологічну суть інтересу, так і на його правову функцію. Однак загальноновизнаним є потяг інтересу до соціальної зумовленості правових норм, соціальної легітимації нормотворчості завдяки інститутам суспільного впливу на владу, державу і законодавство. Правовідносини постають у вигляді певного простору, у якому відбувається зіставлення інтересу суб’єкта оцінки з інтересами інших учасників правовідносин. Таким чином, процес правового регулювання життєдіяльності суспільства є формою соціального самоконтролю, джерелом і механізмом генезису якого слугує інтерес.

Отже, безсумнівно, нині поняття інтересу має складну, синтетичну, багаторівневу структуру як одне з базових наукових уявлень про механізм функціонування суспільства. Категорія інтересу акумулювала в собі, крім соціологічного змісту, аспекти і ракурси розгляду, що належать до предметної сфери інших наук про людину і соціум — психології, політекономії, права, етики, естетики, політології, теорії управління і т. ін.

Нині, на думку В. Сіренка [11, 8], практично всі існуючі погляди в науці, що торкаються визначення змісту інтересів, зводяться до трьох основних напрямів:

- 1) інтерес розглядається як суб’єктивне явище, як особлива скерованість свідомості, яка має об’єктивну зумовленість;
- 2) інтерес розглядається як об’єктивне явище. Тут у розумінні інтересу слід

розрізняти три основні моменти: формування інтересу як об'єктивного явища, відбиття інтересів у свідомості людей, реалізація інтересів у діяльності людей;

- 3) інтерес становить собою єдність об'єктивного та суб'єктивного, оскільки, з одного боку, має матеріальну основу, а з другого — завжди так чи інакше, більш-менш глибоко, правильно чи неправильно віддзеркалюється у свідомості і формується в ній у вигляді певних цілей [11, 8].

Аналіз сучасної наукової літератури з проблеми інтересу свідчить про те, що автори розглядають цю проблему, виходячи з безлічі посилок, найважливішими з яких є такі:

1. Інтереси нерозривно пов'язані з об'єктивною потребою, із законами суспільного розвитку, з виробничими й іншими суспільними відносинами в системі суспільного виробництва; з потребами людей; зі свідомістю і волею, а через них — і з діяльністю людей; з категорією “можливість”.

2. Розгляд інтересу як взаємозалежності людей, яка виявляється у тому, що до кожного суб'єкта (особи, групи, суспільства) висуваються певні вимоги.

Отже, сутністю людини є її “надбіологічна” сфера, тобто сукупність усіх суспільних відносин, що постають як цілісне утворення, характерне для певного рівня розвитку суспільства. Саме через систему суспільних (соціальних) відносин здійснюється, з одного боку, зв'язок суспільства й індивіда, а з другого — існування і розвиток людини.

Таким чином, природна потреба властивостей людської істоти, у якому б відчуженому вигляді вони не виступали, інтерес — це те, що скріплює один з одним членів громадянського суспільства [11, 164].

У цілому може бути виокремлено чотири основні позиції стосовно природи інтересу: 1) інтерес є суб'єктивним явищем; 2) інтерес є об'єктивним явищем; 3) окремо існують суб'єктивні й об'єктивні інтереси; 4) інтерес виступає як єдність суб'єктивного і об'єктивного [7, 14].

Конституція України в ст. 17 задекларувала, що захист “...інформаційної безпеки є найважливішою функцією держави, справою всього Українського народу” [1].

Весь цей комплекс конституційних вимог являє собою юридичне забезпечення прав і свобод, життєво важливих інтересів особистості, тобто її юридичну безпеку. Найчастіше у сфері державного управління громадяни вступають в інформаційні відносини як споживачі, оскільки їхня діяльність, як правило, спрямована на пошук та одержання інформації, і для задоволення такої особливості або суспільної мети та інтересу вони наділені сукупністю певних прав та обов'язків, тобто правовим статусом [8, 28]. Відповідно, адміністративно-правовий статус особи становлять права, свободи, охоронювані законом інтереси особи та гарантії їх реалізації, а також обов'язки особи у сфері адміністративних правовідносин, що опосередковують усі види зв'язків між державою та особою.

Основні інформаційні права громадян закріплені у загальному вигляді згідно зі ст. 43 Закону України “Про інформацію” [2], яка регламентує права всіх учасників інформаційних відносин. Стосовно громадян можна виокремити такі права: право одержувати (виробляти, добувати), використовувати, поширювати та зберігати інформацію в будь-якій формі з використанням будь-яких засобів, крім випадків, передбачених законом; право на одержання інформації про діяльність органів державної влади, народних депутатів, органів місцевого самоврядування та місцевої адміністрації, а також такої, що стосується їх особисто.

Отже, основою адміністративно-правового статусу громадян в інформаційній сфері є регламентовані права, свободи, охоронювані законом інтереси особи та гарантії їх реалізації, а також обов'язки, пов'язані з отриманням та поширенням необхідної для них інформації. При цьому основоположне значення має право на інформацію як самостійне, основоположне конституційне право громадянина, що тісно пов'язане з іншими конституційни-

ми правами та в окремих випадках гарантує їх ефективну реалізацію.

Підбиваючи підсумок до огляду основних точок зору на категорію “інтерес”, наведемо деякі висновки щодо її природи.

1. При співвідношенні категорій “потреба” та “інтерес” перша є визначальною і являє собою нестаток у чому-небудь, необхідному для підтримання життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства. Потреби виражають взаємозв'язок суб'єкта і його діяльності та виявляються у прагненнях, інтересах, цілях і поведінці.

2. Інтерес — усвідомлена необхідність у задоволенні потреби, отже інтерес є суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивно існуючої потреби. Одна й та сама потреба може знаходити різні відгуки у людській свідомості і відбиватися у різних інтересах, залежно від особистих якостей суб'єкта. Так, потреба в їжі може викликати інтерес у простому подоланні відчуття голоду, але вона ж може стати основою для інтересу у споживанні дорогих делікатесів. Крім того, потреби можуть знаходити вираз як у цілком законних, так і у протиправних (і навіть — злочинних) інтересах.

Методологія дослідження категорій “інтерес” та “законний інтерес”, виходячи із сказаного, має ґрунтуватися на об'єктивно-суб'єктивному розумінні інтересу та усвідомленні того, що законний інтерес відрізняється від реального інтересу особистості: якщо реальний інтерес є справжнім відбиттям у свідомості людини потреби, то законний інтерес може бути як юридичним оформленням реального інтересу, так і презумпцією про наявність такого інтересу.

Отже, здійснений аналіз дає змогу визначити категорію “інтерес” в інформаційній сфері як наявність умов і засобів задоволення усвідомленої потреби шляхом цілеспрямованої діяльності, що передбачає усвідомлення необхідності у задоволенні потреб і можливостей їх задоволення. Таким чином, формування громадянського суспільства, пов'язаного з індивідуалізацією відносин та правової держави, пов'язаної із захистом

суб'єктивних прав, спричиняє зростання уваги до категорії законного інтересу як реальної можливості суб'єктів суспільних відносин, що захищається законом і суспільством.

Література

1. Конституція України // ВВР України. — 1996. — № 30. — С. 141.
2. Закон України “Про інформацію” від 02.10.92 р. // ВВР України. — 992. — № 48. — Ст. 650.
3. Закон України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки” // ВВР України. — 2007. — № 12. — С. 102.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес): від 01.12.2004 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>
5. Локк Джон. Избранные философские произведения: в 2-х т. / Джон Локк. — М.: Мысль, 1960. — Т. 2. — 532 с.
6. Лопатін С. І. Правовий статус громадян як суб'єктів адміністративно-правових відносин в інформаційній сфері / С. І. Лопатін // Форум права. — 2010. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/101cvvic.pdf>
7. Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. — СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. — 359 с.
8. Общая теория прав человека // Под. ред. Е. А. Лукашова. — М.: Изд-во “НОРМА”. — 1996. — 520 с.
9. Мартинюк И. Возможности междисциплинарного исследования проблемы интересов / И. Мартинюк // Социальные интересы в дискурсе общественных наук: круглый стол, 19 февраля 2008 г.: [тезисы докл.] / Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 2. — С. 166—167.
10. Присяжнюк М. М. Інформаційний захист людини, суспільства, держави — складові національної безпеки країни. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Znpviknu/2009_17/vip17-30.pdf
11. Сиренко В. Ф. Интересы в системе основных институтов советского государственного управления / В. Ф. Сиренко. — К.: Наук. думка, 1982. — 214 с.
12. Червякова О. Б. Адміністративно-правовий статус громадянина в інформаційних відносинах / О. Б. Червякова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Вип. 10. — Х.: Право, 2005. — С. 33—41.

Здійснений аналіз дає можливість визначити категорію "інтерес" в інформаційній сфері як наявність умов і засобів задоволення усвідомленої потреби шляхом цілеспрямованої діяльності, що передбачає усвідомлення необхідності у задоволенні потреб і можливостей їх задоволення.

Проведенный анализ позволяет определить категорию "интерес" в информационной сфере как наличие условий и средств удовлетворения осознанной потребности путем целенаправленной деятельности, предполагает осознание необходимости в удовлетворении потребностей и возможностей их удовлетворения.

The analysis allows to determine the category of "interest" in the information sector as having conditions of satisfaction and perceived needs through purposeful activity that involves awareness of the need to meet the needs and opportunities to meet them

Надійшла 3 жовтня 2013 р.

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАХОДИ, СПРЯМОВАНІ НА РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ БЕЗГРОМАДЯНСТВА ДЕПОРТОВАНИХ ОСІБ ТА ЇХ НАЩАДКІВ, ЯКІ ПОВЕРТАЮТЬСЯ В УКРАЇНУ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 117–123

Досліджено законодавство України, спрямоване на попередження та скорочення випадків безгромадянства депортованих осіб та їх нащадків, які повертаються в Україну.

Одним зі складних питань, які мала вирішувати Україна після проголошення незалежності, була проблема набуття громадянства України депортованими особами різних національностей та їхніми нащадками, які поверталися на її територію. Це було необхідною умовою їхньої інтеграції в українське суспільство.

Протягом 1930–1950-х років з території нинішньої України були піддані насильницькому переселенню за етнічною ознакою великі групи людей: поляки, німці, кримські татари, вірмени, греки, болгар.

Так, згідно з Постановою Ради Комісарів СРСР № 776-120 сс від 28 квітня 1936 р. з прикордонних районів України в Казахську РСР були виселені поляки із сім'ями. Їх кількість становила 35 820 осіб [1, 34].

Особливо масовими були депортації з території нинішньої України в роки Другої світової війни. Зокрема, з 15 серпня до 9 вересня 1941 року відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандуючого № 00931 від 14 серпня 1941 р. понад 50 тис. етнічних німців були переселені з Криму до Ставропольського краю. Після звільнення з 10 до 17 квітня 1944 р. Криму за постановою Військової Ради 4-го Українського фронту було виселено до Омської області 2 233 етнічних німців [2, 45, 46]. Крім того, на виконання Постанови Державного Коміте-

ту Оборони СРСР № 702 сс від 22 вересня 1941 р. з Донецької (на той час — Сталінської), Запорізької та Луганської (на той час — Ворошилоградської) областей було виселено 79 569 етнічних німців [3, 8].

18 травня 1944 р. згідно з постановою Державного комітету оборони СРСР № ГОКО-5859 від 11 травня 1944 р. 187 859 кримських татар було депортовано з території Криму до Середньої Азії та Росії [4, 8].

За постановою Державного комітету оборони СРСР № 5984 сс від 2 червня 1944 р. з Криму до Казахстану, Сибіру, Башкирії та на Урал було примусово виселено 37 000 болгар, греків та вірменів.

Політична реабілітація депортованих осіб була проголошена у Декларації Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав”. Її законодавче оформлення було здійснено шляхом прийняття Верховною Радою СРСР 7 березня 1991 р. Постанови “Про відміну законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. “Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав”. Постановою було визнано незаконними і скасовано акти вищих

органів державної влади СРСР, на підставі яких здійснювалося протиправне примусове переселення народів з місць їхнього постійного проживання.

В Україні політичну реабілітацію депортованих осіб було підтверджено Постановою Верховної Ради Української РСР “Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 р. № 963-ХІІ.

Після цього розпочалося їхнє масове повернення на батьківщину.

Варто зауважити, що в законодавстві України не визначено поняття “депортована особа”. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про порядок введення в дію Закону УРСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій” від 17 квітня 1991 р. № 963-ХІІ називає кримських татар, німців, греків, болгар, поляків, вірменів та інших репресованими (насилено переселеними) народами.

Спробу визначити зазначений термін було зроблено у Постанові Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 18 грудня 1997 р. “Про першочергові заходи Автономної Республіки Крим щодо підтримки повернення, облаштування, національного розвитку і забезпечення прав громадян, депортованих із Криму за національною ознакою”. Згідно з п. 2 цієї Постанови депортованими громадянами визнавалися:

- особи, які безпосередньо були піддані примусовому переселенню із Криму за національною ознакою;
- особи, які постійно проживають в Криму, на момент депортації перебували за його межами (на військовій службі, примусових роботах, в евакуації тощо) і на яких надалі поширювалися обмеження їхніх прав і свобод за національною ознакою, у тому числі і заборона на повернення та проживання в Криму;
- члени сімей та нащадки зазначених осіб, які повертаються до Криму на постійне місце проживання.

Нині законодавство України вживає поняття “депортовані особи”, “депортовані народи” (Угода з питань, пов’язаних з відновленням прав депортованих осіб, національ-

них меншин та народів від 9 жовтня 1992 р., постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1996 р. № 578 “Про затвердження порядку забезпечення житлом, збудованим за рахунок цільових державних капіталовкладень, депортованих осіб та членів їхніх сімей, які повертаються в Україну”), але визначення самих понять у законодавстві відсутнє. Це ускладнює реалізацію зазначеними особами наданих їм прав.

Переважаюча частина депортованих осіб та їхніх нащадків, які повернулися в Україну станом на 24 серпня і 13 листопада 1991 р., отримали її громадянство. Юридичною основою для цього були закони України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. та “Про громадянство України” від 8 жовтня 1991 р.

За ст. 9 Закону України “Про правонаступництво України” громадянами України були визнані всі громадяни колишнього Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на її території. Недоліком цього Закону було те, що громадянами України не визнавалися особи без громадянства, які на момент проголошення незалежності України проживали на її території. Отже, депортовані особи та їхні нащадки, які на той час повернулися в Україну і були особами без громадянства, не стали за цим Законом громадянами України.

Водночас, згідно з п. 1 ст. 2 Закону України “Про громадянство України” “особи, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак і які не є громадянами інших держав”, вважалися громадянами України. Таким чином, громадянами України визнавалися не лише громадяни СРСР, а й особи без громадянства. Це мало істотне значення для скорочення безгромадянства депортованих осіб, які повернулися в нашу державу.

Перед іншими депортованими особами, які продовжували перебувати в масовому порядку в Україну, гостро постала проблема на-

буття громадянства України. У цьому питанні мали місце певні труднощі. Повернення депортованих осіб відбувалося у період утворення на теренах колишнього СРСР нових незалежних держав та прийнятті у кожній з них законів про громадянство, у більшості яких особи, які на момент набрання ними чинності проживали на території цих держав, визнавалися їхніми громадянами. З огляду на це, депортованих осіб, які прибули в Україну після 13 листопада 1991 р., можна умовно поділити на дві групи.

До першої групи належали особи, які виїхали з держав попереднього проживання до набрання в них чинності законами про громадянство. Такі депортовані особи вважалися в Україні особами без громадянства.

До другої групи належали депортовані особи, які повернулися в Україну після набрання чинності законами про громадянство в державах їхнього попереднього проживання і вважалися іноземцями. Процедура набуття громадянства України такими особами була значно складнішою, оскільки для набуття українського громадянства вони, відповідно до вимог законодавства України, мали припинити іноземне громадянство, що зробити було досить складно. Крім того, вони на значний період ставали особами без громадянства.

Варто зауважити, що Закон України “Про громадянство України” від 8 жовтня 1991 р. передбачав процедуру набуття українського громадянства для вихідців з України через визначення їхньої належності до громадянства України. Вона була значно простішою, ніж процедура прийняття до громадянства України.

Насамперед, документи щодо визначення належності до громадянства України розглядалися стосовно осіб, які постійно проживали на її території, двома інстанціями й рішення приймалися органами внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, а стосовно осіб, які постійно проживали за межами України, — Міністерством закордонних справ або дипломатичними представництвами чи консульськими установами Украї-

ни. Водночас документи щодо прийняття до громадянства України розглядалися п'ятьма інстанціями, а рішення приймав Президент України.

Крім того, для визначення належності до громадянства України законом передбачалося менше умов. Достатньо було подати відповідну заяву, підтвердити своє походження з України та не мати іноземного громадянства. Необхідними умовами прийняття депортованих осіб як вихідців з України до громадянства України були: відмова від іноземного громадянства; наявність законних джерел існування; володіння державною мовою в обсязі, достатньому для спілкування; визнання і виконання Конституції України. Виконати ці умови депортованим особам було складно, оскільки значна частина з них не могла працювати й отримати документ про наявність законних джерел існування. Значні фінансові витрати вимагалися для оформлення виходу з іноземного громадянства.

Нарешті, за Законом розгляд документів про визначення належності до громадянства України здійснювався протягом місяця, а про прийняття до громадянства України — протягом року. І весь цей період депортована особа перебувала у статусі особи без громадянства.

Однак, відповідно до п. 2 ст. 2 Закону України “Про громадянство України” в редакції від 8 жовтня 1991 р. процедура визначення належності до громадянства України поширювалася лише на вихідців з України, які працювали за державними направленнями, проходили військову службу або навчалися за межами України, а в редакції від 14 жовтня 1994 р. — також і на інших осіб, які виїхали на законних підставах на постійне проживання до інших країн. Однак депортовані особи були примусово вислані за межі України за актами колишнього СРСР, що були визнані незаконними. У зв'язку з цим, на них не поширювалася процедура визначення належності до громадянства України. Вони могли набути громадянство України лише через процедуру прийняття до нього.

Набуття депортованими особами громадянства України ускладнювалося відсутністю у багатьох з них постійної прописки на її тери-

торії. Тому вони не могли подати документи про набуття громадянства. Особливо гострою була ситуація в Криму, куди поверталася переважна більшість депортованих осіб, і в яких через брак коштів не було можливості швидко завершити будівництво житла. 21 грудня 1993 р. Рада Міністрів Криму прийняла Постанову “Про врегулювання питань прописки депортованих народів, які повертаються до Криму”, згідно з якою міськрайвиконкомам, МВС Криму дозволялося, як виняток, здійснювати постійну прописку громадян із числа депортованих кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців або їхніх родичів, які прибули на постійне місце проживання, за адресами наявних у них земельних ділянок з незавершеним будівництвом за умови зазначених: населеного пункту, вулиці, номеру.

Маючи на меті створення сприятливих умов для набуття депортованими особами українського громадянства, Кабінет Міністрів України 2 листопада 1995 р. вніс на розгляд парламенту проект постанови Верховної Ради України про тлумачення п. 2 ст. 2 Закону України “Про громадянство України”, в якому пропонувалося поширити нескладну процедуру визначення належності до громадянства України на депортованих осіб. Але Президія Верховної Ради України постановою від 15 січня 1996 р. повернула Кабінету Міністрів України зазначений проект постанови для підготовки пропозицій про внесення змін до Закону України “Про громадянство України”.

16 квітня 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про внесення змін до Закону України “Про громадянство України”, відповідно до п. 3 ст. 2 якого громадянами України визнавалися “особи, які народилися або постійно проживали на території України, а також їхні нащадки (діти, онуки), якщо вони на 13 листопада 1991 р. проживали за межами України, не перебувають у громадянстві інших держав і до 31 грудня 1999 р. подали у встановленому цим Законом порядку заяву про визначення своєї належності до громадянства України”.

Завдяки цьому депортовані особи отримали право набувати громадянство України

через спрощену процедуру визначення належності до нього, чим скористалася частина депортованих осіб, які були особами без громадянства.

Водночас значна кількість депортованих осіб, які були іноземцями, не могли скористатися спрощеною процедурою набуття українського громадянства, оскільки вони мали попередньо припинити іноземне громадянство, що через фінансову та організаційну причину було зробити доволі складно.

Сприяти розв’язанню цієї проблеми могло укладання міжнародних двосторонніх угод з державами, з яких поверталися депортовані особи, про спрощений порядок зміни громадянства. Варто зауважити, що відповідно до ст. 2 Угоди з питань, пов’язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин та народів від 9 жовтня 1992 р., стороною якої була Україна, сторони зобов’язалися вирішувати питання громадянства осіб, які переселялися на умовах цієї Угоди, відповідно до їхнього національного законодавства, положеннями двосторонніх договорів між ними, а також із врахуванням загальноновизнаних норм міжнародного права.

Україна ініціювала переговори з Республікою Узбекистан, звідки поверталася переважна кількість депортованих осіб, під час яких сторонам вдалося досягти домовленості про співробітництво у вирішенні питань громадянства депортованих осіб, які виявили бажання повернутися з Республіки Узбекистан до України. Зазначена домовленість була укладена шляхом обміну нотами між Міністерством закордонних справ Республіки Узбекистан від 4 серпня 1998 р. та Міністерством закордонних справ України від 17 серпня 1998 р. та набрала чинності 4 вересня 1998 р. Строк чинності домовленості визначався до 31 грудня 1999 р.

Зміст домовленості полягав у такому. Узбецька сторона надала право депортованим особам, яких за незаконними рішеннями державних органів колишнього СРСР було примусово переселено з територій Української РСР і Кримської АРСР в Узбецьку РСР і які виявили бажання повернутися з Республіки Узбекистан в Україну, у тому

числі їхнім дітям і онукам, на підставі їхнього добровільного волевиявлення, шляхом подачі нотаріально завіреної анкети-заяви встановленої форми вийти з громадянства Республіки Узбекистан та отримати підтвердження факту про неналежність до громадянства Республіки Узбекистан.

Домовленістю передбачалися різні варіанти її реалізації депортованими особами, залежно від місця постійного проживання.

Особа, яка постійно проживала на території Республіки Узбекистан, подавала анкету-заяву про вихід з громадянства, або про неналежність до громадянства Республіки Узбекистан, до компетентних органів Республіки Узбекистан. Припинивши громадянство Республіки Узбекистан, вона мала подати анкету-заяву про визначення належності до громадянства України разом з необхідними документами, передбаченими Законом України “Про громадянство України”, до Посольства України в Республіці Узбекистан.

Особа, яка постійно проживала в Україні, мала одночасно подати анкету-заяву про вихід з громадянства Республіки Узбекистан та анкету-заяву про визначення належності до громадянства України з необхідними документами, передбаченими Законом України “Про громадянство України”, до органів внутрішніх справ України.

Українська сторона зобов'язалася надавати узбецькій стороні необхідне сприяння у зборі нотаріально завірених анкет-заяв депортованих осіб, які повернулися в Україну, про вихід з громадянства Республіки Узбекистан і надсилати Посольству Республіки Узбекистан в Україні списки зазначених осіб з додатками анкет-заяв.

Узбецька сторона дипломатичними каналами протягом шести місяців від дня отримання чергового списку і анкет-заяв депортованих осіб повідомляла українську сторону про результати розгляду анкет-заяв і при позитивних рішеннях видавала депортованим особам довідки встановленої форми про вихід з громадянства або про неналежність до громадянства Республіки Узбекистан.

Після отримання довідки про вихід з громадянства Республіки Узбекистан або про

неналежність депортованої особи до нього органи внутрішніх справ України визначали її належність до громадянства України.

Надзвичайно важливим при цьому для запобігання виникненню випадків безгромадянства депортованих осіб було те, що дата визначення належності особи до громадянства України збігалась з датою припинення нею громадянства Республіки Узбекистан.

Отже, завдяки домовленості для депортованих осіб — громадян Республіки Узбекистан було значно спрощено вихід з узбецького громадянства, що сприяло набуттю ними громадянства України без перебування у статусі особи без громадянства.

Однак не всі депортовані особи встигли скористатися українсько-узбецькою домовленістю до 31 грудня 1999 р. Тому 12 жовтня 2000 р. Міністерство закордонних справ України і Міністерство закордонних справ Республіки Узбекистан обмінялися нотами, якими було продовжено термін чинності зазначеної домовленості до 31 грудня 2001 р.

Реалізація домовленості не розв'язала повністю проблему набуття депортованими особами громадянства України. Адже значна частина депортованих осіб, які повернулися в Україну з інших держав СНД, залишалася іноземцями. Необхідність припинення іноземного громадянства значно ускладнювала проблему набуття цими особами українського громадянства. Крім того, такі особи після припинення іноземного громадянства значний час були змушені перебувати у статусі осіб без громадянства з усіма його негативними наслідками.

У зв'язку з цим Україною було ініційоване укладення угод про спрощений порядок зміни з іншими державами, з яких на її території поверталися депортовані особи.

Україна уклала угоди про спрощений порядок зміни громадянства з Республікою Білорусь (12 березня 1999 р.), Республікою Казахстан (19 травня 2000 р.), Республікою Таджикистан (6 липня 2001 р.), Киргизькою Республікою (28 січня 2003 р.) і Грузією (1 березня 2007 р.).

Слід відзначити, що припинення попереднього громадянства і набуття нового за

цими угодами здійснювалися одночасно, що запобігало виникненню випадків безгромадянства.

Важливим було укладання угоди про спрощений порядок зміни громадянства з Республікою Узбекистан, оскільки термін дії українсько-узбецької домовленості закінчився у 2001 р., а, крім того, домовленість не поширювалася на деяких членів сімей депортованих осіб, зокрема чоловіків/дружин. Останні, за підрахунками фахівців, становили близько 10 % від загальної чисельності депортованих осіб. Отже, значна кількість депортованих осіб не змогла скористатися українсько-узбецькою домовленістю.

Бажано було також укласти угоду про спрощений порядок зміни громадянства і з Російською Федерацією, оскільки депортації з України здійснювалися і на її територію.

На жаль, незважаючи на те, що узбецькій та російській сторонам передавалися в установленому порядку на розгляд проекти угоди про спрощений порядок зміни громадянства, їх так і не було укладено.

Значною мірою розв'язанню проблеми набуття громадянства України депортованими особами сприяло прийняття Верховною Радою України 18 січня 2001 р. нової редакції Закону України “Про громадянство України”. У науковій літературі слушно відзначалося, що його новизна, зокрема, полягає в тому, що зміст основних положень Закону про набуття та припинення громадянства України ґрунтується на одному із загальноновизнаних принципів міжнародного права — принципі уникнення безгромадянства [5, 9].

Особливо в контексті попередження випадків безгромадянства слід відзначити, що в новій редакції Закону (з урахуванням змін від 16 червня 2005 р.) закріплено концептуально новий підхід до вирішення питання набуття громадянства України. Закон не вимагає, на відміну від його попередньої редакції, перебування в іноземному громадянстві, як умови набуття українського громадянства. Особа може бути громадянство України, перебуваючи в іноземному громадянстві (підданстві). Але вона має взяти

зобов'язання припинити іноземне громадянство (підданство) і подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави до органу, що оформив набуття громадянства України, протягом двох років з моменту набуття громадянства України.

Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може отримати його, або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства.

Такий підхід дав можливість розв'язати проблему попередження випадків безгромадянства депортованих осіб, що повертаються з держав, з якими Україна не уклала угоди про спрощений порядок зміни громадянства.

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що, вдосконалюючи законодавство про громадянство, наша держава створила необхідні законодавчі основи для розв'язання проблеми набуття громадянства України депортованими особами та їхніми нащадками, які повертаються до України.

У зв'язку з цим важко погодитися з тезою про те, що у чинному Законі України “Про громадянство України” не дістали закріплення норми, які б чітко регламентували питання громадянства депортованих осіб та їхніх нащадків, які повернулися в Україну на постійне проживання, що зумовлює необхідність їх законодавчого закріплення [6, 10, 13].

Варто також згадати, що Україна у 2006 р. приєдналася до Європейської конвенції про громадянство від 6 листопада 1997 р., а в 2013 р. — до Конвенції про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 р., які містять багато слушних положень, спрямованих на попередження випадків безгромадянства. Відповідно до частини першої ст. 9 Конституції України зазначені конвенції стали частиною національного законодавства України і виконання їхніх норм сприятиме попередженню випадків безгромадянства депортованих осіб та їхніх нащадків, які повертаються в Україну.

Література

1. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) / М. Ф. Бугай // Укр. історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 34–38.
2. Брошеван В. М. Депортация жителей Крыма // Кримські татари: історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — Матеріали міжнар. конф., Київ, 13–14 травня 1994 р. / В. М. Брошеван — К., 1995. — С. 45–46.
3. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. — 1990. — № 10. — С. 5–11.
4. Габриелян О. А., Петров В. П. Крым. Депортированные граждане: возвращение, обустройство, социальная адаптация / О. А. Габриелян, В. П. Петров. — Симферополь, 1997. — 210 с.
5. Бедрій Р. Д. Громадянство України: конституційно-правові основи: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 “Конституційне право” / Р. Д. Бедрій. — К., 2005. — 17 с.
6. Суржинський М. І. Громадянство України як конституційно-правовий інститут: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 “Конституційне право” / М. І. Суржинський. — К., 2009. — 16 с.

Удосконалюючи законодавство про громадянство, Україна створила необхідні законодавчі основи для розв'язання проблеми набуття громадянства депортованими особами та їхніми нащадками, які повертаються до країни.

Совершенствуя законодательство о гражданстве, Украина создала необходимые законодательные основы для решения проблемы приобретения гражданства депортированными лицами и их потомками, которые возвращаются в страну.

Improving legislation on citizenship, Ukraine has created necessary legal framework to resolve the problem of acquiring citizenship deportees and their descendants returned to the country.

Надійшла 28 жовтня 2013 р.

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ ТА ЗАСОБИ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 124—128

Досліджується принцип законності та засоби його забезпечення у процесі реформування системи державного управління сучасної України. Особливу увагу приділено проблемним питанням удосконалення системи гарантій законності в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування у процесі становлення України як правової держави. Врахування наведених міркувань допоможе поліпшити стан забезпечення законності в регулюванні відносин державного управління.

Удосконалення управлінських відносин у системі державного управління України, оптимізація здійснення виконавчо-розпорядчих функцій ставить перед наукою державного управління цілу низку фундаментальних завдань щодо визначення шляхів розвитку системи управління відповідно до засад організації та функціонування цієї системи, які закріплено в Конституції України.

Слід сказати про кілька груп однорідних суспільних відносин, які відрізняються між собою за походженням, зокрема, створюються рухом процесів державного управління економікою, соціально-культурною та адміністративно-політичною діяльністю, діяльністю із захисту в адміністративному порядку прав громадян і юридичних осіб, управлінською діяльністю з надання адміністративних послуг, здійсненням заходів адміністративного примусу, реалізацією юрисдикції адміністративних судів, внутрішньо-організаційною діяльністю державних органів, державних підприємств, установ та організацій [1, 319].

Розглядаючи процес реформування системи державної влади України, становлення правової, соціальної та демократичної української держави, слід враховувати те, що відносини державного управління є над-

звичайно відповідальною складовою у сфері управління, яка потребує важливих змін.

Очевидні зміни, які об'єктивно спостерігаються, а саме — поступова відмова від жорсткої прив'язки права виключно до процесів управління, коли йдеться про владно-організуючий вплив на суспільні відносини.

Природно, в загальному масиві досліджень у галузі державного управління та адміністративного права набуває актуальності проблематика, що стосується аналізу процесів реформування системи регулювання відносин державного управління. Водночас зазначена проблема має й ознаки практичної актуальності, оскільки процес державного управління стосується життя кожного без винятку громадянина. На жаль, численні порушення громадянських прав, чимало економічних та соціальних негараздів є наслідком нехтування базовими конституційними засадами і принципами, які закладено в основу упорядкування відносин державного управління. Відтак спостерігаються численні порушення як у діяльності органів державної влади в цілому, так і окремих посадових осіб.

Відомо, що поняття законності в сучасній науці державного управління та в юридичній науці тлумачиться одразу в кількох значеннях, серед яких прийнято виокрем-

лювати законність як метод, законність як принцип та законність як режим дотримання юридичних норм. Ю. Шемшученко [2, 498], характеризуючи теоретичний і практичний зміст терміну, наголошує, що законність — це фундаментальна категорія і водночас комплексне юридично-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави. Зрозуміло, що як така законність відіграє одну з ключових ролей у функціонуванні всієї держави і суспільства в цілому [3, 215]. При цьому багато з дослідників солідарні з тим, що у сфері адміністративно-правових відносин державного управління принцип законності набуває визначальної ролі. Законність як процес суворого дотримання законів та інших правових актів органами державної влади та місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами визначено, зокрема, М. Баглаєм та В. Тумановим [4, 143]. Саме це дає можливість діяти системі державного управління, цілеспрямовано впливати на суспільні відносини тощо. За принципом законності налаштовується не лише система вертикального чи адміністративного впливу на суспільні відносини з боку органів державної влади, а й формується складна мережа реординаційних зв'язків, оскільки принцип законності поширюється не тільки на тих, для кого приймаються різноманітні нормативно-правові акти, а й на тих, хто їх приймає [5, 118]. У цьому сенсі, згадуючи про правові проблеми забезпечення законності в регулюванні відносин державного управління, завжди слід чітко пам'ятати про два особливих аспекти цієї важливої теми. Загальним предметом правового регулювання системи державного управління є суспільні відносини, що формуються у сфері організації і діяльності органів державної влади [6, 63], які, у свою чергу, стосуються як діяльності самих органів державної влади, так і визначають спосіб та правові механізми впливу цих органів державної влади на суспільство та окремих громадян. Така думка знаходить підтримку і в провідних вітчизняних вчених. Наприклад, за

В. Погорілко, зміст законності полягає у чіткому і всебічному визначенні статусу органів державної влади і посадових осіб, у наявності міцних конституційних основ їх організації і діяльності [7, 16], і це є основою як діяльності держави в цілому, так і реалізації нею функції державного управління.

Утім, якщо спробувати відійти від загального розуміння поняття законності та висвітлити специфіку принципу законності у сфері регулювання відносин державного управління [8, 659–660], то можна відзначити, що її непорушним підґрунтям є:

- загальнообов'язковість законів для всіх органів державного управління та інших суб'єктів, що вступають у відносини державного управління;
- єдність у тлумаченні законів усіма суб'єктами відносин державного управління;
- неприпустимість протиставлення міркувань законності та доцільності при налагоджуванні відносин державного управління.

Тобто в діяльності органів державної влади і насамперед її виконавчої гілки [9, 261] сутність законності полягає в тому, що акти органів управління мають відповідати чинному законодавству, законним процедурам і формам у межах компетенції цього органу. Справді, для будь-якої сфери державного управління у процесі адміністративно-правового регулювання управлінських відносин чітко встановлення компетенції та державно-владних повноважень посадових осіб органів державної влади є першочерговим завданням. Цілком зрозуміло, обов'язковою умовою вживання такого поняття, як законність, є існування, власне, законів, аби можна було далі міркувати про будь-яке визначення правового статусу певних органів влади. На жаль, як засвідчує досвід сучасної України, значна кількість проблем організації та функціонування системи державного управління залишаються нерозв'язаними.

Таким чином, наголошуючи на значенні забезпечення законності у відносинах дер-

жавного управління, насамперед слід звернути увагу на законодавчу регламентацію форм і способів адміністративної діяльності, оскільки лише за умов достатньо досконалої законодавчої бази можна застосовувати принципи, методи та режим законності. Навіть більше, спираючись на класичне для науки державного управління розуміння законності як верховенства закону над іншими нормативно-правовими актами чи документами, можна стверджувати, що неточність чи недосконалість законодавчого регулювання призводить не лише до законодавчих колізій, а й до блокування норм найвищих державних законів за відсутності належних для ефективної діяльності правових механізмів. Цілком очевидно, що, характеризуючи актуальні проблеми забезпечення законності у регулюванні відносин державного управління, слід говорити не лише про загальні проблеми розвитку системи законодавства в Україні, а й про те, що чимала кількість проблем у цій сфері завдячує відсутності чіткої ієрархічної структури нормативно-правових актів, і на рівні відомчої нормотворчості можуть з'являтися підзаконні акти, що неправомірно змінюють сферу законодавчого регулювання окремих відносин або прямо суперечать закону та стають причиною порушення прав і свобод людини і громадянина. Як приклад хибної відомчої нормотворчості, можна назвати ініціативи з надання певних адміністративних послуг, недоречний або навіть незаконний спосіб надання яких інколи визначається окремими органами державної влади. Як наслідок, доволі часто користувачі послуг стикаються з не передбаченими законами видами адміністративних послуг, із заміною безплатної адміністративної послуги сукупністю платних послуг, з нав'язуванням користувачам супутніх платних послуг, з перекладенням обов'язків адмінорганів із погодження документів на користувачів послуг, з вимаганням від них документів, що не визначені законодавством або у невідповідній формі, з необґрунтованим формуванням розміру плати за надання платних видів адмінпослуг, з неналежним регулюванням процедурних

питань з надання послуг, з відсутністю задовільних стандартів надання послуг, з необґрунтовано тривалим терміном надання послуг, з встановленням графіка приймання громадян у незручний для них час, з обмеженням доступу до інформації, що є необхідною для отримання адмінпослуг, з покладенням повноважень на певний адмінорган як із здійснення контролю, так і надання відповідних послуг, зі ставленням до користувачів послуг як до небажаних прохачів, із спрямованістю адміноргану лише на формальне дотримання процедури на протигагу задоволення потреб особи тощо.

Тому, повертаючись до визначення сутності законності в регулюванні відносин державного управління, наголосимо, що її забезпечення передбачає як неухильне дотримання законів — зрозуміло, за умови наявності самих цих законів — всіма органами державної влади, так і унеможливлення для окремих органів державної влади чи посадових осіб довільної зміни приписів законів шляхом зловживання повноваженнями з видання підзаконних актів. З цієї точки зору, маємо відзначити на граничну потребу законодавчо закріпити, поряд з виданням та запровадженням окремих видів підзаконних нормативно-правових актів, такі фундаментальні для гарантування законності у розбудові відносин державного управління тези:

- закон має найвищу юридичну силу порівняно з іншими нормативно-правовими актами;
- підзаконними є нормативно-правові акти Президента України і органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування, відповідних посадових осіб. Такі акти приймаються на виконання і на основі законів та Конституції України не можуть їм суперечити;
- не можуть бути обмежені чи скасовані підзаконними нормативно-правовими актами права і свободи громадян та права інших суб'єктів, передбачені відповідно до Конституції України законами, а також гарантії цих прав і свобод та основні обов'язки громадянина.

Водночас упорядкування нормотворчої діяльності широкого переліку органів державної влади, що активно вступають в адміністративні правовідносини, має істотно знизити рівень управлінського свавілля, обмежити невинновдані претензії окремих органів державної влади на надлишкові повноваження, зупинити усталену в системі владних відносин в Україні практику нехтування інтересами, правами і потребами людини і громадянина. Особливо важливим є останнє, з огляду на те, що в суспільній свідомості законність переважно асоціюється з гарантованістю прав громадянина відносно чиновницького свавілля й відсутністю зайвих адміністративних перешкод.

Щоправда, поряд з побудовою загальної структури нормативно-правових актів необхідно звернути увагу і на проблему тлумачення та застосування законів у системі органів державного управління, оскільки останнім часом ми дедалі частіше засвідчуємо, що кожен орган державного управління може не лише тлумачити, а й застосовувати на власний розсуд закони, виходячи з власних інтересів. Вочевидь, подібна ситуація жодною мірою не сприяє розбудові законності в регулюванні відносин державного управління, натомість наростання подібних тенденцій може призвести до відчутних негативних наслідків у загальній системі державного управління.

Зважаючи на викладене, можна зробити такі висновки. Звернення до теоретичного змісту поняття законності передусім відзначає необхідність існування належної законодавчої бази, яка б чітко визначила як загальну структуру, так і основні та можливі делеговані повноваження органів державної виконавчої влади. Адже саме законодавче врегулювання

відносин державного управління є запорукою як однакового застосування закону, так і неухильності його застосування. По-друге, об'єктивною завадою розвитку адміністративного права України та безумовному втіленню законності в державному управлінні є численні колізії у чинному законодавстві, що зумовлені відсутністю системності при створенні нормативно-правових актів.

Література

1. Авер'янов В. Б. Зміна домінант у доктринальному тлумаченні предмета адміністративного права / В. Б. Авер'янов // *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*, 2005. — Вип. 16. — С. 317–325.
2. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко.* — К.: Укр. енциклопедія, 1999. — Т. 2. — 744 с.
3. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. — Одеса: Юрид. л-ра, 2003. — 336 с.
4. Баглай М. В., Туманов В. А. *Малая энциклопедия конституционного права / М. В. Баглай, В. А. Туманов.* — Изд-во "БЕК", 1998. — 519 с.
5. Фридинский С. П. Законность нормотворчества как условие обеспечения прав и свобод человека и гражданина / С. П. Фридинский // *Права человека в России и правозащитная деятельность государства. Сб. материалов Всероссийской науч.-практ. конф. / Под ред. В. Н. Лопатина.* — СПб.: Изд-во "Юрид. центр Пресс", 2010. — С. 118–123.
6. *Государственное управление: основы теории и организации: В 2 т. / Под ред. В. А. Козбаненко.* — М.: Статут, 2008. — 592 с.
7. *Органи державної влади України / За ред. В. Ф. Погорілка.* — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — 571 с.
8. Колпаков В. К. *Адміністративне право України / В. К. Колпаков.* — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 736 с.
9. *Адміністративне право України / За ред. Ю. П. Битяка.* — Х.: Право, 2001. — 528 с.

Об'єктивною завадою розвитку адміністративного права України та безумовному втіленню законності в державному управлінні є численні колізії в чинному законодавстві, що зумовлені відсутністю системності при створенні нормативно-правових актів. Звернення до теоретичного змісту поняття законності вказує на необхідність існування належної законодавчої бази, яка б чітко визначила як загальну структуру, так і основні та можливі делеговані повноваження органів державної виконавчої влади.

Объективной помехой развитию административного права Украины и безусловному воплощению законности в государственном управлении являются многочисленные коллизии в действующем законодательстве, обусловленные отсутствием системности при создании нормативно-правовых актов. Обращение к теоретическому содержанию понятия законности указывает на необходимость существования надлежащей законодательной базы, которая бы четко определила как общую структуру, так и основные и возможные делегированные полномочия органов государственной исполнительной власти.

The objective of administrative law obstacle Ukraine and unconditional implementation of rule of law in public administration are numerous conflicts in the current legislation that due to the lack of consistency in the creation of legal acts. Appeal to the theoretical content of the concept of legality definitely indicates the need for an appropriate legal framework that clearly identified as a common structure and core and possible delegated powers vested in the executive.

Надійшла 29 жовтня 2013 р.

УДК 330.342.146 (177)

В. В. ШКОНДА

А. В. КАЛЬЯНОВ

Донецький інститут, МАУП

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІОЕКОНОМІКИ У ЛЮДСЬКОМУ ВИМІРІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 129—134

У сучасний період розвитку трансформаційної економіки та модернізації суспільства в Україні підвищується інтерес до соціоекономіки, її ролі, значення і змісту, що стає предметом не лише обговорень в академічній спільноті, а й важливих міждисциплінарних наукових досліджень.

В умовах становлення соціальної, правової держави і формування громадянського демократичного суспільства в Україні особливого значення набувають соціальна орієнтація економіки [1—6], вдосконалення соціальної політики держави [7—10] та підвищення ефективності соціального партнерства [11]. Останнє виступає цивілізованим та ефективним методом вирішення соціальних конфліктів на різних рівнях — від національного масштабу до конкретного підприємства (роботодавця). Саме в рамках цього механізму набувають істотного значення соціальні позиції соціоекономіки, які визначаються проведенням соціологічного спостереження та соціального моніторингу дій апарату влади та різних сфер якості і рівня життя населення [12].

Розглядаючи суспільство як складну цілісну систему, де є ієрархія, підсистеми різної складності й організації, діють загальносоціологічні процеси і закономірності з управлінськими тенденціями, — особливу роль

у ньому відіграє людина, держава, суспільство, соціальні спільноти та інститути, окремі політичні партії та громадські неурядові організації, асоціації громадян, колективи, фонди, принципово нові для українського суспільства суб'єкти, що здійснюють свою діяльність у різноманітних формах, як у межах інституціональних структур, так і на громадських самодіяльних засадах [13].

Слід відзначити, що успіхи в розвитку соціоекономіки визначають можливість поступового входження України у світове співтовариство, інтеграцію у європейські структури. В умовах ринкових перетворень, коли кожна людина самостійно приймає рішення про форму участі в економічному процесі та в основному особисто відповідає за своє благополуччя, соціальній політиці держави відводиться особлива роль. З позицій людського розвитку, незважаючи на те, що в нових умовах змінюються функції держави, її головним завданням залишається створення кожному громадянину суспільства такого га-

рантованого рівня та якості життя, який би відповідав його трудовому внеску в особистий добробут.

Відтак, Україна не зможе інтегруватися у європейський економічний простір, якщо не забезпечить для свого населення загальноприйняті соціальні стандарти і нормативи та добробут.

Згідно з Конституцією [14] Україна є соціальною державою, в якій права людини та гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності, а забезпечення прав людини є головним обов'язком держави, яка надає кожній людині рівні умови для розвитку, можливості для застосування своїх здібностей на власну і суспільну користь, тобто для самореалізації її соціального потенціалу.

Слід зазначити, що забезпечення соціальної рівноваги в суспільстві неможливе без розробки інтегрованої соціальної політики держави та регіонів, яка не повинна породжувати зрівнялівки та утриманських настроїв при розподілі та споживанні життєвих благ. Вона повинна посилювати мотивацію людини до праці, створювати відповідні умови для найповнішого виявлення її здібностей.

Отже, концептуальна модель соціоeкономіки передусім має відповідати її провідним, загальним та спеціальним принципам, які тісно взаємопов'язані, коли їх цілісне втілення може забезпечити певний успіх в управлінні складними соціальними явищами (рис. 1). Слід зазначити, що існує органічний взаємозв'язок принципів соціоeкономіки та провідних принципів Концепції розвитку людського потенціалу [15]. Саме це передбачає необхідність їхнього постійного вдосконалення не лише з позицій методологічної доцільності, а й реальних потреб сучасної практики соціального управління, якщо вони не суперечать структурній та істотній визначеності і доповнюють їх. Необхідно підкреслити, що принципи соціоeкономіки діють насамперед у всіх складних динамічних системах, у тому числі в економіці та соціальній сфері.

Для ефективного управління соціальними та економічними процесами в соціальній,

економічній, фінансовій, трудовій та виробничій сферах необхідна відповідна інформація, яка повинна систематизуватися за її найбільш інформативними індикаторами на вході та на виході системи і враховувати індикатори ефективності соціоeкономічного комплексу (управлінські, соціальні, економічні, фінансові, господарські тощо).

Досягнення високої якості управління соціальними та економічними процесами має передбачати врахування мети соціоeкономіки (Π_{ce}), використання відповідних регуляторів соціоeкономіки (R_{ce}) в рамках державного, регіонального, муніципального, галузевого та локального рівнів, застосування провідних ефективних методів (M_{ce}) антикризового, податкового регулювання і саморегулювання, зниження впливу на рівень та якість життя населення інфляційних чинників, забезпечення цільового характеру соціальних видатків. Особлива роль у концептуальній моделі соціоeкономіки має належати механізмам запровадження цих методів (MZ_{ce}) та постійному проведенню моніторингу соціальних та економічних процесів (Mo_{ce}), який може доповнюватися результатами різноманітних за своєю спрямованістю соціологічних досліджень. Згідно з розробленою концептуальною моделлю соціоeкономіки важливо відстежувати стан її ефективності (E_{ce}), використовуючи такі індикатори (I_{ce}): рівень та якість життя населення; відтворення та накопичення людського і соціального капіталу; трансформацію соціального капіталу в економічний та фінансовий; забезпечення соціальної безпеки, соціальної захищеності та добробуту населення; подолання бідності; підвищення трудової, громадянської, інноваційної та підприємницької активності населення; розвиток інтелектуальних, соціокультурних і духовних ресурсів соціуму; мобілізацію соціальних ресурсів на різних рівнях управління соціальними та економічними процесами; прискорення темпів економічного зростання і соціальних змін; формування та розвиток правосвідомості, правової культури та відповідної правової поведінки людини.

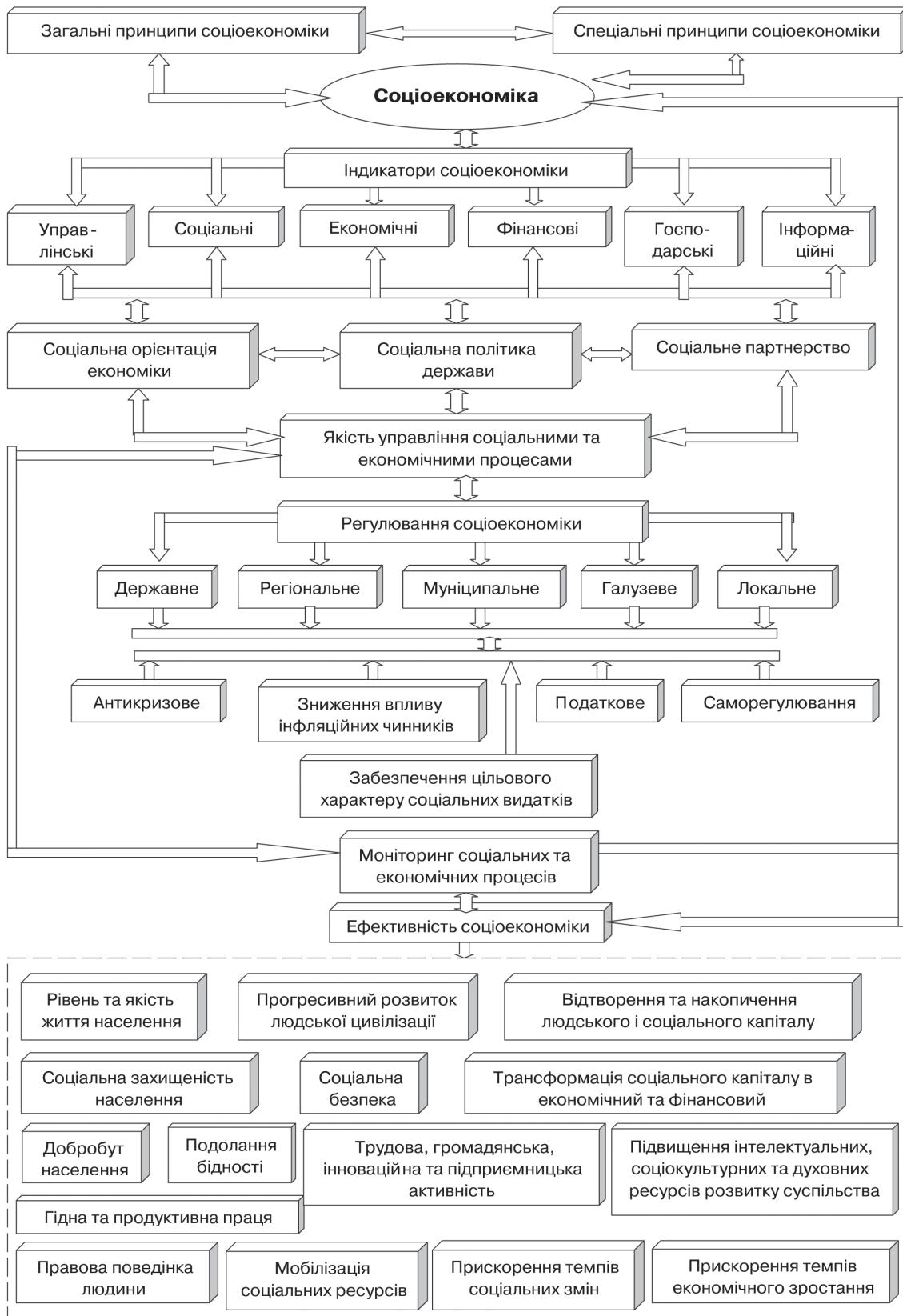

Рис. 1. Концептуальна модель соціоекономіки

У загальному вигляді ціль соціоекономіки полягає у забезпеченні її високої ефективності в суспільстві за допомогою відповідних індикаторів:

$$Ц_{ce} = E_{ce} \cdot I_{ce} \quad (1)$$

Використовуючи сучасну теорію управління, процес управління соціоекономікою (Y_{ce}) концептуально можна подати у такому вигляді:

$$Y_{ce} = (Ц_{ce} \wedge R_{ce} \wedge M_{ce} \wedge MЗ_{ce} \wedge Mo_{ce}) \quad (2)$$

Причому у цій моделі важлива роль належить таким підпроцесам: прогнозуванню окремих параметрів і показників соціоекономічного комплексу в сучасних умовах України (PR_{cek}); поточному, середньому та довготерміновому плануванню заходів із державної та регіональної соціальної політики ($PL_{cп}$); прийняттю відповідних управлінських рішень (Ur_{ce}) на різних рівнях (державна, соціальні інститути, галузі економіки, підприємства тощо) та використанню функцій контролю і регулювання (Kp_{ce}).

$$Y_{ce} = (PR_{cek} \wedge PL_{cп} \wedge Ur_{ce} \wedge Kp_{ce}) \quad (3)$$

Для відтворення належних умов щодо збереження та розвитку людського потенціалу на сучасному етапі в контексті соціоекономіки необхідне розв'язання найактуальніших проблем його розвитку, що стримують підвищення рівня та якості життя населення України. Проте прийняті українською державою зобов'язання щодо досягнення *Цілей Розвитку Тисячоліття* не мають комплексного та ефективного запровадження у зв'язку з недосконалістю системи державного та регіонального соціального управління та її невідповідністю загальносвітовим цивілізаційним вимогам збереження людства, національним інтересам соціальної держави, гідного існування та розвитку людини. Значні здобутки щодо вдосконалення чинного законодавства в Україні для забезпечення соціального та людського розвитку не мають очікуваних результатів через низький рівень якості державного і регіонального управління, невикористання законів синергетики та відсутність прогнозування показників якості та рівня життя населення, неадекватність та невідпо-

відність законодавчих і правових норм реальним можливостям їх реалізації.

Використовуючи методологічні засади соціоекономіки (концепція, методологічні принципи, оцінка стану та рівня використання і розвитку) на державному, регіональному та галузевому рівнях, поетапну оцінку розвитку людського потенціалу регіонів та галузей економіки можна надати у вигляді такого алгоритму (рис. 2), який передбачає послідовні дії щодо кількісно-якісної оцінки складових людського потенціалу, розрахунку інтегральних показників і визначення їх динаміки за регіонами і галузями економіки, діагностики і встановлення найгостріших соціально-

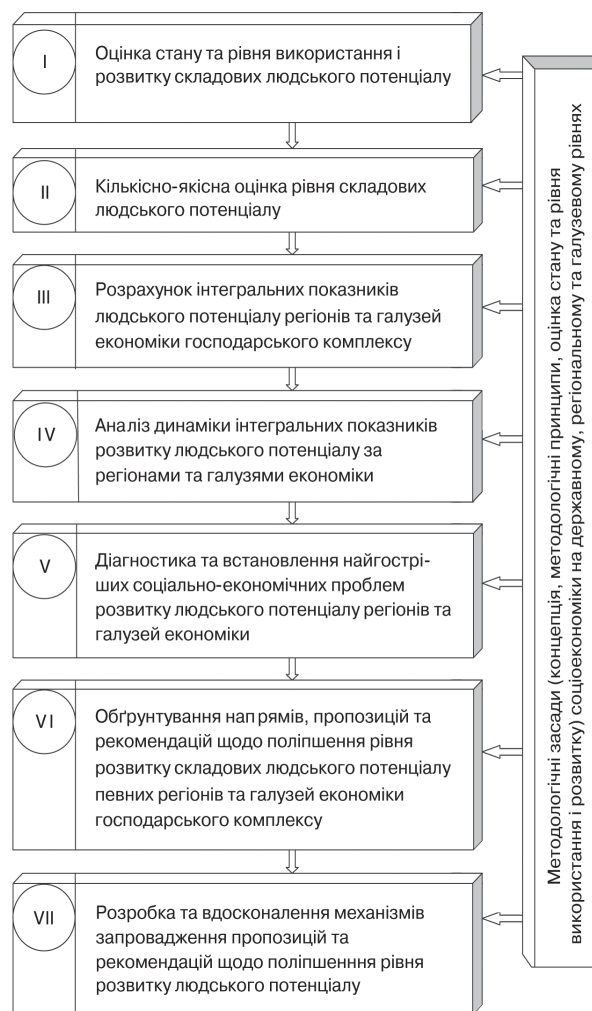

Рис. 2. Алгоритм оцінки розвитку та використання людського потенціалу регіонів та галузей економіки

економічних проблем, обґрунтування напрямів, розробки пропозицій і рекомендацій щодо поліпшення розвитку складових людського потенціалу, вдосконалення механізмів запровадження практичних заходів для поліпшення рівня розвитку людського потенціалу.

Важливу роль у функціонуванні соціоекономіки відіграє єдність і мультиплікативна залежність певних складових і регуляторів соціальної політики, оскільки вони становлять єдину систему суспільного розвитку. Проте зміни в будь-якій підсистемі соціальної політики позначаються на її ефективності та результативності на засадах мультиплікатора. Тому під час розробки стратегії і тактики економічної і соціальної політики держави та регіонів необхідно передбачати й враховувати всю сукупність наслідків, зумовлених різноманітними змінами та ризиками.

Формування більш широкого погляду на можливості моделі соціоекономіки полягає у концептуально поєднаних між собою і цілеспрямованих методологічних підходах, які спроможні забезпечити адекватність цієї моделі об'єктивним вимогам соціальної політики на засадах внутрішньосистемного та системно-синергетичного підходів.

Отже, використання концептуальної моделі соціоекономіки спрямоване на підвищення результативності взаємодії складових соціальної політики, їх поєднання, стабільне функціонування, цілеспрямоване зростання ефективності механізмів соціальної політики і функціонування соціоекономіки на різних рівнях управління соціальними та економічними процесами. Тобто все це передбачає своїм кінцевим результатом зменшення міри різноманітних ризиків та загроз з метою забезпечення гідного рівня життя і добробуту кожного громадянина суспільства.

Нові концептуальні можливості для адекватного осмислення сутності соціальної трансформації, яка змінює макроструктуру сучасного українського соціуму і вектор його історичного розвитку, відкриває системно-синергетична методологія. Зокрема, соціальна синергетика досліджує нелінійні зміни і процеси самореалізації, що виникають у не-

стійкому, невірноваженому суспільстві, особливо під час реформ, що здійснюються. Соціосинергетика акцентує увагу на різні аспекти соціальної реальності, які в класичних теоріях розглядаються як другорядні і випадкові, хоча в кризовій ситуації, особливо в точках біфуркації, можуть зіграти вирішальну роль. Вплив на розвиток суспільства являє собою процес соціальної самоорганізації, який реалізується у формі взаємодії соціального порядку і соціального хаосу. Соціум протидіє ентропії, і в ньому постійно діють дві протилежні тенденції: до порядку та безладу. В результаті дисбалансу соціетальна система потрапляє в ситуацію, далеку від рівноваги, а потім, якщо процес триває, — у режим катастрофи.

Нехтування синергетичними аспектами трансформації суспільства загрожує небезпечними соціально-економічними наслідками, які можуть спричинити лавиноподібне наростання хаосу в соціумі та економіці [16].

У рамках синергетичного підходу соціосинергетика дає можливість по-новому подивитися на трансформаційні ризики й управління кризовим станом соціуму. Воно має бути адекватним нелінійній природі складних та динамічних соціокультурних процесів і запобіжним критерієм потенційним ризикам і загрозам. Отже, в управлінській діяльності, особливо в біфуркаційний період, не можна ігнорувати синергетичні особливості системної трансформації соціуму.

Література

1. Антонюк В. П., Кузнецова Д. В. Соціоекономічні засади забезпечення людського та сталого розвитку / В. П. Антонюк, Д. В. Кузнецова // Соціоекономіка: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки промисловості; За ред. О. І. Амоша та ін. — Донецьк, 2010. — С. 191—200.
2. Бульда С. О. Методичні підходи до оцінки ефективності використання ресурсного потенціалу регіону / С. О. Бульда // Наук. праці МАУП. — 2011. — Вип. 4(31). — С. 101—109.
3. Гришкін В. О. Науково-методологічні основи соціалізації економіки і забезпечення соціальної динаміки суспільства: Автореф. дис. ... д-ра екон. наук: спец. 08.02.03 / В. О. Гришкін; Дніпропетр. нац. ун-т, 2006.

4. Дроздова Л. Методологічні засади дослідження якості життя працюючого населення / Л. Дроздова // Україна: аспекти праці. — 2011. — № 4. — С. 24—32.
5. Кліменко О. В. Трансформація підходів щодо управління людським капіталом в умовах економічної кризи / О. В. Кліменко // Вісн. Донецьк. нац. ун-ту: Серія В “Економіка і право”. — 2013. — Вип. 1. — С. 61—64.
6. Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / Відпов. ред. Ю. І. Саєнко. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. — 372 с.
7. Шамілева Л. Л., Панькова О. В. Концепція ПАТ-аналізу в системі соціоeconometricного моделювання / Л. Л. Шамілева, О. В. Панькова // Соціоeconomic: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки промисловості; За ред. О. І. Амоша та ін. — Донецьк, 2010. — С. 70—81.
8. Антонюк В. П. Науково-методологічні засади державної політики формування та ефективного використання людського капіталу України / В. П. Антонюк // Регіональні проблеми людського та соціального розвитку: Тези доп. і повідом. міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 4—5 листоп. 2008 р.): В 2 т. — Т. 1 / НАН України. Ін-т економіки промисловості; За ред. О. І. Амоша та ін. — Донецьк, 2008. — С. 145—149.
9. Гринецька С. М. Нова соціальна політика держави як потенціал соціоeconomic / С. М. Гринецька // Соціоeconomic: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки промисловості; За ред. О. І. Амоша та ін. — Донецьк, 2010. — С. 82—100.
10. Ягодкіна А. Г. Соціальна інфраструктура і політика / А. Г. Ягодкіна. — К., 2000.
11. Шемяков О. Д. Соціологічний моніторинг стану виробничої демократії на виробничому рівні в Донецькій області / О. Д. Шемяков // Розвиток сучасної логістико-орієнтованої економіки: Зб. наук. праць ДонДУУ. — Донецьк: ДонДУУ, 2012. — Т. XIII. — Серія “Економіка”. — Вип. 227. — С. 357—364.
12. Шконда В. В., Кальянов А. В. Системна концептуальна модель розвитку корпоративної культури / В. В. Шконда, А. В. Кальянов // Наук. праці МАУП. — 2010. — Вип. 1(24). — С. 20—27.
13. Управління людськими ресурсами: Понятійно-термінологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Г. В. Щокіна, О. В. Антонюка, М. Ф. Головатого. — К.: МАУП, 2006. — 496 с.
14. Конституція України: Закон України. Прийнятий на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254 к/96 ВР.
15. Шконда В. В., Кальянов А. В. Людський потенціал в аксіологічному вимірі / В. В. Шконда, А. В. Кальянов // Наук. праці МАУП. — 2011. — Вип. 4(31). — С. 47—53.
16. Шконда В. В. Синергетика, социум и социальная прогностика / В. В. Шконда // Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем: Матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. 27—28 січ. 2011 р., Чернівецька філія МАУП. — Чернівці: Букрек, 2011. — С. 52—56.

Розроблено концептуальну модель соціоeconomic у людському вимірі, що враховує мету, регулятори, механізми запровадження її методів, індикатори ефективності соціоeconomicного комплексу (управлінські, соціальні, економічні, фінансові, господарські), які зростають на засадах використання системно-синергетичної методології.

Разработана концептуальная модель социоэкономик в человеческом измерении, которая учитывает цель, регуляторы, механизмы внедрения ее методов, индикаторы эффективности социоэкономического комплекса (управленческие, социальные, экономические, финансовые, хозяйственные), которые увеличиваются на основе использования системно-синергетической методологии.

The conceptual model of socioeconomics in human dimension which considers the aim, regulators, inculcation mechanisms of its methods, indicators of social and economic complex efficiency (managerial, social, economical, financial, economic), which are increased on the basis of system-synergetic methodology use is developed.

Надійшла 11 жовтня 2013 р.

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 135—137

Ефективність судового захисту нерозривно пов'язана з юридичним обґрунтуванням закріплення за судами обсягів процесуальних повноважень, спрямованих на виконання трьох основних функцій правосуддя: вирішення спору по суті, апеляційне та касаційне оскарження.

Забезпечення права на судовий захист — одна з важливих складових вітчизняної доктрини правосуддя, невід'ємною частиною якого є судоустрій, що визначає організацію системи судів загальної юрисдикції шляхом законодавчого окреслення їх ієрархії з урахуванням визначених Конституцією України [1] базисних принципів територіальності та спеціалізації. Водночас ефективність судового захисту нерозривно пов'язана з юридичним обґрунтуванням закріплення за судами обсягів процесуальних повноважень, спрямованих на виконання трьох основних функцій правосуддя: вирішення спору по суті, апеляційне та касаційне оскарження.

Виконання завдань адміністративного судочинства щодо захисту прав, свобод й охоронюваних законом інтересів громадян, прав та інтересів юридичних осіб, держави залежить від повного та всебічного вирішення адміністративних справ у повній відповідності до чинного законодавства, з дотриманням вимог законності, тобто від прийняття адміністративними судами законних і обґрунтованих судових рішень. Досягнення зазначеної мети забезпечується численними адміністративно-процесуальними гарантіями, серед яких велике значення має функціонування інституту перевірки судових рішень, складовою якого є касаційне оскарження.

Проте інстанційність судової системи не повинна дублювати одна одну, а має бути

націлена на вироблення оптимальної моделі встановлення об'єктивної істини у справі та перевірки законності й обґрунтованості судових рішень, які приймаються адміністративними судами України. Тому одним із ключових питань правового регулювання касаційного провадження є з'ясування сутності його поняття в науці та у правозастосуванні.

Питання ролі адміністративних судів у захисті прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, про їх повноваження були предметом досліджень таких вчених, як В. Б. Аверьянов, В. М. Бевзенко, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, Т. О. Коломoeць, Р. О. Куйбіда, А. І. Миколаєнко, Р. С. Мельник, А. О. Селіванов, О. М. Пасенюк та ін.

Проте питання з'ясування змісту касаційного провадження в адміністративному судочинстві залишилися недостатньо дослідженими.

З'ясуємо зміст поняття “касаційне провадження” в адміністративному судочинстві. Здійснимо дослідження наукових підходів, практики діяльності адміністративних судів України стосовно змісту перегляду судових рішень касаційною інстанцією та формулювання на підставі цього авторського визначення поняття “касаційне провадження в адміністративному судочинстві”.

Порядок і строки касаційного оскарження судових рішень в адміністративних справах, а також порядок розгляду таких справ передбачено у Гл. 2 розд. 4 Кодексу адміністратив-

ного судочинства (далі — КАСУ) [2], яка має назву “Касаційне провадження”.

Завданням касаційного провадження є перегляд за касаційною скаргою судових рішень суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судових рішень суду апеляційної інстанції на предмет правильності застосування норм матеріального і процесуального права та правової оцінки обставин справи. Зазначене свідчить, що суд касаційної інстанції перевіряє судові рішення в адміністративній справі щодо правильності застосування норм матеріального і процесуального права та щодо їх обґрунтованості.

У ст. 210 КАСУ визначено, що судом касаційної інстанції в адміністративних справах є Вищий адміністративний суд України.

У Науково-практичному коментарі до Кодексу адміністративного судочинства України (КАС) [4] зазначається: “Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та обов’язки, мають право оскаржити в касаційному порядку судові рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції повністю або частково, крім випадків, передбачених КАСУ.

Ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також ухвали суду апеляційної інстанції можуть бути оскаржені в касаційному порядку, якщо вони перешкоджають подальшому провадженню у справі. Заперечення проти інших ухвал можуть бути включені до касаційної скарги на судові рішення, ухвалені за наслідками апеляційного провадження”.

КАСУ також встановлює підстави касаційного оскарження, якими згідно зі ст. 211 КАСУ є порушення судом норм матеріального чи процесуального права. Зазначене свідчить, що суд касаційної інстанції перевіряє судові рішення в адміністративній справі щодо правильності застосування норм матеріального і процесуального права, а також щодо їх обґрунтованості.

Переглядаючи постанови та ухвали адміністративних судів першої та апеляційної

інстанцій у касаційному порядку, Вищий адміністративний суд перевіряє законність і обґрунтованість зазначених судових рішень, у визначеному законом способі та межах вправляє допущені помилки та формує судову практику.

Порушення або неправильне застосування норм матеріального права полягає у тому, що при прийнятті постанови суд не застосував закон, який потрібно було застосувати, а застосував помилково інший, або ж скасований, або той, який не набрав чинності; суд неправильно витлумачив матеріальну норму права, тобто вибрав саме ту норму, що регулює ці правовідносини, однак неправильно з’ясував їхню суть. Порушення або неправильне застосування норм процесуального права полягає у тому, що суд першої чи (та) апеляційної інстанції допустив (ли) порушення порядку ведення судового процесу, передбаченого КАСУ [3, 249].

Отже, касаційна скарга подається лише у випадках, коли суди попередніх інстанцій неправильно застосували норми матеріального або процесуального права, що призвело до неправильного вирішення адміністративної справи. Тобто, на відміну від апеляційного оскарження, підставами касаційного оскарження, цитуємо [4], “можуть бути помилки судів першої та (або) апеляційної інстанцій лише у питаннях права (застосування норм матеріального та процесуального права), але не в питаннях факту.

Порушення норм права може виявлятися у:

- 1) застосуванні норми, яку не належало застосовувати у відповідній ситуації;
- 2) незастосуванні норми, яку належало застосувати;
- 3) наданні застосованій нормі неправильного тлумачення”.

За наявності обставин, що об’єктивно існували на момент вирішення адміністративної справи в суді першої або апеляційної інстанції, але не були відомі і не могли бути відомі суду та хоча б одній особі, яка брала участь у справі, така особа може використати механізм перегляду справи за нововиявленими обставинами (гл. IV розд. IV КАС), а не очікувати на оскарження рішення адміністративного суду.

Отже, можна стверджувати, що чинна система касації визначається рядом особливостей: суд касаційної інстанції перевіряє адміністративну справу в юридичному і фактичному аспектах, тобто перевіряє законність і обґрунтованість рішень, а не знову розглядає справу; він обмежений межами касаційної скарги, але при цьому може встановлювати порушення норм матеріального чи процесуального права, на які не було посилення в касаційній скарзі; провадження у справі здійснюється в особливій процесуальній формі [3, 250].

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що касаційне провадження як інститут адміністративного судового процесу виконує важливу функцію — гарантує законність та обґрунтованість судових рішень, що приймаються адміністративними судами нижчої ланки. Існування факту потенційної можливості перегляду судових рішень має превентивне, виховне значення для адміністративних судів перших інстанцій. Таким чином, можна стверджувати, що касаційне провадження в адміністративному судочинстві має на меті виправити судову помилку, забезпечити прийняття законних та обґрунтованих судових рішень.

Значення касаційного провадження в адміністративному судочинстві розкривається через зміст завдань, які воно виконує, а саме: перевірка законності судового рішення; обґрунтованості судового рішення; виправлення судової помилки адміністративними судами нижчих інстанцій; судовий контроль за здійсненням правосуддя адміністративними судами нижчих інстанцій; забезпечення єдності судової практики. Існування факту потенційної можливості перегляду судових рішень має превентивне, виховне значення для адміністративних судів перших інстанцій.

Значение кассационного производства в административном судопроизводстве раскрывается через содержание задач, которые оно выполняет, а именно: проверка законности судебного решения; обоснованности судебного решения; исправления судебной ошибки административными судами низших инстанций; судебный контроль за совершением правосудия административными судами низших инстанций; обеспечение единства судебной практики. Существование факта потенциальной возможности пересмотра судебных решений имеет превентивное, воспитательное значение для административных судов первых инстанций.

The value of any appeal in administrative proceedings revealed through maintenance tasks that it performs, namely: to review the lawfulness of the judgment, the validity of the judgment, the court correct administrative errors by lower courts, judicial control of administrative justice collection by lower courts, ensuring uniformity of judicial practice. The existence of the fact the potential judicial review is preventive, educational value for the administrative courts of first instance.

Усе зазначене дає підстави вважати, що значення касаційного провадження в адміністративному судочинстві розкривається через зміст завдань, які воно виконує, а саме: перевірка законності судового рішення; обґрунтованості судового рішення; виправлення судової помилки адміністративними судами нижчих інстанцій; судовий контроль за здійсненням правосуддя адміністративними судами нижчих інстанцій; забезпечення єдності судової практики.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 30. — С. 141.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (з подальшими змінами) // ВВР України. — 2005. — № 35—36, № 37. — С. 446.
3. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / За заг. ред. О. М. Пасинюка. — К.: 2007. — 608 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України (КАС). Науково-практичний коментар. Стаття 211. Право на касаційне оскарження. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uazakon.ru/ukr/kas/211/default.htm>

Надійшла 8 листопада 2013 р.

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ДОБОРУ КАДРІВ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 138—142

Питання добору кадрів в органи прокуратури України завжди було та залишається одним з найважливіших, оскільки головною метою кадрової роботи є формування кадрового потенціалу органів прокуратури, який у професійних і ділових відносинах має бути здатним забезпечувати ефективне функціонування системи органів прокуратури та виконувати покладені на ці органи завдання.

Система управління кадрами в органах прокуратури містить такі головні напрями, серед яких варто виокремити добір кадрів, формування штатно-посадової структури, підбір та формування трудового колективу, кадрового резерву, а також оцінку ділових та особистих якостей працівників. Аналіз правових норм, що регулюють ці основні напрями управління кадрами в органах прокуратури, свідчить про те, що значна їх частина, яка регулює процедури проходження служби в органах прокуратур у цілому, в тому числі добору кадрів, міститься у відомчих підзаконних актах, які не в повному обсязі регламентують таку діяльність. Так, існуючі методи добору кадрів, формування кадрового складу органів прокуратури не повною мірою відповідають вимогам сьогодення, а тому потребують удосконалення, оскільки не розроблені чіткі й достатні вимоги до прокурорського працівника в цілому, а на їх основі — критерії, яким має відповідати кандидат на службу в органи прокуратури. У цьому сенсі залишається відкритою проблема створення необхідної, адекватної правової регламентації процедури добору кадрів в органах прокуратури.

Питання кадрового забезпечення органів прокуратури України були предметом дослідження не тільки науковців, а й практи-

ків, зокрема М. М. Бубрика, Г. П. Середи, М. К. Якимчука, В. М. Куца, В. В. Сухоньса, В. В. Долежана, Ю. Є. Полянського, Ю. В. Ударцова та ін. У їхніх працях проаналізовано питання формування прокурорсько-слідчого корпусу органів прокуратури, загальні аспекти проходження служби в органах прокуратури без спроби перегляду підходів до процедури добору кадрів в органах прокуратури.

У цілому, поділяючи наукові позиції вчених щодо кадрового забезпечення органів прокуратури, вважаємо за доцільне зосередити увагу на проблемних питаннях процедури добору кадрів в органах прокуратури. Тому проаналізуємо організаційно-правові проблеми добору кадрів в органах прокуратури і науково обґрунтуємо зумовлені потребами практики шляхи їх вирішення.

Добір кадрів в органах прокуратури, як один із кадрових процесів проходження служби, є першочерговою ланкою кадрового забезпечення державної служби в органах прокуратури. Від його впорядкованості, визначеності критеріїв відбору, чесності, незаангажованості політичними переконаннями залежить якість кадрового потенціалу органів прокуратури.

У науковій та спеціальній літературі добір кадрів розглядається як процес оцінки про-

фесійних якостей кола претендентів, визначення придатності кандидатів для виконання посадових обов'язків; комплекс заходів для забезпечення відповідності індивідуально-психологічних особливостей в органах державної влади [1, 55]; встановлення придатності кандидата на посаду та вибір серед кандидатів найбільш підготовлених для виконання обов'язків за посадою [2, 24]; визначення відповідності працівника виконуваній роботі [3, 9]; сукупність процедур щодо відбору кандидатів на певну посаду на основі аналізу та оцінки особистих якостей працівника, ступеня їх відповідності вимогам конкретної посади [4, 244].

На думку В. С. Венедиктова, добір персоналу — це процес оцінювання професійних якостей кола претендентів, визначення придатності кожного з них для виконання посадових обов'язків [5, 102]. Не можна не погодитися з таким визначенням, адже оцінювання професійних якостей кола претендентів на посаду є метою, яку має такий напрям кадрової роботи, як добір кадрів.

Досліджуючи проблеми добору кадрів в органах прокуратури С. І. Нечипоренко вважає, що добір в органи прокуратури — це “сукупність процедур із встановлення придатності кандидата на посаду прокурора, слідчого прокуратури та вибору серед кандидатів тих, які є придатними для виконання завдань і функцій прокурорсько-слідчих працівників” [6].

Аналіз вищенаведених понять дає підстави зробити висновок, що поняття “добір кадрів” охоплює кілька базових компонентів. Це, зокрема, тези, що стосуються мети і завдань процесу (заповнення вакантних робочих місць, відповідність організаційним вимогам, придатність для виконання посадових обов'язків); його основних складових (пошук персоналу, професійна діагностика, адаптація); комплексу необхідних заходів (створення кадрових агентцій, розбудова державної служби зайнятості); опису методів і процедур (аналіз резюме, інтерв'ю); вимог до кваліфікації, особистісних характеристик, стану здоров'я та інших

характеристик кандидатів, на базі яких, власне, і здійснюється добір [7].

Завдяки аналізу наукових джерел з теорії управління, адміністративного права, менеджменту можна зробити висновки про наявність термінологічної плутанини щодо вживання понять “добір”, “відбір”, “набір” та “підбір”.

Розглянемо співвідношення понять “добір” та “відбір” кадрів. На думку Л. В. Балабанової і О. В. Сардак, загальна процедура відбору персоналу передбачає наступні етапи: кандидати на вакантну посаду, попередній відбір персоналу, проведення первинної співбесіди, оцінка претендента, перевірка документації, збір і перевірка рекомендацій, медичний огляд, проведення підсумкової співбесіди щодо наймання, прийняття остаточного рішення про наймання [7].

Тобто внаслідок відбору здійснюється виділення конкретного претендента на посаду в органи прокуратури з усієї маси претендентів. Відбір кадрів — це процес виокремлення із загальної кількості претендентів. Отже, відбір кадрів в органах прокуратури це встановлений порядок виокремлення із загальної кількості претендентів на посаду конкретного кандидата, який найкраще відповідає певній посаді в органах прокуратури. Добір кадрів — це процес їх вивчення, оцінювання моральних, ділових, особистих та професійних якостей, з метою визначення можливості кандидата працювати в органах прокуратури і виконувати належним чином завдання та функції на певних посадах.

Щодо співвідношення понять “набір” та “підбір” кадрів, слід зазначити, що в науковій літературі набір є процесом здійснення найму, одночасного вербування великої кількості працівників [8, 708]; підбір є процесом визначення особистих і професійних якостей людей для встановлення їх відповідності виконуваній роботі [9, 463].

Необхідно зазначити, що застосувати поняття “добір”, “відбір”, “набір” та “підбір” як синоніми не можна, адже добір — це широке поняття, яке складається з підбору та набору кадрів, охоплює таке поняття, як підбір, а в

цілому, сукупно, ці поняття становлять зміст кадрової процедури з добору кадрів. Отже, аналіз вищенаведених понять дає підстави розглядати добір кадрів в органи прокуратури, як складну процедуру, що окреслена нормативними актами, є складовою кадрової роботи в органах прокуратури, процесом, що триває певний проміжок часу і складається з певного порядку діяльності уповноважених посадових осіб органів прокуратури щодо набору, відбору та підбору кандидатів на посаду.

Як уже зазначалося, добір кадрів в органах прокуратури — це складна процедура, яка складається з певних видів кадрової роботи. Якщо звернутися до теорії управління, то в процедурі добору кадрів виокремлюють такі етапи: набір персоналу — процедура, що дає можливість створити резерв потенційних кандидатів; відбір персоналу — процес, що передбачає оцінку професійної придатності для різних посад з урахуванням професійно важливих якостей і відбір кращих кандидатів; підбір персоналу (внутрішній і зовнішній): перший ґрунтується на наборі нових співробітників, другий — на внутрішньоорганізаційних переміщеннях і вимагає ретельного психологічного відбору осіб [10, 54].

В. В. Сухонос виокремлює такі етапи добору кадрів [11, 155]: а) збирання інформації про можливих кандидатів; б) оцінювання необхідних якостей кандидатів та складання характеристики кожного з них; в) визначення відповідності кандидата вимогам, що висуваються до них і необхідні для призначення на посаду; г) порівняння кількох кандидатів на одну посаду та вибір кандидата з кращими якостями; д) призначення на посаду.

Питання добору кадрів в органи прокуратури України, вимоги до осіб, які призначаються на посади прокурорів і слідчих регулюються різними за юридичною силою правовими актами. Так, згідно зі ст. 46 Закону України “Про прокуратуру” [12] прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеці-

альністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України.

Вимоги до кандидатів на службу в органи прокуратури, як правило, сформульовані у відомчих правових актах і деталізують положення Закону України “Про прокуратуру”. Так, комплектування посад прокурорів і слідчих у міських, районних, міжрайонних та прирівняних до них прокуратурах, вимоги до кандидатів на ці посади здійснюються відповідно наказу Генерального прокурора України від “Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України” № 2гн 25.12.11 р. [13] та Положення про порядок стажування в органах прокуратури України насамперед за рахунок випускників Національної академії прокуратури України та вищих навчальних закладів, з якими Генеральною прокуратурою України укладено відповідні угоди на підготовку фахівців.

Аналізуючи запропоновані В. В. Сухоносом етапи добору кадрів, можна зазначити, що законодавством недостатньо врегульовано питання щодо умов підбору кадрів в органах прокуратури, критеріїв оцінювання претендентів на посаду в органах прокуратури, умови збирання інформації щодо кандидатів на посаду тощо.

Згідно із Законом (ст. 46) прокурорами та слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові та моральні якості. Добір працівників з високими моральними та діловими якостями — це імперативна вимога, якій мають відповідати кандидати на посаду в органи прокуратури. Зміст же вимог до “ділових та моральних якостей” жодним нормативно-правовим актом не врегульований. Ці питання мають бути визначені в законодавстві.

Отже, викладене дає підставу зробити висновок, що робота з добору і розстановки кадрів в органах прокуратури — це складний творчий процес. Добір кадрів в органи прокуратури являє собою встановлений порядок діяльності уповноважених посадових осіб із

вивчення та оцінювання особистих якостей і можливостей кандидата на посаду в органи прокуратури, рівня його підготовки та відповідності певній посаді згідно з вимогами профілю професійної компетентності.

На сьогодні в Україні процес добору кадрового резерву на службу в органи прокуратури має суто формальний характер і тому є недовірливим.

У процесі підготовки нового Закону України “Про прокуратуру” слід внести ряд новел, спрямованих на поліпшення цієї процедури. Так, слід передбачити положення, за яким обіймання посад прокурорсько-слідчих працівників має відбуватися за допомогою відкритої конкурсу. Конкурс має передбачати складання кандидатом на посаду іспиту (проходження тестування) і проведення співбесіди. Може бути також встановлений певний випробувальний період з метою з’ясування відповідності обсягу професійної компетентності кандидата на посаду вимогам профілю професійної компетентності посади в органах прокуратури.

Література

1. Малиновський В. А. Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: Центр сприяння Ін-ту розвитку держ. служби, 2005. — 254 с.
2. Бизюкова И. В. Кадры управления. Подбор и оценка / И. В. Бизюкова. — М.: Экономика, 1998. — 150 с.

3. Щокін Г. В. Як ефективно управляти людьми: психологія кадрового менеджменту: Наук.-практ. посіб. / Г. В. Щокін. — К.: МАУП, 1999. — 400 с.

4. Слепенков И. М. Основы теории социального управления: Учеб. пособие / И. М. Слепенков, Ю. П. Аверин. — М.: Высш. школа, 1990. — 320 с.

5. Венедиктов В. С. Організаційно-правові засади управління державною службою в Україні: Наук.-практ. посіб. / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин, О. М. Ключев та ін. — Х.: Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. — 309 с.

6. Нечипоренко С. І. Проблеми правового регулювання процедур добору та прийняття на службу в органи прокуратури / <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10ncivop.pdf>

7. Горбунова В. В. Спроба змістовного аналізу поняття “добір персоналу” — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [/http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Nsspp/2011_28/Gorbunova.htm](http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Nsspp/2011_28/Gorbunova.htm)

8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпін: ВТФ Перун, 2005. — 1728 с.

9. Управління персоналом: Навч. посіб. / М. Д. Виноградський, С. В. Беляєва, А. М. Виноградська, О. М. Шапова. — К.: Центр навч. л-ри, 2006. — 504 с.

10. Шпекторенко І. В. Професійна мобільність державного службовця: монографія / І. В. Шпекторенко. — Д.: Моноліт, 2009. — 242 с.

11. Сухонос В. В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения органов прокуратуры: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. — Х., 1999. — 184 с.

12. Закон України “Про прокуратуру” від 11.12.1991 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

13. Наказ Генерального прокурора України “Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України” № 2гн від 15 грудня 2011 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua>

У процесі підготовки нового Закону України “Про прокуратуру” слід внести ряд новел, спрямованих на поліпшення процедури добору кандидатів. Зокрема, слід передбачити положення, за яким обіймання посад прокурорсько-слідчих працівників має відбуватися за допомогою відкритого конкурсу, що передбачає складання кандидатом на посаду іспиту (проходження тестування) і проведення співбесіди. Може бути також встановлений певний випробувальний період.

В процессе подготовки нового Закона Украины “О прокуратуре” следует внести ряд новел, направленных на улучшение процедуры отбора кандидатов. В частности, следует предусмотреть положение о том, что занятие должностей прокурорско-следственных работников должно происходить при помощи открытого конкурса, предусматривающего для кандидата на должность сдачу экзамена (прохождение тестирования) и проведение собеседования. Может быть также установлен определенный испытательный период.

In the preparation of the new Law of Ukraine "On Prosecutor's Office" must make a number of short stories to improve procedures for selecting candidates. In particular, should include provisions under which employment positions prosecutors and investigators should be through open competition, which involves compiling candidate for examination (testing) and conducting interviews. It may also be installed a trial period.

Надійшла 8 листопада 2013 р.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 143—147

Досліджено актуальні проблеми регулювання економічних відносин в контексті забезпечення сталого економічного розвитку. Визначення основних тенденцій і детермінант економічного розвитку дає можливість оцінити потенціал системи глобального регулювання економічних відносин.

Наразі позитивними якісними зрушеннями в українській економіці, беззаперечно, можна вважати формування достатньо конкурентоспроможного недержавного сектору економіки і проширення приватних підприємств; становлення національних ринків товарів, праці та капіталу з переважно ринковим ціноутворенням, здатних задовольняти платоспроможний попит; становлення національної фінансово-банківської системи в цілому і регульованого валютного ринку; диверсифікацію і лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків, появу нових каналів торговельного та інвестиційного співробітництва. Утім, навіть з огляду на це, проблему сталого економічного розвитку в Україні не можна вважати вирішеною. Більше того, нові загрози глобальних криз істотно актуалізують фундаментальні наукові дослідження цієї проблематики, оскільки спроможності України адекватно відповідати на об'єктивні глобальні загрози сучасності значною мірою залежать саме від того, чи буде забезпечено в Україні довготермінову стратегію сталого економічного розвитку.

Також слід наголосити на тому, що сучасні підходи відомих вітчизняних та зарубіжних економістів до визначень категорії “глобалізація” характеризуються недостатньою обґрунтованістю та односторонністю, що ви-

кликає потребу в системному, комплексному визначенні цієї категорії, яка б дала можливість формувати та вдосконалювати існуючі стратегії забезпечення сталого економічного розвитку як на національному і регіональному, так і на глобальному рівні.

Ключовою тенденцією економічного розвитку протягом останніх десятиліть є інтернаціоналізація, а новітні наукові дослідження доводять, що вона практично стала процесом — всеохоплюючим і структурованим. З огляду на це, в міжнародних економічних дослідженнях поняття інтернаціоналізації стає головним, а розуміння її природи як багатопланової — визначальним. На макрорівні інтернаціоналізація являє собою процес розширення та поглиблення світогосподарських зв'язків завдяки підвищенню міжнародної мобільності факторів і результатів виробництва [1, 215]. Кількісно це характеризується випереджаючими темпами зростання міжнародної торгівлі та інвестицій порівняно із зростанням загальносвітового валового внутрішнього продукту. Інтернаціоналізацію характеризує також зростання експортної, імпоротної та зовнішньоторговельної квот, що розраховуються як співвідношення, відповідно, експорту, імпорту або зовнішньоторговельного обороту до ВВП чи іншого аналогічного макроекономічного показника

та інтенсифікація фінансово-інвестиційної взаємодії національних економік. У ретроспективному плані принципово важливим був вихід за межі національних економік не лише результатів (товарів і послуг) і факторів виробництва, а й безпосередньо самого виробничого процесу, що актуалізувало мікрорівень аналізу інтернаціоналізації. На мікрорівні інтернаціоналізацію трактують як процес залучення фірми до міжнародних операцій, якому притаманні три основні етапи розвитку: 1) початковий; 2) локальної ринкової експансії; 3) транснаціональний. У цьому контексті плідним є виокремлення поряд з екстернальним (розширення міжнародної діяльності фірм завдяки використанню конкурентних переваг партнерів на зарубіжних ринках) інтернаціоналізації (створення внутрішньокорпоративних ринків через організацію власних філій, дочірніх компаній, а також шляхом придбання контролю над уже діючими фірмами). Саме таким шляхом формуються превалюючі в сучасній економіці внутрішньокорпоративні за організацією та міжнародні за масштабами ринки, які, як правило, є чи стають транснаціональними [2, 47–50]. Теоретично і практично підтверджена стадійність інтернаціоналізації [3, 225] зумовлює, на наш погляд, і відповідну детермінацію регулятивних систем: національних, локально-інтернаціональних, транснаціонально-регіональних, глобальної. На стадії початкової інтернаціоналізації починається певна регулятивна взаємодія національних економік на основі розвитку простих, достатньо автономних форм міжнародних економічних відносин — товарного експорту та імпорту, міжнародного кредитування, руху робочої сили переважно неекономічного характеру. Регулювання міжнародного економічного обміну розв'язуються зазвичай на національному рівні і має несистемний характер, хоча створюються і розвиваються відповідні державні спеціалізовані інституції. Певну, насамперед координуючу, роль відіграють і міжнародні організації, однак проблеми, що постають в економічних

взаємовідносинах країн, вирішуються зазвичай через систему неінституціоналізованих двосторонніх угод.

Розширення і поглиблення інтернаціоналізації з одночасним розвитком ТНК та регіональних торговельних інтеграційних угруповань зумовлює і регулятивні пріоритети макро- і мікрорівнів. Відбувається певне делегування регулятивних функцій: офіційне, при фактичному переході “економічної влади” до транснаціональних корпорацій. Поглиблення регіональної інтеграції (митні, економічні та повні союзи) в умовах переважно глобальної орієнтації ТНК формує основу для переходу регулювання у глобальну стадію, коли значна частина державних функцій передається на наднаціональний рівень з метою вирівнювання основних характеристик міжнародно-інтегрованих ринків. Дослідники цих складних процесів підкреслюють їхню дуалістичність: з одного боку, регіоналізм, посилюючи ринкову уніфікацію розвитку національних економік країн-учасниць інтеграційних угруповань, прискорює процес глобалізації, що особливо яскраво виявляється в умовах континентальної економічної інтеграції, з другого боку, регіональні інтереси можуть відволікати країни від діяльності за ширшими багатосторонніми зобов'язаннями і породжувати “регіональний протекціонізм”. Іншими словами, створюються умови розвитку “недобросовісної” конкуренції між окремими регіонами і континентами. За таких умов роль держави у традиційному її розумінні перестає бути визначальною. Знижується дієвість десятиріччями напрацьованих механізмів та інструментів макроекономічного регулювання (імпортні бар'єри, експортні субсидії, курс національної валюти, ставка рефінансування центральних банків тощо), а ТНК відповідними діями здатні дискредитувати такі національні заходи або анулювати їхні ефекти. Регулювання валютно-кредитної сфери все більше потребує узгодження як з країнами-партнерами, так і з міжнародними організаціями (МВФ, СБ, СОТ). Навіть такі традиційно “внутрішні” сфери держав-

ного регулювання, як оподаткування, соціальна політика, трудове законодавство, освіта і професійна підготовка кадрів невпинно інтернаціоналізуються.

Отже, національні держави втрачають автономну можливість ефективно регулювати не тільки міжнародну економічну діяльність, а й власну економічну систему навіть з використанням найсучасніших методів жорсткого адміністрування. Натомість, втручання держави в економіку все більше набуває рис партнерства з приватними суб'єктами великого місцевого і міжнародного бізнесу, іншими державами, переважно на багатосторонній (інтеграційній) основі, міжнародними організаціями. Потенційне і реальне зниження ефективності національних регуляторних політик в умовах глобалізації країни намагаються компенсувати багатьма шляхами, які, на наш погляд, можна згрупувати таким чином.

По-перше, постійно розширюється спектр власних регулюючих, як правило, протекціоністських заходів, при цьому застосовуються форми політичного, економічного, технологічного, фінансового, товарного та трудового протекціонізму [4, 46–48]. Традиційно національний протекціонізм трактується як державний захист вітчизняних суб'єктів бізнесу від міжнародної конкуренції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Показово, що методи протекціонізму постійно вдосконалюються, і він може мати як традиційні прояви (наприклад, обмеження імпорту квотами), так і трансформуватися у нормивнутрішньої економічної політики, яка не підпорядковується міжнародному регулюванню, що поширено і серед країн, які розвиваються, і серед високорозвинених країн (прихований протекціонізм). Підтримка національних виробників, наприклад засобами податкової політики (пільги, звільнення від податків тощо), є характерною для більшості неконкурентоспроможних економік, що, у свою чергу, супроводжується антидемпінговими процедурами на зарубіжних ринках (показовим є і приклад України). Разом із тим, за деякими товарними групами частка по-

датків у країнах Західної Європи становить 40–60 % загальної вартості ввезення товарів. Заходи, які регулюють правила виготовлення, пакування та маркування товарів тощо, прямо не належать до зовнішньої торгівлі і, на перший погляд, зачіпають лише внутрішній товарообіг. Проте вони спроможні значно деформувати конкурентне середовище на внутрішньому ринку на користь національних виробників. Протекціоністська політика, як правило, не обмежується суто економічними методами, а й включає широкий спектр дипломатичних і навіть силових засобів та інструментів зовнішньої політики, особливо впливових держав. У регулятивному контексті досить показово, що сукупні втрати від ускладнення процедур ліцензування, митних процедур, документообігу, здійснення розрахунків, страхування, транспортування може перевищувати вартість скасованого мита [5, 253]. Звичною стає практика примушення до “добровільних обмежень експорту”, “частки національної участі”, не завжди виправданих антидемпінгових процедур, державного субсидювання експорту, державних закупівель тощо. Поширюється використання нелегітимних перешкод доступу до внутрішніх ринків іноземних суб'єктів, у тому числі тіньових, безпосередньо пов'язаних із адміністративними зловживаннями і корупцією.

Іншим фактором є цілеспрямоване наладження та розвиток дво- та багатостороннього міжурядового і міждержавного співробітництва. Особливої уваги тут варти його інтеграційні форми — митні союзи та зони вільної торгівлі, їх кількість за останні десятиліття неухильно зростала і перевищила вже 200-ту відмітку. Принципово важливе значення мають дві обставини: національний протекціонізм почасти переростає у протекціонізм колективний, що поглиблює дискредитацію принципів вільної торгівлі, породжує нові засоби “регіональної автаркії”; з іншого боку, великі міждержавні інтеграційні утворення (наприклад, ЄС та НАФТА) допомагають долати циклічні кризові потрясіння. Більше того, саме кризи глобального характеру стимулюють подальший розвиток регіональних

інтеграційних процесів, наприклад, “АСЕАН + 3” (Японія, Китай, Південна Корея).

По-друге, практиці захисту і підтримки національного бізнесу сприяє відстоювання власних інтересів у глобальних міжнародних економічних організаціях. Є показовою у цьому плані насамперед домінуюча роль США та інших країн-лідерів у Світовій організації торгівлі, Міжнародному валютному фонді та Світовому Банку. Йдеться не стільки про підтримку своїх компаній, скільки про посилення їхніх конкурентних можливостей за рахунок послаблення конкурентоспроможності інших країн у прогресуючих сегментах світового ринку та життєзабезпечуючих сферах. Так, загальновідомою є державна підтримка у західних країнах авіаційної промисловості (наприклад, фінансування в ЄС проекту широкофюзеляжного пасажирського лайнера А-380 забезпечувалось за рахунок одержання консорціумом Airbus пільгових облігаційних позик на суму 3–5 млрд дол., що є завуальованим державним субсидуванням), хоча для авіаційних держав — кандидатів вступу до СОТ (Росія, Україна) висуваються вимоги заборони субсидій та інших стимулюючих національних виробників засобів. Широко використовуючи у сільському господарстві субсидії, США і країни Західної Європи стосовно інших країн, де природні умови, і техніко-технологічні фактори є менш сприятливими, через СОТ висувають вимоги недопустимості такої підтримки.

По-третє, чи не найефективнішою стає державна підтримка глобальних експансіоністських стратегій на міжнародних ринках транснаціональних корпорацій — американських, японських, німецьких, південнокорейських та ін. Саме тут реалізується увесь можливий спектр засобів від суто економічних до політико-дипломатичних, у тому числі й певним чином орієнтовані воєнні дії. Водночас формуються ефективні механізми взаємодії приймаючих країн з іноземними ТНК на їхніх внутрішніх ринках.

Процес перерозподілу повноважень і функцій між державами та іншими інститутами регулювання, вочевидь, буде розширю-

ватись і поглиблюватись на основі субсидіарності: у кожній конкретній сфері соціально-економічних відносин вони будуть концентруватися на тому рівні, де регулювання може здійснюватись найефективніше. Разом з тим, слід акцентувати увагу і на такому новітньому чиннику: якщо на попередніх етапах розвитку системи регулювання міжнародної економічної діяльності дво- та багатосторонньо узгоджені правила *de facto* стосувалися великих підприємств (саме вони тривалий час домінували у таких відносинах завдяки достатку ресурсів для конкурування на зарубіжних ринках), то на сьогодні вже неможливо не брати до уваги безпрецедентне збільшення міжнародного торговельного обміну завдяки діяльності малих і середніх підприємств. Це, вочевидь, зумовлено і усталеною останніми роками олігополістичною структурою світового ринку, і новітніми імперативами глобалізації під впливом, по суті, революційного науково-технологічного прогресу, особливо у сфері інформаційних технологій.

Таким чином, на основі проведеного дослідження, можемо зробити такі висновки. По-перше, за умов функціонування сучасних відкритих, особливо транзитивних економік певного значення набуває державне регулювання того сегмента міжнародної економічної діяльності, який пов'язаний з існуванням тіньового сектору. Тому, аналізуючи, прогнозуючи і приймаючи державні управлінські рішення, необхідно враховувати реальні обсяги тіньового сектору, а також реалізовувати ефективні засоби його зменшення, декриміналізації тощо, оскільки уникнути цього явища у ринковій економіці трансформаційного і посттрансформаційного типу практично неможливо. По-друге, державно-регульована відкритість національної економіки має орієнтуватись насамперед на її усталену конкурентоспроможність, яка забезпечується через: 1) стійке зростання життєвих стандартів населення країни; 2) досягнення й утримання національними підприємствами таких позицій у світовій економіці, коли їхні товари і послуги успішно реалізуються на міжнародних рин-

ках; 3) усталеність соціально-економічного прогресу зі здатністю протистояти кризам, запобігаючи їм або успішно нейтралізуючи їх негативні наслідки. По-третє, ключовою тенденцією розвитку сучасних регулятивних макро- і мікросистем є їх інтернаціоналізація, якій притаманна поетапність — початкова, транснаціонально-регіональна, глобальна. Потенційне і реальне зниження ефективності національних регуляторних політик держави намагаються компенсувати не тільки розширенням протекціонізму, все зростаючою підтримкою національних фірм на міжнародних ринках, а й налагодженням довгострокового партнерства з ТНК та іншими країнами, регіональною інтеграційною взаємодією, співробітництвом з міжнародними організаціями.

Література

1. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: Монографія / За ред. Д. Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2001. — 538 с.
2. Лук'яненко Д. Г., Мозговий О. М., Губський Б. В. Міжнародна інвестиційна діяльність: Підруч. / За ред. Д. Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2003. — 387 с.
3. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. Глобалізація і безпека розвитку / За ред. О. Г. Білоруса. — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.
4. Жаліло Я. А., Базиліук Я. Б., Белінська Я. В. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / За ред. Я. А. Жаліло. — К.: НІСД, 2005. — 388 с.
5. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія / Кер. авт. кол і наук. ред. Т. М. Циганкова. — К.: КНЕУ, 2003. — 660 с.

Наведено узагальнений погляд на проблеми, що постають перед сучасними державами у процесі забезпечення сталого економічного розвитку, систематизовано основні засоби компенсації неефективності національних регуляторних політик в умовах глобалізації, формування нових типів ринкових відносин, інтернаціоналізації економіки.

Представлен обобщенный взгляд на проблемы, стоящие перед современными государствами в процессе обеспечения устойчивого экономического развития, систематизированы основные средства компенсации неэффективности национальных регуляторных политик в условиях глобализации, формирования новых типов рыночных отношений, интернационализации экономики.

Given summary view of the problems facing the modern state in the process of sustainable economic development, the basic means are systematized compensate for national regulatory policies in the context of globalization, the formation of new types of market economy, the internationalization of the economy.

Надійшла 24 жовтня 2013 р.

О. О. ДАВИДЮК*Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та Національної академії наук України, м. Київ*

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОСТУПНОСТІ ПЛАТНИХ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 148—154

В умовах соціально-економічної кризи збільшення кількості соціально незахищеного населення зумовило зростання попиту на соціальні послуги, як однієї із важливих форм соціального забезпечення населення. Зростаюче навантаження на державний бюджет щодо фінансування сфери соціальних послуг спонукає до активізації ринкових відносин у цій сфері. Однак, зважаючи на специфічну життєву ситуацію тих категорій населення, що є основними споживачами соціальних послуг, виникають протиріччя між запроваджуваними підходами у формуванні ринку соціальних послуг та інтересами і можливостями населення.

Соціальне обслуговування населення є одним з найважливіших напрямів державної соціальної політики України. На сучасному етапі сфера соціальних послуг отримала поштовх до розвитку, однак якість та різноманітність послуг, що надаються, їх доступність для населення ще значною мірою відстають від сформованої внаслідок соціально-економічної кризи потреби у цих послугах.

Для вітчизняної сфери соціальних послуг актуальною є проблема підвищення ефективності послуг, у зв'язку з чим необхідно вирішити завдання ресурсного забезпечення галузі та раціонального використання наявних ресурсів, адже переважна кількість отримувачів соціальних послуг — особи, які не здатні до самообслуговування або перебувають у складних життєвих обставинах — мають право одержувати певний обсяг послуг, визначений державними стандартами, на безоплатній основі, тобто за рахунок бюджетних коштів [1]. Наразі одним з напрямів оптимізації фінансування галузі фігурує залучення альтернативних джерел грошових надходжень, зокрема за рахунок запровадження платних соціальних послуг.

Упровадження платних соціальних послуг регулюється низкою нормативно-правових актів: Законом України “Про соціальні послуги” у ст. 7 визначено, що соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно [1]; постановами Кабінету Міністрів “Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку” та “Про затвердження Порядку регулювання тарифів на платні соціальні послуги” [2; 3]. У “Стратегії реформування системи надання соціальних послуг” серед основних завдань визначено модернізацію наявної інфраструктури соціальних послуг та створення конкурентного ринку зазначених послуг [4].

Зрозуміло, що перебіг ринкових процесів відбивається на сфері соціальних послуг — з одного боку, надання соціальних послуг за плату диктується нестачею бюджетних коштів, недосконалістю матеріально-технічної бази соціальних закладів, однак, з другого боку, постає фундаментальна проблема групування послуг з точки зору їх розподілу на платні і безоплатні, віднесення їх до ринкового або суспільного (соціально значущого) сектору. Це групування займає важливе місце серед усіх варіантів класифікацій соціальних

послуг. Адже, властивості послуг, що належать до розряду чистих суспільних благ, перешкоджають їх включенню у ринкові відносини [5]. Справа в тому, що в секторі чистих суспільних благ ринок не спрацює або істотно провалюється, а спроби перекласти цей сектор на комерційний принцип платності можуть не те що не дати позитивного ефекту, а навіть мати антисоціальний характер.

Водночас до переліку позитивних властивостей платних соціальних послуг належить індивідуальний характер споживання, подільність, вибірковість, конкурентність, відсутність монопольного становища якогось з учасників відносин з приводу цього виду послуг при рівномірному розподілі інформації серед усіх учасників угоди. Завдяки зазначеним властивостям платні соціальні послуги повністю можуть бути включені в ринкові відносини. Їх виробництво і відтворення здійснюється переважно з використанням механізмів приватної власності та вільної конкуренції.

При цьому важливо підкреслити, що значна кількість соціальних послуг займає проміжне становище між суспільним та ринковим сектором, маючи комбінацію відповідних ознак і властивостей. Низка змішаних послуг більшою мірою наділена властивостями суспільних благ (наприклад, соціально-культурні, соціально-педагогічні, психологічні послуги), такого роду послуги вважаються соціально значущими благами, оскільки виробництво цих видів послуг орієнтоване на задоволення потреб як окремої особистості, так і на задоволення потреб суспільства в цілому. Це зумовлено тим, що споживання цих послуг відіграє важливу роль у процесі соціальної інтеграції та адаптації, у вирівнюванні соціальних диспропорцій [6]. Інші види соціальних послуг, навпаки, мають набір характеристик приватних благ і, відповідно, більшою мірою тяжіють до ринкового сектору економіки. Приміром, культурно-розважальні, дозвільні, рекреаційні, спортивно-оздоровчі, а також деякі побутові послуги, незважаючи на очевидну соціальну орієнтованість, близькі за своєю економічною природою до ринкового, платного сектору послуг.

Оскільки соціальне обслуговування в Україні перебуває на стадії становлення ринкових відносин, це призводить до виникнення протиріч між необхідністю виходу на ринок конкретних установ соціального забезпечення, з одного боку, і відсутність досвіду подібних дій, наукових розробок, компетентних фахівців для реалізації цього завдання з другого. Якщо йдеться про формування ринкових відносин, насамперед необхідно оцінити таку складову, як попит, і, найголовніше, наскільки цей попит є платоспроможним, тобто проаналізувати рівень доходів (можливостей) споживачів соціальних послуг, а також готовність споживачів купувати соціальні послуги.

Наявні обставини визначають необхідність дослідження процесів, що мають місце в системі соціальних послуг, виявлення проблем між запроваджуваними реформами (підходами) та фактичними потребами, фінансовими можливостями отримувачів соціальних послуг.

У зв'язку з цим особливої актуальності набувають дослідження ставлення населення до платних соціальних послуг.

Загальнометодологічним аспектам функціонування сфери соціальних послуг присвячено праці О. Амоша, Н. Болотіної, О. Гальчинського, Ю. Горемікіної, М. Долішнього, Е. Лібанової, О. Палій, Т. Семигіної, В. Скуратівського, В. Трощинського та ін.

Напрацювання щодо проблем формування та розвитку ринку соціальних послуг містяться у дослідженнях О. Безпалько, Н. Кабаченко, Г. Коваль, Н. Микитенко, С. Харченко та ін.

Питання оптимізації соціально-економічних методів в управлінні сферою соціальних послуг опрацьовуються у працях О. Барановського, Л. Воротіної, В. Геєця, О. Осауленка, С. Пакуліна, О. Топчія та ін.

В Україні теорія ринку соціальних послуг перебуває на початковій стадії розвитку через відносну новизну наукової проблематики та складність тлумачення змісту понять “соціальна послуга”, “стандарт соціальних послуг” та “ринок соціальних послуг”. На-

разі залишається невирішеною низка методологічних питань, що стосуються вимірювання та оцінки складових процесу надання соціальних послуг (витрати, якість, ефективність, попит, відповідність потребам тощо), необхідних як для визначення напрямів реформування системи соціальних послуг загалом, так і для аналізу поведінки споживачів соціальних послуг зокрема.

Проаналізуємо результати опитування¹, проведеного Центром перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України, основними завданнями якого було визначення ефективності процесу надання соціальних послуг, розробка критеріїв та індикаторів оцінки ефективності, опрацювання підходів до вимірювання задоволеності споживачів соціальних послуг [7].

Охарактеризуємо матеріальний стан отримувачів соціальних послуг і виявимо ставлення до платних соціальних послуг для визначення доступності платних соціальних послуг населенню.

Постановою “Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку” в п. 2 визначено, що платні соціальні послуги надаються особам, які не здатні до самообслуговування або перебувають у складних життєвих обставинах. Отже, розглянемо питання щодо платоспроможності зазначених осіб в умовах українських соціально-економічних реалій, застосовуючи об’єктивні та суб’єктивні показники матеріального стану.

Зауважимо, що найбільший попит на соціальні послуги формують дві категорії населення — особи похилого віку та інваліди. Як правило, це особи, які не здатні до самообслуговування, логічно припустити, що вони також неспроможні працювати, відповідно, основним (і, практично, єдиним) джерелом

¹ Опитування (методом анкетування) проводилось з травня 2011 р. до вересня 2011 р. в 17 областях України, Автономній Республіці Крим, м. Києві та м. Севастополі, опитано 1936 респондентів віком від 18 років, відповідно до визначених категорій отримувачів соціальних послуг: 1) громадяни похилого віку, які не здатні до самообслуговування; 2) одинокі хворі громадяни, які не здатні до самообслуговування; 3) одинокі інваліди, старші за 18 років, які не здатні до самообслуговування.

доходів для цих осіб є пенсія або державна соціальна допомога. Розміри пенсій та державних соціальних допомог належать до об’єктивних показників матеріального стану.

Мінімальний розмір пенсії за віком, по інвалідності, у зв’язку з втратою годувальника (не менше прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність для пенсій за віком, по інвалідності та у зв’язку з втратою годувальника на одного утриманця) з 1 січня 2013 р. становить 894 грн. Пенсійний фонд України інформує, що станом на 01.01.2013 р. середній розмір пенсійної виплати становить 1470,73 грн². Слід зазначити, що наразі 28,3 % одержують пенсію розміром до 1000 грн, 60,1% — від 1001 грн до 1500 грн, 11,6 % — у розмірі понад 1500 грн. Ще у 2012 р. переважна більшість пенсіонерів — понад 10 млн осіб (74 % від загальної чисельності) — одержували пенсію до 1000 грн, в результаті неістотних підвищень пенсій було “вирішено” завдання переведення значної частки пенсіонерів до групи, що мають пенсію понад 1000 грн для покращення статистичної звітності. Але загальна картина все одно критична — статистично “покращений” середній розмір пенсії все одно не забезпечує навіть фізіологічного виживання.

Аналогічно мізерними є розміри державних соціальних допомог при інвалідності³, вони прив’язані до прожиткового мінімуму (894 грн) і варіюють у діапазоні від 894 грн до 1564,5 грн.

Отже, в структурі витрат особи на харчування, комунальні виплати, медикаменти, лікування взагалі не проглядається можливість оплачувати соціальні послуги.

За результатами опитування отримувачів соціальних послуг проаналізуємо їхнє ставлення до платних соціальних послуг, зокрема, через суб’єктивні оцінки матеріального стану.

² Джерело: Пенсійний фонд України: Офіційний сайт. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533

³ Джерело: Міністерство соціальної політики України: Офіційний сайт // Розмір державної соціальної допомоги. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=147200&cat_id=107177

Більшість опитаних — 79,4% — одержують соціальні послуги на безоплатній основі, частково оплачують послуги 10,2 %, повністю оплачують 9,1 %, а 0,9 % зазначили, що мають одержувати послуги безоплатно, але сплачують певні кошти.

Респондентам було запропоновано визначити, що для них є найважчим у життєвому стані (рис. 1), з можливістю обирати кілька варіантів відповідей. Переважну більшість голосів отримали відповіді “проблеми зі здоров’ям” (90,4 %) та “матеріальне забезпечення” (64,3 %).

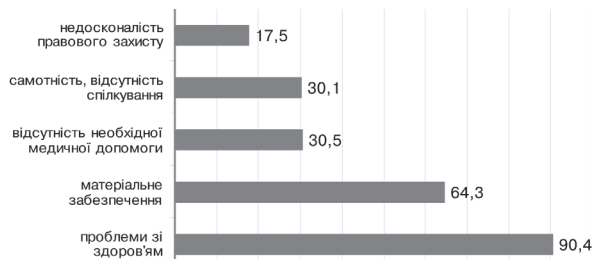

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання: “Що для вас є найважчим у вашому сучасному життєвому стані?”, (%)

Свій матеріальний стан респонденти визначили таким чином (рис. 2): більшість — 33,4 % — зазначили, що їм вистачає лише на продукти харчування, 26,1 % — вистачає загалом на прожиття, 16,2 % — вистачає на все необхідне, але неможливо заощаджувати.

Ті, кому вистачає на все необхідне, хто має можливість заощаджувати (4,3 %) та живе з повним достатком (1,3 %), тобто група з достатнім рівнем матеріального забезпечення сукупно становить лише 5,6 % опитаних. Якщо згрупувати позиції “часто немає грошей, іноді голодую” (4,7 %), “не вистачає продуктів харчування” (6,3 %) та “вистачає лише на продукти харчування” (33,4 %) — а це, власне, три позиції, що характеризують низький рівень матеріального забезпечення — маємо найвищий груповий показник — 44,4 % респондентів.

Група відповідей, яку можна класифікувати як відносно задовільний рівень матеріального забезпечення (позиції “вистачає загалом на прожиття” (26,1 %) та “вистачає на все необхідне, але неможливо заощаджувати” (16,2 %), — в сумі дає 42,3 %.

Рис. 2. Розподіл респондентів за матеріальним станом, (%)

Враховуючи, що переважна більшість респондентів (86,7 %) мають низький та відносно задовільний рівні матеріального забезпечення, зрозумілим є те, що 67,5 % опитаних негативно ставляться до платних соціальних послуг саме через матеріальні ускладнення (рис. 3); 6,8 % готові сплачувати частину від свого доходу, якщо це підвищить якість послуг; 12,1 % важко відповісти на це запитання. Позитивно до платних соціальних послуг ставляться 12,3 %, вважаючи, що це нормально в умовах ринку.

Рис. 3. Розподіл респондентів щодо ставлення до платних соціальних послуг, (%)

На рис. 4 представлено розподіл респондентів за матеріальним станом та ставленням до платних соціальних послуг — чітко простежується тенденція, коли в групах респондентів з низьким та відносно задовільним рівнем матеріального забезпечення значно переважає негативне ставлення до платних соціальних послуг (71,4, 75, 78,4, 61,4, 71,8 %). Серед тих, кому важко було визначити свій матеріальний стан, більшість — 60,7 % — також негативно ставляться до платних послуг.

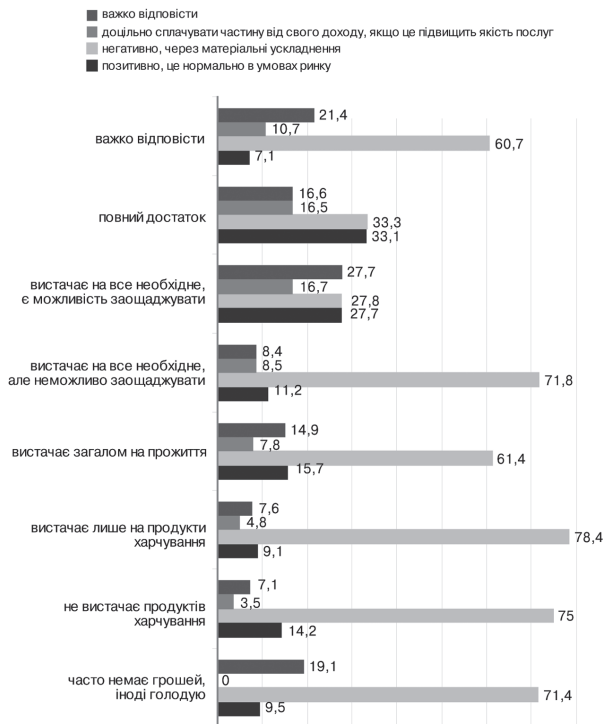

Рис. 4. Розподіл респондентів за матеріальним станом та ставленням до платних соціальних послуг, (%)

У групі з достатнім рівнем матеріального забезпечення негативні та позитивні відповіді отримали практично однакові значення: “вистачає на все необхідне, є можливість заощаджувати” – 27,8 % та 27,7 %; “повний достаток” – 33,3 % та 33,1 %. У цій групі, порівняно з попередніми, удвічі менше тих, хто негативно ставиться до платних послуг, та вдвоє більше тих, хто зазначив позитивне ставлення.

Отже, можна говорити про наявність зв'язку між рівнем матеріального забезпечення і ставленням до платних соціальних послуг. Саме з підвищенням рівня матеріального забезпечення зростає позитивне сприйняття платних соціальних послуг. Яким би високим не був попит на певні соціальні послуги, яким би поширеним не було розуміння того, що від рівня фінансового забезпечення надавача послуг залежить якість, обсяги, періодичність послуг, навіть якщо у споживачів сформована готовність сплачувати – врешті-решт усе вирішується рівнем платоспроможності, який поки що не

дає можливості споживачам послуг активно включитися у формування ринкових відносин у сфері соціальних послуг.

Таким чином, можна зробити висновки, що впровадження платних соціальних послуг наразі стикається з проблемою низької платоспроможності отримувачів як за об'єктивними, так і за суб'єктивними оцінками рівня матеріального забезпечення отримувачів.

Тому розв'язати проблеми фінансування системи соціальних послуг шляхом упровадження та розширення переліку платних послуг за наявного матеріального становища отримувачів не вбачається реальним та ефективним. Разом з тим чітко проглядаються негативні наслідки для населення:

- по-перше, платність соціальних послуг може знизити їх доступність для населення;
- по-друге, вимушена оплата необхідних послуг може негативно вплинути на й без того убогу структуру споживання отримувачів, зокрема спричинить зменшення витрат, наприклад, на харчування, ліки.

Зафіксоване в ході опитування негативне ставлення до платних соціальних послуг є результатом матеріальної неспроможності отримувачів (адже респонденти з вищим рівнем добробуту більш схвально ставляться до платних соціальних послуг), похідним від загального зубожіння населення, особливо тих його категорій, що перебувають у складних життєвих обставинах. Неможливо розв'язати проблеми фінансування сфери соціальних послуг, упровадження платних соціальних послуг у відриві від загальної соціально-економічної політики держави. А сучасна державна політика формування доходів населення ґрунтується на мізерних соціальних стандартах. І, власне, цим держава загнала себе в замкнене коло – з одного боку, враховуючи загальну тенденцію старіння населення, загострення соціальної ситуації, попит на соціальні послуги буде стрімко підвищуватися і державні зобов'язання щодо фінансування безоплатних соціальних по-

слуг зростатимуть, а з другого — встановлені державою мізерні соціальні виплати не дають можливості активно залучати споживачів до формування ринкових відносин у сфері соціальних послуг та частково зняти фінансове навантаження на державний бюджет.

Так, саме зростання попиту на соціальні послуги стало поштовхом для формування цього ринкового сегменту, однак наразі ринок не є панацеєю для сфери соціальних послуг через те, що:

- по-перше, основний споживач не має адекватної платоспроможності;
- по-друге, він розширюється за рахунок приватного сектору, учасники якого на сьогодні не готові задовольняти наявний попит ні за якістю, ні за асортиментом через власну фінансову та матеріально-технічну незабезпеченість.

Тому щодо сфери соціальних послуг ми можемо говорити не стільки про ринок, скільки про формування окремих ринкових ніш.

Необхідно підкреслити, що надання платних соціальних послуг бюджетними установами буде і надалі розвиватися, за будь-яких умов бюджетного фінансування, в тому числі — за рахунок інтересів населення.

Ці обставини вимагають розробки нових підходів, заснованих на консенсусі економічної доцільності та можливостей і інтересів населення. Причому держава повинна взяти на себе головну відповідальність за розвиток сфери соціальних послуг, не применшуючи при цьому ролі ринкових відносин.

Розвиток ринкових механізмів у сфері надання соціальних послуг на даному етапі реформ жодною мірою не повинен призвести до скорочення ресурсів державної системи соціального обслуговування. На сьогодні може стояти питання про перехід від кошторисного фінансування утримання установ до програмно-цільового методу управління си-

стемою соціального обслуговування. У цьому зв'язку необхідно дослідити доцільність переведення установ соціального обслуговування у договірний режим реалізації програм, враховуючи, що державна система соціального обслуговування передусім повинна надавати соціальні послуги, гарантовані законодавством.

Питання наукового аналізу формування ринку платних соціальних послуг та вивчення потреб населення у такого роду послугах залишаються актуальною проблемою, у зв'язку з чим продовження досліджень цієї проблеми дасть можливість знайти спільні підходи до її розв'язання.

Література

1. Закон України “Про соціальні послуги” від 19.06.2003 № 966-IV. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
2. Постанова Кабінету Міністрів України “Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку” від 14 січня 2004 р. № 12. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12-2004-%D0%BF>
3. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку регулювання тарифів на платні соціальні послуги” від 9 квітня 2005 р. № 268. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/268-2005-%D0%BF>
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 556-р “Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг” від 08.08.2012 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80>
5. Жильцов Е. Н., Казаков В. Н. Экономика социальных отраслей сферы услуг. — М.: ТЕИС, 2007. — 288 с.
6. Доходы и социальные услуги: неравенство, уязвимость, бедность: Монография / Рук. Л. Н. Овчарова; Независимый ин-ут социальной политики. — М.: ГУ-ВШЭ, 2005.
7. Соціальні послуги в Україні: теоретичні та практичні аспекти: Монографія / За ред. І. І. Тарабукіної, Л. І. Ільчука. — Х.: ПП “Журавель”, 2011. — 360 с.

У контексті дослідження протиріч, що виникають на сучасному етапі формування ринку соціальних послуг, зокрема, між необхідністю запровадження альтернативних джерел фінансування сфери соціальних послуг та матеріальним станом, рівнем платоспроможності основних категорій споживачів соціальних послуг, на основі аналізу емпіричного матеріалу показано, що рівень матеріального забезпечення отримувачів соціальних послуг

є доволі низьким, отже, визначено, що вони не спроможні активно включитися у процес формування ринку соціальних послуг. Зважаючи на сучасну політику щодо доходів населення, зазначено, що розв'язання проблем фінансування системи соціальних послуг шляхом упровадження та розширення переліку платних послуг за наявного матеріального стану отримувачів не вбачається реальним та ефективним. Обґрунтовано необхідність розробки нових підходів, заснованих на урівноваженні економічної доцільності та можливостей і інтересів населення.

В контексте исследования противоречий, возникающих на современном этапе формирования рынка социальных услуг, в частности, между необходимостью внедрения альтернативных источников финансирования сферы социальных услуг и материальным положением, уровнем платежеспособности основных категорий потребителей социальных услуг, на основе анализа эмпирического материала показано, что уровень материального обеспечения получателей социальных услуг очень низкий, следовательно, определено, что они не способны активно включиться в процесс формирования рынка социальных услуг. Учитывая современную политику в отношении доходов населения, указано, что решение проблем финансирования системы социальных услуг путем внедрения и расширения перечня платных услуг при существующем материальном положении получателей не усматривается реальным и эффективным. Существует необходимость разработки новых подходов, основанных на уравнивании экономической целесообразности, а также возможностей и интересов населения.

In the context of research conflicts arising at the present stage of social services market, in particular, between the need for implementation of alternative sources of financing social services and financial status, level of solvency of the major categories of consumers of social services, based on the analysis of empirical data shows that the level of financial security recipients social services is relatively low, therefore, determined that they can not be actively included in the process of the social services market. Given the current policy on incomes, indicated that problems of financing of social services by implementing and expanding the list of paid services available material of recipients can not see the real and effective. The need to develop new approaches based on balancing economic efficiency and capabilities, interests of beneficiaries.

Надійшла 31 липня 2013 р.

СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ УТВОРЕННЯ ТА ОБСЛУГОВУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 155—159

Наведено порівняльне дослідження динаміки та перспектив скорочення державного боргу таких пострадянських держав, як Росія та Вірменія.

У пострадянському просторі одні країни накопичують багато зовнішніх запозичень, а інші мають можливість їх скорочення. Зокрема, тільки в період глобальної фінансової кризи Вірменія утричі збільшила свій зовнішній борг: якщо на початку 2009 р. він не перевищував 1,5 млрд дол. США, то вже в кінці того самого року — досяг рівня 4,5 млрд дол. США. Однак співвідношення зовнішнього боргу до ВВП на початку 2013 р. не перевищує 43 % [1]. Що стосується Росії, то останніми роками завдяки сприятливій кон'юктурі світових сировинних ринків, а також грамотній політиці уряду в монетарній та фіскальній сферах, який також досяг істотного поліпшення відносин із Заходом, борговий тягар Росії значно скоротився. Він знижується як в абсолютному вираженні, так і щодо ВВП, тоді як обслуговування зовнішнього боргу здійснюється винятково за рахунок внутрішніх ресурсів. При цьому, якщо раніше боргові виплати зв'язували всю економіку країни та були для неї непосильним тягарем, то тепер, завдяки гнучкій фіскальній політиці, вони не є настільки обтяжливими. Федеральний бюджет зводиться з профіцитом, а уряд може собі дозволити виробляти дострокові виплати по боргах і витрати в інших секторах економіки. Торік уряд достроково здійснив виплати в рахунок погашення зовнішньої заборгованості, у результаті чого витрати з

обслуговування і погашення боргу в 2012 р. скоротилися на 10 % до ВВП [2].

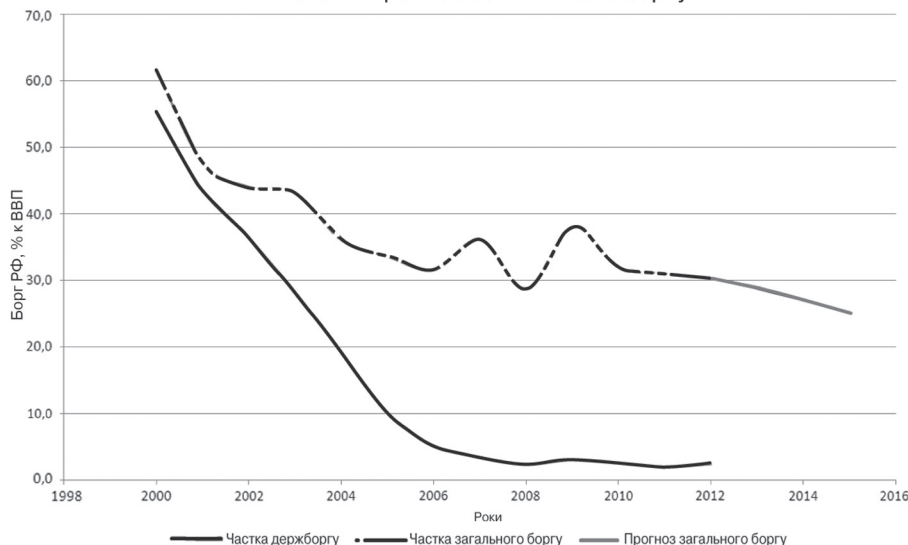
Останніми роками намітилася тенденція до скорочення зовнішнього боргу Російської Федерації. У 2000 р. він склав 139 млрд дол. США. На початку 2004 р. зовнішній борг Російської Федерації оцінювався сумою, еквівалентною 120 млрд доларів США. З початку 2013 р. обсяг зовнішнього боргу становить 684 млрд дол. США [3].

Частка державного зовнішнього боргу у відсотках до величини валового внутрішнього продукту (ВВП) останнім часом істотно скоротилася. Так, у 2000 р. вона становила трохи менше 54 %, у 2003 р. — 32 %. У 2013 р. максимальне співвідношення величини зовнішнього боргу до ВВП становить 30,4 %. Державний зовнішній борг Росії у 2012 р. трохи зріс (з 2,1 % до 2,4 %), але в цілому залишається на дуже низьких позначках.

На рисинку подано модель прогнозу з урахуванням інфляції, у цьому випадку динаміка боргу добре вписується в лінійну модель [4].

Однак, незважаючи на постійне зниження обсягу зовнішнього боргу та його частки до ВВП, його структура на сьогодні не є оптимальною. Близько 46 % зовнішніх зобов'язань припадає на боргові зобов'язання колишнього СРСР перед країнами-членами Паризького клубу, іншими країнами — офіційними кредиторами. Ці зобов'язання не є ринковими. У зв'язку з цим при управлінні цією час-

Факт і прогноз зовнішнього боргу

Факт до 2012 р. та прогноз до 2015 р. зовнішнього боргу і держборгу РФ

тиною боргу неможливе використання переваг поточної ситуації на фінансових ринках.

На сьогодні державний внутрішній борг Росії, виражений у цінних паперах, номінальна вартість яких зазначена в російській валюті, за 2012 р. виріс на 14,6 % [5]. Що стосується зовнішнього боргу РФ, то на 1 березня 2013 р. він становить понад 50 млрд дол. [6].

Щодо Вірменії, то її зовнішній державний борг у лютому 2013 р., порівняно з попереднім місяцем, скоротився на 59,9 млн дол. Загальний зовнішній борг Вірменії на кінець лютого 2013 р. становив 3,68 млрд дол., 3,1 млрд з яких припадало на уряд, 581 млн на ЦП. У лютому урядовий борг скоротився приблизно на 42,7 млн дол., а ЦБ на 17,2 млн дол. [7].

У структурі державного зовнішнього боргу РФ станом на 1 січня 2013 р. основний відсоток зобов'язань припадає на ринкові інструменти, тобто цінні папери, номіновані в іноземній валюті. До них належать еврооблігації та облігації внутрішньої державної валютної позики. У цьому відношенні картина Республіки Вірменія відрізняється, де цінні папери номіновані в національній валюті [8].

Нині на світовому ринку склалася сприятлива кон'юнктура для Росії, що виражається у високих цінах на сировинних ринках.

Останніми роками Росія є чистим нетто-експортером, за різними оцінками в країну надходить 22–25 млрд дол. платіжної виручки [9]. Ще в 2004 р. в Росії запрацював стабілізаційний фонд, діяльність якого знижує ризики російських євробондів, а отже і виплати по них. Уряд розробив концепцію управління державним боргом, головна ідея якої полягає в усуненні існуючого

дисбалансу між зовнішнім і внутрішнім боргом. Іншими словами, платити іноземним кредиторам держава збирається за рахунок запозичень у росіян.

На сьогодні зайняти у населення і внутрішніх кредиторів Росія може під 6–8 % річних, тоді як зовнішні запозичення у країні становлять 8–12 %, а якщо індекс сировинних ринків почне знижуватись, відповідно, збільшаться ризики, а зовнішні запозичення обходиться набагато дорожче. Як заявив Кудрін: “У російських паперах відсутні курсові ризики і ризики, пов'язані з цінами на нафту і т. д. Тому нам більш зручно розміщуватися на внутрішньому ринку” [10].

Структура державного внутрішнього боргу РФ включає такі основні елементи:

- ринкові боргові зобов'язання. До них належать емітовані державою державні цінні папери, що вільно обертаються на внутрішньому ринку;
- неринкові боргові зобов'язання, випущені в рахунок фінансування заборгованості, бюджету (векселі Міністерства фінансів РФ, заборгованість перед Банком Росії);
- державні гарантії і поручительства, представлені федеральним урядом, суб'єктами РФ і муніципальними утвореннями;

- державний внутрішній борг, прийнятий від колишнього СРСР [11, 184].

Розміри і структура державного внутрішнього боргу наведені у програмі державних внутрішніх запозичень Російської Федерації, суб'єктів Федерації і муніципальних утворень. Програма входить до числа документів, що подаються одночасно з проектом бюджету на черговий фінансовий рік.

Левову частку в структурі внутрішнього боргу займають ринкові боргові зобов'язання (приблизно 80 %). На частку неринкових боргових зобов'язань припадає майже 18 %.

У 2011 р. уряд РФ розглянув боргову стратегію на 2012–2014 рр. Два роки тому було розглянуто аналогічний документ за попередній період. У принципі документ зберігає ту саму позицію, яку Мінфін обрав ще два роки тому: державний борг РФ і сукупний державний борг має зменшуватися відносно ВВП, при цьому частка державного внутрішнього боргу повинна зростати.

Згідно з цією стратегією на внутрішній ринок планується залучити за рахунок розміщення державних цінних паперів 868,5 млрд руб. при одночасному погашенні рублевих облігацій на суму 265,3 млрд руб. За три роки чисте залучення по державних паперах становитиме 603,2 млрд руб. Міністерство фінансів планує щорічно збільшувати обсяг ринку ГКО / ОФЗ на 115–150 млрд руб. Державний борг за деякими оцінками зростає з 931,2 млрд руб. на початок 2009 р. до 1554,1 млрд руб. на початок 2014 р. [12].

Таким чином, під державним зовнішнім боргом розуміються боргові зобов'язання РФ як позичальника або гаранта погашення позик іншими позичальниками перед фізичними та юридичними особами, іноземними державами, міжнародними фінансовими організаціями, виражені в іноземній валюті.

Державний зовнішній борг Російської Федерації включає такі заборгованості:

1. Заборгованість офіційним кредиторам, тобто комерційним банкам західних країн, яка регулюється Паризьким клубом, що об'єднує офіційних представників основних країн — міжнародних кредиторів.

2. Кредити, надані комерційними банками західних країн, регульовані Лондонським клубом, який об'єднує банкірів-кредиторів на неофіційній основі.

3. Заборгованість різним західним комерційним структурам за фірмовими кредитами, пов'язаними з поставкою товарів і наданням послуг.

4. Заборгованість міжнародним фінансовим організаціям (МВФ, МБРР та ЄБРР).

5. Борги СРСР країнам — колишнім членам РЕВ.

6. Єврооблігаційні позики.

7. ОВГВЗ (облігації внутрішньої державної валютної позики).

8. Кредити Центрального банку РФ.

Зовнішній борг Росії складається з двох частин:

- борг колишнього СРСР, який прийняла на себе Росія;
- новий борг Росії, який формувався в основному після 1992 р.

Таким чином, Росія повністю розрахувалася з Паризьким клубом кредиторів (ПКК) та реструктурувала борг колишнього СРСР. Як стверджується у прес-релізі Мінфіну, загальна економія коштів федерального бюджету на процентних платежах за період до 2020 р. перевищить 12 млрд дол. за рахунок дострокового погашення [13].

Що стосується Вірменії, то за останні десять років спостерігалися дві суперечливі тенденції. З одного боку, уряд Республіки Вірменія стрімко скорочував співвідношення державного боргу до ВВП, причому найнижчий рівень цього показника був зафіксований у 2008 р., тобто до початку світової фінансової кризи. Однак з відомих причин, так само як й інші пострадянські країни, Вірменія почала брати кредити у міжнародних фінансових організацій, а також в уряді Росії — близько 500 млн дол. США. З другого боку, за останні десять років спостерігається поступове зростання абсолютного обсягу державного боргу, в тому числі — частка внутрішнього боргу теж почала зростати.

Валютна складова державного боргу для бюджетної системи країни найбільш небезпечна, оскільки триваюча девальвація на-

ціональної валюти неминуче призводить до подорожчання самого боргу та його обслуговування.

Міжнародні фінансові організації часто користуються показником “резерви / платежі за зовнішнім боргом”, що є, на їхню думку, найважливішим індикатором потенційних проблем країни з ліквідністю — здатністю уряду і резидентів своєчасно виконувати зобов’язання за зовнішнім боргом, зберігати досягнутий рівень кредитного рейтингу і доступ на міжнародні фінансові ринки. Критичним значенням є рівень у 100 %, що відображає рівність офіційних резервів та обсягу термінового протягом року зовнішнього боргу. Менші значення показника відзначають ймовірність того, що або уряд, або резиденти країни припинять обслуговувати чи погашати строковий у поточному (звітному) році борг через брак доступної іноземної валюти. Золотовалютні резерви Російської Федерації нині становлять 521 300 000 000 дол. США [14], а платежі з погашення та обслуговування державного зовнішнього боргу — 17,15 млрд дол. Таким чином, “резерви / платежі за зовнішнім боргом” значно нижчі критичного рівня.

Література

1. Armenia's national debt totals \$4,369bln in 2012 // PanARMENIAN.Net. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.panarmenian.net/eng/news/144164/

2. List of National Debt by Country. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economicshelp.org/blog/774/economics/list-of-national-debt-by-country>

3. Внешний долг России за квартал вырос на 50 миллиардов долларов. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: lenta.ru/news/2013/04/03/debt/

4. Экономика и статистика БРИКС. Факт и прогноз внешнего долга РФ. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ray-idaho.ru/picture_library/2013-04-02_093718.png

5. Государственный внутренний долг РФ перевалил за 4 трлн! // Финансовая лента // Мир Тесен. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://finlenta.mirtesen.ru/blog/43833121086/Gosudarstvennyiy-vnutrenniy-dolg-RF-perevalil-za-4-trln!>

6. Внешний долг России сократился еще на 28 млн долл. // РБК. 27 марта 2013 г. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.top.rbc.ru/economics/27/03/2013/851289.shtml

7. Внешний государственный долг Армении сократился. // Национальная идея. — 04.04.2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://n-idea.am/ru/news.php?id=28871&fl=y>

8. Сайт Министерства финансов Армении. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.minfin.am

9. Государственный долг // Современное состояние / Юрид. портал. Справочник / БИТРИКС / Информация, публикации, статьи / финансы. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.jur-portal.ru/work.pl?act=handbook_read&subact=850151&id=361717

10. Романова Н. Алхимия бюджета // Интерв'ю з Олексієм Кудріним. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.profile.ru/items_1641

11. Мысляева И. М. Государственные и муниципальные финансы. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Инфра-М, 2007. — 360 с.

12. Ворожцов П. А. О принципах политики России в области управления государственным долгом // Рынок ценных бумаг. — № 18. — 2005. — С. 20—24.

13. Финам.ру: рынок ценных бумаг, информация и аналитика. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.finam.ru

14. ЦБ РФ: Золотовалютные резервы РФ за период 5—12 апреля 2013 г. увеличились с 4,4 млрд долл. — до 521,3 млрд долл. аналитика / Quote.rbc.ru 18.04.2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://quote.rbc.ru/news/fond/2013/04/18/33930390.html>

У динаміці державного боргу Вірменії спостерігалися дві суперечливі тенденції. З одного боку, уряд РА стрімко скорочував співвідношення державного боргу до ВВП. Однак, так само як і інші пострадянські країни, Вірменія почала брати кредити у міжнародних фінансових організацій, а також в уряді Росії. З другого боку, за останні десять років спостерігається поступове зростання абсолютного обсягу державного боргу, в тому числі — частка внутрішнього боргу теж почала зростати.

В динаміке державного долга Армении наблюдались две противоречивые тенденции. С одной стороны, правительство РА стремительно сокра-

щало соотношение государственного долга к ВВП. Однако, так же как и другие постсоветские страны, Армения стала брать кредиты у международных финансовых организаций, а также у правительства России. С другой стороны, за последние десять лет наблюдается постепенный рост абсолютного объема государственного долга, в том числе — доля внутреннего долга тоже стала расти.

The dynamics of public debt Armenia observed two contradictory trends. On the one hand, the GoA rapidly reduced the ratio of public debt to GDP. However, just like other post-Soviet countries, Armenia has to take loans from international financial organizations and the governments of Russia. On the other hand, in the last ten years there has been a gradual increase in the absolute amount of debt, including — the share of domestic debt also began to grow.

Надійшла 21 жовтня 2013 р.

**ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У НАПРЯМІ “НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА”**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 160–168

Розглядаються сучасні підходи щодо формування вітчизняної теорії та методології досліджень проблем економічної безпеки підприємств у напрямі “Національна безпека”, а також визначаються основні напрями здійснення наукових досліджень, які можна запропонувати у цьому контексті.

Методологія науки (грецьк. *methodos* — спосіб, метод і *logos* — наука, знання) — це система методологічних і методичних принципів і прийомів, операцій і форм побудови наукового знання [1]. У кожній галузі науки є не тільки загальні, а й свої специфічні теоретичні вихідні положення та принципи, які становлять її теоретичний фундамент. Використовуючи певні методи досліджень, ми можемо підтвердити (або не підтвердити) теоретичні припущення, на базі яких ґрунтується наукове дослідження.

Разом з тим, в Україні активно розвиваються нові наукові галузі, дослідження яких охоплює методологію багатьох наук. До цих наукових галузей варто віднести державне управління і національну безпеку. І якщо в державному управлінні визначена своя теоретична і методологічна база досліджень, то в національній безпеці тільки триває її формування та пошук. Особливо це стосується організації досліджень на мікрорівні, коли йдеться про дослідження у напрямі спеціальності 21.04.02 “Економічна безпека суб’єктів господарської діяльності”, економічні науки.

Незважаючи на затверджений паспорт цієї наукової спеціальності, ми маємо зрозуміти, чим саме дослідження за цією спеціальністю відрізняються від досліджень з інших наукових напрямів в економічній науці.

Щоб зрозуміти різницю у цих дослідженнях, необхідно визначити, що являє собою національна безпека як окрема галузь наукових досліджень і наукових знань. Йтися має не про дослідження, які здійснюються на перетині різних наук, а про дослідження, які здійснюються у певній науковій галузі — національній безпеці.

У розвиток теорії та методології національної безпеки зробили значний вклад відомі українські вчені В. Абрамов, В. Богданович, А. Власюк, Л. Гнилицька, М. Єрмошенко, О. Кириченко, Т. Ковальчук, В. Липкан, С. Пиріжків, Д. Прейгер, Г. Ситник, А. Сухоруков В. Терехов, В. В.Франчук та ін. Кожний з них намагався адаптувати загальнонаукові та специфічні методологічні підходи до вивчення проблем національної безпеки України. Завдяки їхнім науковим працям національна безпека виділена в окрему наукову галузь. Однак, незважаючи на це, своєї методології вона поки не має і через це використовує методологічні підходи з різних галузей наук.

У подальшому, при розв’язанні наукових проблем, які стосуються економічної безпеки суб’єктів господарювання, в основному використовується методологія наукових досліджень державної, військової та інформаційної

безпеки. Деякі вітчизняні науковці використовують тільки теоретико-методологічну базу економічних наук при здійсненні досліджень з економічної безпеки підприємств у напрямі “Національна безпека”.

Незважаючи на те, що безпека у сфері економіки є інтегральним показником економічного становища всіх суб’єктів господарської діяльності, механічно переносити методологічні підходи і принципи проведення досліджень у сфері державної, військової та інформаційної безпеки на мікрорівень не можна [2].

У розвинених європейських країнах та в США взагалі відсутнє поняття “економічна безпека підприємств”, а є визначення “безпека”. Методологічною основою для здійснення прикладних досліджень із забезпечення безпеки у цих країнах є положення “Security management”, “Risk management”, “Crisis management”. Ми можемо визначити праці зарубіжних фахівців-вчених: М. Button, Y. Koniechy, S. Garfinkel, A. Carrol, E. Ahlf, A. Zebrowski, Zb. Ruskowski, Y. Lobkovitz [3] та ін., які розглядають проблеми економіч-

ної безпеки підприємств через забезпечення їхньої безпеки.

Відсутність в економічній теорії системного уявлення про економічну безпеку означає, що методологічні проблеми цього явища заслуговують на особливу увагу і мають розглядатися як відносно самостійний клас проблем.

З огляду на діалектику економічної безпеки, доцільно розглянути існуючі теоретичні погляди з цього питання в різних галузях наукового знання. Тим більше, що забезпечення безпеки було фундаментальною потребою економічних, соціальних, природних і технічних систем упродовж всієї історії людства. Окремих досліджень щодо формування методології економічної безпеки у напрямі національної безпеки поки не здійснювалось.

Визначимо основні підходи до формування вітчизняної теорії та методології досліджень проблем забезпечення економічної безпеки підприємств у напрямі “національна безпека”.

Розглядаючи національну безпеку як окрему наукову галузь (рис. 1.), ми маємо зро-

Рис. 1. Безпека як інтегральна галузь наукових знань

зуміти, що вона охоплює методологію всіх наукових галузей і є комплексною наукою.

Окремі праці українських економістів-фахівців з економічної безпеки присвячені проблемам формування теорії та методології економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності, системі безпеки підприємств, технік та технологій забезпечення безпеки. Серед них потрібно відзначити наукові праці (монографії): І. Белоусової, Л. Гнилицької, Ю. Кіма, І. Мігус, О. Кириченко, В. Крालича, Т. Момот, В. Франчука, Л. Шемаєвої, [4] та ін., в яких здійснено спробу формування певних положень вітчизняної теорії та методології економічної безпеки підприємств.

Неможливо дослідити проблему економічної безпеки на рівні суб'єктів господарської діяльності в національній безпеці, використовуючи тільки економічні методи досліджень без урахування впливу макрорівня на мікрорівень, і навпаки.

Необхідно зрозуміти, що безпека у сфері економіки, за великим рахунком, залежить від рівня економічної безпеки всіх і кожного окремого суб'єкта господарської діяльності, сукупність яких і становить національну економіку [5].

Таким чином, коли йдеться про наукове забезпечення діяльності у сфері економічної безпеки, варто розуміти кілька інтегрованих напрямів наукових досліджень.

Перший — дослідження небезпечних процесів і явищ, що відбуваються у світовій економіці, які можуть негативно вплинути на економічну безпеку України.

Другий — дослідження стану економічної безпеки України і тенденцій у розвитку несприятливих факторів у національній економіці та формування механізмів із протидії їм.

Третій — дослідження рівня стійкості, захисту інтересів і можливостей національної економіки протидіяти негативному впливу кризових явищ світової економіки.

Четвертий — дослідження стану економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності, зовнішніх і внутрішніх факторів небезпек і загроз економічній безпеці.

П'ятий — дослідження особливостей організації системи економічної безпеки підприємств, діяльності суб'єктів її забезпечення та використання ними технік та технологій, які дають можливість забезпечити економічну безпеку.

Незважаючи на те, що зазначені напрями наукової діяльності в галузі економічної безпеки взаємопов'язані та спрямовані на досягнення однієї стратегічної мети — забезпечення економічної безпеки та економічного розвитку нашої держави, в плані методології вони відрізняються один від одного [6].

До основних напрямів досліджень за спеціальністю 21.04.02. “Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності” належать [13]:

- Теорія і методологія досліджень систем економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Цілі, завдання, принципи, форми, методи, механізми і функції служб безпеки суб'єктів господарської діяльності в системі забезпечення економічної безпеки.
- Критерії, показники й індикатори стану системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності та оцінка її ефективності.
- Діяльність служб безпеки суб'єктів господарської діяльності із забезпечення фінансової, економічної, енергетичної, інвестиційної, інноваційної, зовнішньоекономічної безпеки суб'єктів господарювання.
- Моделювання й проектування систем економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Діяльність суб'єктів системи національної безпеки України із забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Управління системою економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Контроль, моніторинг і діагностика стану системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Організаційне забезпечення функціонування й розвитку системи економіч-

ної безпеки суб'єктів господарської діяльності.

- Міжнародний і вітчизняний досвід, національні й міжнародні стандарти системи забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Стратегія розвитку системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в Україні.
- Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності — як складова національної безпеки держави.
- Діяльність служб безпеки суб'єктів господарської діяльності по вирішенню корпоративних конфліктів із запобігання протиправному поглинанню та рейдерству.
- Захист комерційної таємниці та інтелектуальної власності в системі економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Фінансово-економічне і кадрове забезпечення системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Організація і види планування діяльності служби безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Технології системи забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.

- Інноваційний розвиток системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Інформаційно-аналітичне забезпечення системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Механізми системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності.
- Витрати та фінансово-економічні результати діяльності служби безпеки суб'єктів господарської діяльності.

Тобто це є предметом наукових досліджень за цією науковою спеціальністю. Але на сьогодні теорія та методологія досліджень дещо не сформована. З іншого боку, методологічні підходи й принципи проведення досліджень у галузі державної, військової, інформаційної безпеки не можна повною мірою використовувати при розв'язанні проблем економічної безпеки на всіх її рівнях, і особливо на рівні суб'єктів господарської діяльності [7].

Але без використання методологічних підходів і методів інших наук також неможливо вивчити проблеми економічної безпеки підприємства, якщо йдеться про національну безпеку.

Графічно економічну безпеку суб'єктів господарської діяльності доцільно подати у вигляді “мішені”, що включає такі складові (рис. 2):

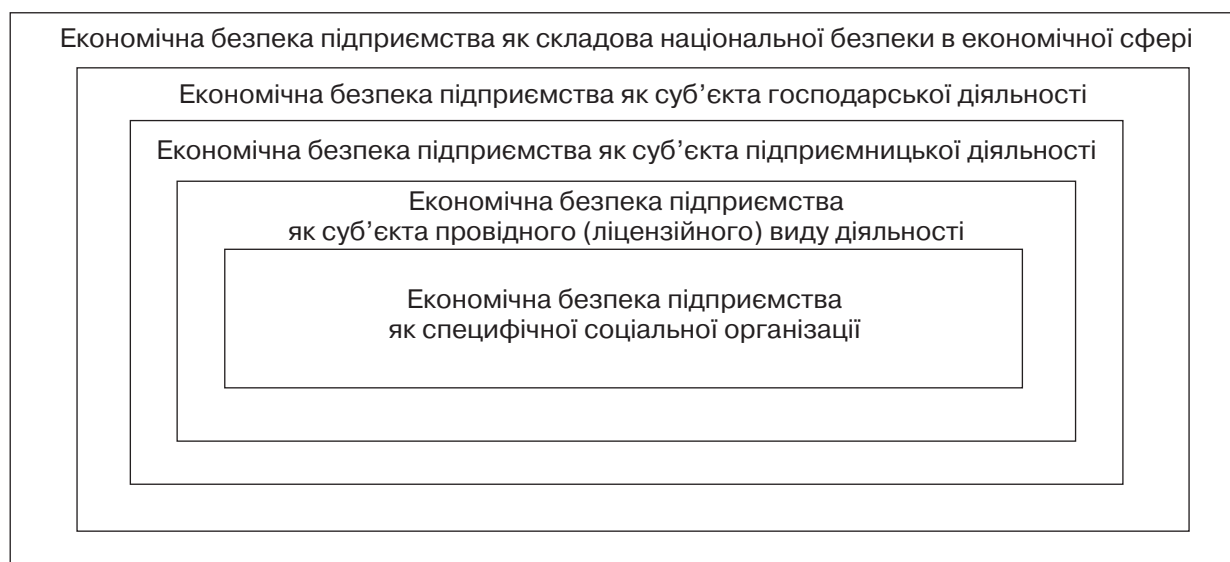

Рис. 2. Складові системи економічної безпеки підприємства

- Економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності як специфічної соціальної організації.
- Економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності як суб'єкта провідного (ліцензійного) виду діяльності.
- Економічну безпеку як суб'єкта підприємницької діяльності.
- Економічну безпеку як суб'єкта господарської діяльності.
- Економічну безпеку як складову національної безпеки в економічній сфері.

Кожна з цих складових має свої можливості формування зовнішніх і внутрішніх загроз для діяльності суб'єкта господарської діяльності, свої індикаторні показники стану та вимагає комплексного використання методів їх дослідження і формування системи економічної безпеки для їх протидії.

Для суб'єктів господарської діяльності домінуючою є система економічної безпеки, навколо якої формуються інші види безпеки (інформаційна, технічна, фізична і т. п.) [8].

Сучасна наука дає можливість досліджувати економічну безпеку суб'єкта господарської діяльності через оцінку її стану, або досліджувати процес її забезпечення через діяльність її суб'єктів [9]. Але виникає питання теорії та методології досліджень, який саме обрати шлях, щоб отримати необхідну інформацію, на підставі якої набувати нові знання щодо об'єкта досліджень?

Слід наголосити, що проблеми економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності у науковій сфері національної безпеки (див. рис. 3) можна розглядати через:

- розвиток теорії та методології забезпечення або оцінки стану економічної безпеки підприємства певної галузі, діяльність яких впливає на стан економічної безпеки держави;
- дослідження загроз і небезпек, які характерні для економічної безпеки держави й впливають на діяльність вітчизняних підприємств;
- дослідження діяльності вітчизняних підприємств із протидії загрозам і небезпекам, які впливають на його діяль-

ність і прямо або побічно є характерними для загроз економічної безпеки держави;

- аналіз економічної і фінансової діяльності підприємств, якщо його діяльність впливає на стан економічної безпеки держави або характерна для певної галузі;
- оцінку стану захищеності підприємств, його провідного виду економічної діяльності за умови розгляду діяльності його підрозділу безпеки або функціонування системи економічної безпеки на підприємстві;
- аналіз діяльності підприємств із забезпечення своєї економічної безпеки через діяльність суб'єктів забезпечення його безпеки;
- дослідження механізмів забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності, які можуть бути використані для підприємств певної галузі або для більшості вітчизняних суб'єктів господарювання;
- вивчення напрямів, форм, методів, засобів, технік і технологій забезпечення економічної безпеки на вітчизняних підприємствах, які можуть використовуватися для забезпечення захисту національної економіки;
- вивчення організаційно-правового та економічного становища забезпечення функціонування системи економічної безпеки на вітчизняних підприємствах;
- вивчення, встановлення й оцінювання критеріїв, індикаторів, показників стану системи економічної безпеки на підприємствах залежно від специфіки провідного виду їхньої економічної діяльності;
- дослідження взаємозалежності стану економічної безпеки держави, суб'єктів її забезпечення відносно економічної безпеки вітчизняних суб'єктів господарської діяльності;
- дослідження особливостей організації та функціонування підрозділів безпеки на вітчизняних підприємствах, діяль-

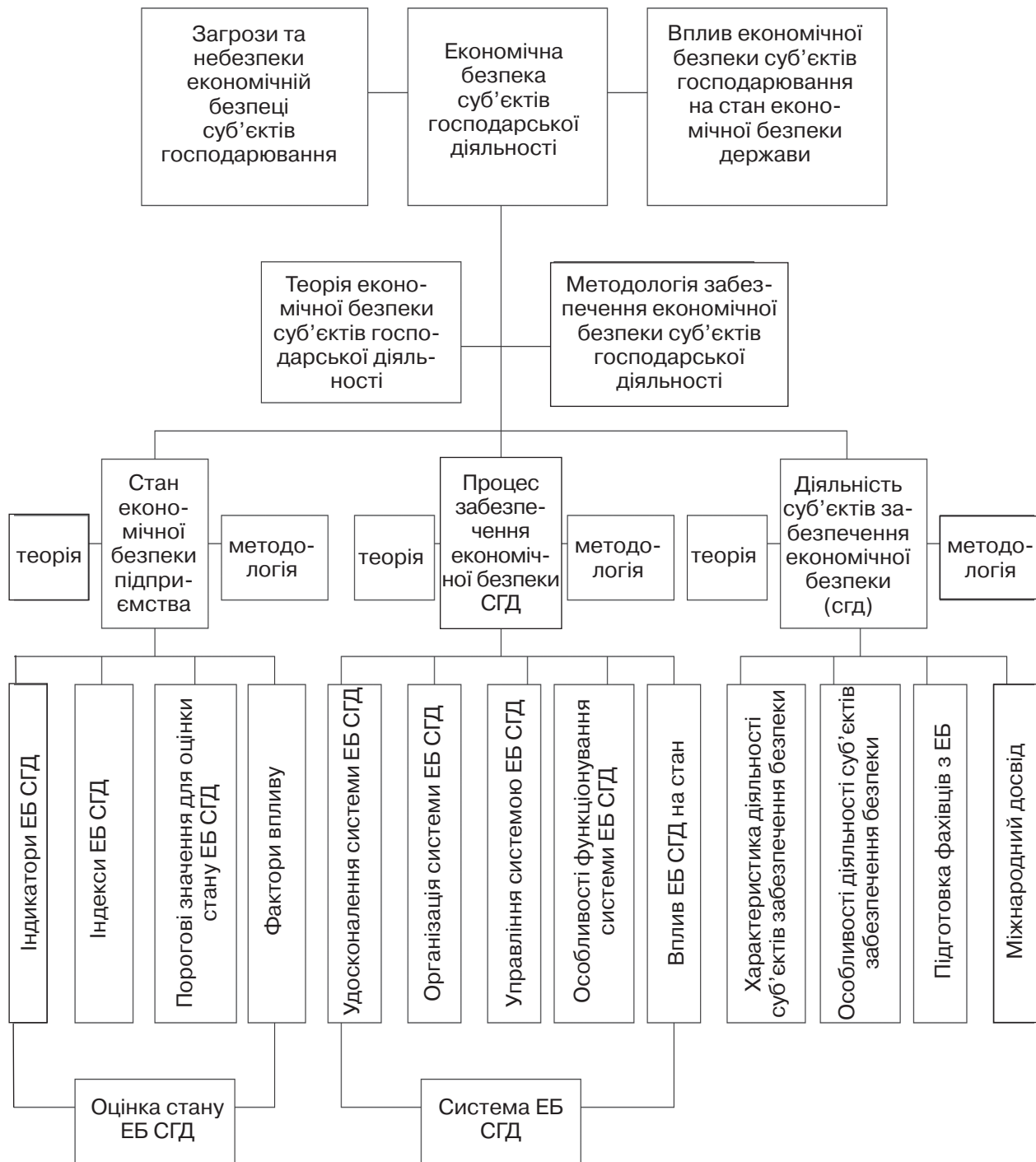

Рис. 3. Теоретико-методологічні напрями досліджень економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в сучасній економічній науці

ності їх фахівців та використання ними певних технік і технологій.

При формуванні методології досліджень у напрямі “національна безпека” необхідно врахувати, що система економічної безпеки

підприємства, як і будь-яка інша система, являє собою певну множину взаємопов'язаних елементів, що забезпечують безпеку підприємства та досягнення ним цілей бізнесу (отримання прибутку).

Система економічної безпеки:

- 1) механізм із вироблення, перетворення і реалізації концепції, стратегії і тактики в сфері безпеки за допомогою скоординованої діяльності державних і недержавних структур;
- 2) сукупність організаційно об'єднаних органів управління, сил та засобів, призначених для вирішення завдань щодо забезпечення національної безпеки.

Потрібно розрізняти систему економічної безпеки підприємства і систему забезпечення безпеки підприємства.

Перша — це функціональна система, яка відображає процеси взаємодії інтересів і загроз, а друга — це організаційна система органів, сил (суб'єктів забезпечення безпеки), засобів, різних організацій, які покликані вирішувати завдання щодо забезпечення безпеки організації.

Методологію забезпечення економічної безпеки підприємства визначає функціональна система — система безпеки, і її не слід плутати із системою забезпечення безпеки — організаційною системою.

У цих систем різні цільові функції. Система безпеки — це методологія теоретичних підходів і практичних дій, що забезпечують максимально повний захист життєвоважливих інтересів соціальної системи від загроз, як внутрішніх, так і зовнішніх.

Систему безпеки утворює теорія, методи, інструменти та механізми реалізації функції безпеки в соціальній системі, спрямовані на захист її інтересів від загроз цим інтересам. Від того, який набір і змістовна частина компонентів у системі безпеки — залежить зміст і сутність забезпечення безпеки, здатність системи забезпечення безпеки захищати не тільки інтереси самої соціальної системи, а й інтереси, права і волю людини як соціальної істоти.

Система безпеки — це насамперед функціональна система. Функціональну систему характеризує методологія теоретичних підходів до вирішення питань безпеки об'єкта, а остання — розуміння сутності системи безпеки. Інакше кажучи, яка методологія такий

і підхід до питання про те, що ставиться як об'єкт захисту і як розуміється сам захист [10].

Основними методологічними особливостями системи безпеки підприємства є унікальність, самостійність і відособленість від аналогічних систем інших виробничих одиниць [11].

Основними принципами побудови системи безпеки організації є такі: комплексність, або системність, безперервність, законність, плановість, ощадливість, взаємодія, поєднання гласності та конфіденційності, компетентність [12].

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Обов'язковим при здійсненні досліджень з економічної безпеки підприємств у напрямі “Національна безпека” є розгляд її впливу на економічну безпеку держави та визначення механізмів державного регулювання забезпечення економічної безпеки на вітчизняних підприємствах.

2. При проведенні наукових досліджень процесів та явищ у галузі економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в напрямі “Національна безпека” необхідно враховувати всі складові їх системи економічної безпеки. Без врахування впливу стану економічної безпеки окремих суб'єктів господарської діяльності на рівень економічної безпеки держави і навпаки, їх взаємозалежності, неможливе здійснення наукових досліджень у напрямі “Національна безпека” як на мікро- так і макроекономічних рівнях.

3. При дослідженні економічної безпеки підприємств необхідно впроваджувати системний підхід, який дасть змогу виокремлювати такі важливі напрями цієї проблеми, як стан (рівень), індикатори та показники економічної безпеки держави, суб'єктів господарської діяльності, архітектуру і побудову системи економічної безпеки, організацію діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки підприємств.

4. Слід констатувати, що на сьогодні можливе дублювання та маніпулювання дослідженнями в економічних науках при розв'язанні проблем з економічної безпеки

підприємств. Це пов'язано з тим, що в паспортах інших наукових спеціальностей з економічних наук теж розглядаються питання економічної безпеки підприємств. Щоб уникнути цього, необхідно переглянути паспорти наукових економічних спеціальностей або ввести нову наукову спеціальність — національна безпека, як це було зроблено щодо спеціальності із державного управління.

Література

1. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.vehi.net/brokgauz/index.html.
2. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: Монографія / О. А. Кириченко, А. І. Захаров, С. М. Лаптев, П. Я. Пригунов та ін. // К.: Ун-т екон. та права "КРОК". — К.: ЗАТ "Дорадо" — 2008. — 403 с.
3. Мінаєв Г. А. Безпека організації: Навч. посіб. — К.: КНТ, 2008. — 340 с.
4. Управління фінансово-економічною безпекою: Навч. посіб. / О. А. Кириченко, О. І. Захаров, С. М. Лаптев, П. Я. Пригунов // К.: Ун-т "КРОК", 2010. — 479 с.
5. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навч. посіб. / М. І. Камлик. — К.: Атіка, 2005. — 432 с.
6. Франчук В. І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств

в умовах трансформаційної економіки: Монографія / В. І. Франчук / Львів. держ. ун-т внутр. справ. — Л., 2010. — 440 с.

7. Теоретико-методологические и прикладные основы обеспечения экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности: Монография. / О. И. Захаров, П. Я. Пригунов, Л. В. Гнилицкая. — К.: ТОВ "Дорадо-Друк", 2011. — 290 с.

8. Ярочкин В. И. Служба безопасности коммерческого предприятия. — М.: Издат. "Ось-89", 2005. — 349 с.

9. Гнилицька Л. В. Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки підприємства: Монографія. — КНЕУ, 2012. — 305 с.

10. Мінаєв Г. А. Секьюритология: Монографія / Г. А. Мінаєв. — М.: МФЮА, 2012. — 271 с.

11. Франчук В. І. До питання методології економічної безпеки акціонерних товариств / Міжгалузевий наук.-практ. ж-л "Проблеми науки". — Л., 2010. — Вип. 7. — С. 43—51.

12. Економічна безпека суб'єктів господарювання в умовах глобальної фінансової кризи. (Теоретико-методологічний аспект): Монографія / О. А. Кириченко, М. П. Денисенко, В. С. Сідак, С. А. Єрохін, А. І. Захаров, С. М. Лаптев, П. Я. Пригунов та ін. — К.: ІМБ Ун-ту "КРОК", 2010. — 412 с.

13. Паспорт спеціальності 21.04.02 — економічна безпека суб'єктів господарської діяльності (економічні науки). Постанова президії ВАК України 02.07.2008 № 66-08/6. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravo.levonevsky.org/baza09/postanov/sbor02/text02797.htm>

Методологічною основою здійснення досліджень на мікрорівні з проблем забезпечення економічної безпеки мають бути методологічні основи різних наук при домінуючих економічних методах досліджень. Так, поряд з економічним (фінансовим) аналізом у дослідженнях можуть використовуватись соціологічні, психологічні, правові або інші методи досліджень. Тільки їх поєднання дасть нам змогу здобути нові знання, які на практиці допоможуть організувати систему економічної безпеки підприємства та забезпечити її функціонування. Дослідження проблем економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності у напрямі "Національна безпека" потребує формування власної теорії та методології, що дасть можливість забезпечити потреби практики у здійсненні діяльності із захисту вітчизняних підприємств.

Методологической основой осуществления исследований на микроуровне по проблемам экономической безопасности должны быть методологические основы различных наук при доминирующих экономических методах исследований. Таким образом, наряду с экономическим (финансовым) анализом в исследованиях могут использоваться социологические, психологические, правовые или другие методы исследований. Только их сочетание позволит нам получить новые знания, которые на практике помогут организовать систему экономической безопасности предприятия и обеспечить ее функционирование. Исследование проблем экономической безопасности субъектов хозяйственной деятельности направления "Национальная безопасность" требует формирования собственной теории

и методологии, позволит обеспечить потребности практики в осуществление деятельности по защите отечественных предприятий.

Methodological basis for the implementation of research at the micro level on issues of economic security should be based on different methodological Science at the prevailing methods of economic research. So along with the economic (financial) analysis in the study can be used sociological, psychological, legal or other research methods. Only the combination allows us to gain new skills that will in practice to organize a system of economic security and ensure its functioning. Studies of the economic security of economic activities in the field of "national security" requires the formation of his own theory and methodology that will enable to meet the needs practice activities to protect domestic enterprises.

Надійшла 1 вересня 2013 р.

ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ СУЧАСНОГО БАНКУ: ЗМІСТ, СПЕЦИФІКА, ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 169–173

Досліджуються принципи управління фінансами сучасного банку в контексті триваючих процесів глобалізації та формування глобальних фінансових ринків, зміст та роль сукупності принципів як системи, а також специфіка кожного з її елементів. Центр уваги зосереджено на аналізі засобів втілення принципів управління фінансами в поточній діяльності банків як фундаментальної гарантії стабільності їх функціонування.

Трансформаційні зміни у фінансових відносинах на початку ХХІ ст. зумовили необхідність перегляду концепції банківських фінансів з урахуванням останніх подій на світовому фінансовому ринку. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним є питання формування наукових підходів до аналізу банківської діяльності та фінансів банку, і, зокрема, — до розробки нових моделей ефективного управління фінансами банку як надійної гарантії стабільності їх функціонування. Очевидно, що без певного теоретичного усвідомлення нової ролі фінансів банків та їх складових, інструментів і методів регулювання неможлива побудова діючого фінансового механізму функціонування і розвитку будь-якого сучасного банку [1, 15]. Більше того, на сучасному етапі розвитку економічної думки у фінансовій галузі вчені здійснюють багато наукових досліджень, мета яких полягає саме у виявленні тих фундаментальних взаємозв'язків, що формуються між процесом управління фінансами банків та стабільним розвитком і функціонуванням банківської системи і фінансової системи в цілому [2, 54–55]. Таким чином, постає об'єктивна потреба подальших науково-теоретичних досліджень проблематики управління фінансами банків з метою забезпечення стабільності їх розвитку та функціонування.

На сьогодні управління фінансами банків ґрунтується на принципах господарської самостійності, самофінансування, матеріальної зацікавленості та матеріальної відповідальності, підвищення прозорості результатів фінансової діяльності, принципу забезпечення фінансовими резервами і саморегулювання. Проаналізуємо зміст кожного з наведених принципів.

Принцип господарської самостійності передбачає надання повної самостійності банку в розробленні фінансової стратегії і тактики, а також у прийнятті рішень до напрямів вкладень фінансових ресурсів та видів операцій. Банківські установи незалежно від форми власності самостійно визначають сфери та галузі кредитування й інвестування економіки, джерела фінансування з метою отримання прибутку. Фінансовий ринок стимулює банківські установи до пошуку додаткового фінансового капіталу. Банківські установи, як і інші підприємства, для отримання додаткового прибутку можуть здійснювати короткотермінові й довготермінові фінансові інвестиції у формі придбання цінних паперів інших підприємств і держави та через участь у формуванні статутного капіталу інших підприємств. Однак про повну господарську самостійність банку не можна вести мову, оскільки держава регламентує окремі напрями банківської

діяльності. Банки не мають права займатися торгівлею і страховими операціями, в законодавчому порядку сплачують необхідні податки відповідно до встановлених ставок, беруть участь у формуванні позабюджетних фондів; держава визначає їх амортизаційну політику.

Принцип самофінансування означає здійснення фінансової діяльності банку з метою створення умов для сплати фінансових зобов'язань, реалізація цього принципу забезпечує його конкурентоспроможність на ринку банківських послуг. Самофінансування означає повну самоокупність витрат на створення та продаж банківських продуктів і послуг, наявність коштів для інвестування в інноваційні технології та нові послуги. Тобто самофінансування передбачає фінансування не тільки процесів відтворення, а й розвитку банку за рахунок власних фінансових ресурсів.

Об'єктивна необхідність принципу матеріальної зацікавленості та відповідальності обґрунтована основною метою управління фінансовою діяльністю банку, якою є отримання прибутку. У кожному банку формується система мотивації, яка визначає засоби заохочення та показники оцінки діяльності підрозділів банку й окремих працівників. Зацікавленість у фінансових результатах банківської діяльності виявляють не лише її учасники, а й держава в цілому. На рівні окремих співробітників реалізацію цього принципу можна забезпечити високим рівнем оплати праці. Для банку згаданий принцип може бути реалізований у результаті здійснення державою оптимальної податкової політики та обґрунтованої амортизаційної політики. Складовою цього принципу є матеріальна відповідальність, що означає наявність визначеної системи відповідальності за ведення і результати основної банківської та фінансово-господарської діяльності. Форми організації матеріальної відповідальності можуть бути різними, але основні з них дві: індивідуальна та колективна. Фінансові методи цього принципу різні й регламентовані законодавством. Найефективніше зазначений принцип реалізується при організації у банку центрів відповідальності, які створю-

ють умови для розвитку трансфертного ціноутворення [3, 239].

Принцип підвищення прозорості фінансових результатів діяльності банку прямо корелює з вимогою, що діяльність банків регламентує держава. Тобто закони України, норми та нормативи НБУ обов'язкові для всіх банків і мають на меті гарантувати профілактику кризових явищ та безпеку банківської системи. Крім того, банки зобов'язані для формування публічних рейтингів публікувати свою фінансову звітність, у якій мають адекватно відображати схильність до різноманітних ризиків, надавати відомості для формування публічних рейтингів, створювати умови для збільшення прозорості фінансових результатів діяльності банків, виконання вимог міжнародних стандартів звітності.

Принцип забезпечення фінансовими резервами спричинений специфікою умов банківської діяльності, якій притаманна велика кількість ризиків: валютний, кредитний, процентний, операційний, ліквідності тощо. У поєднанні з визначеними ризиками, які створюють можливість неповернення вкладених в активні операції запозичених і залучених ресурсів, банк при організації відносин із клієнтом добровільно і самостійно на свій страх та ризик реалізовує процеси управління ними на основі розробленої ним програми здійснення активних операцій. Реалізацією цього принципу є формування фінансових резервів та інших аналогічних фондів, здатних зміцнити фінансову стійкість банку в критичні моменти його діяльності. Важливе значення у процесі вирішення цих завдань мають резерви, що формують сучасні банківські установи. Викладене підтверджує необхідність використання такого принципу фінансів банку, як забезпечення фінансовими резервами. Слід відзначити, що у практиці організації фінансової діяльності банків широко застосовують термін "резерви" або "резерв". До того ж часто лексичне навантаження цього терміна абсолютно різне [4, 16]. Резерви можуть бути як фондами, кредитними ресурсами банку, так і просто сумою коштів на контрактивному рахунку. Викорис-

тання терміна “резерви” (provisions), на нашу думку, відносно відшкодування втрат по кредитних операціях дещо неадекватне, оскільки зазначений термін неправильно тлумачить економічне значення створення цих резервів. Насправді в банку не створюється резерв як запас грошових коштів, а використовується для підтвердження зменшення реальної вартості кредитного портфеля банку. Нині банки України формують та використовують такі види фондів і резервів: статутний, резервний, фонди економічного стимулювання, фонди емісійних різниць, обов’язкові резерви (ФОР), резерви для страхування вкладів фізичних осіб для компенсацій збитків від активних операцій, які, у свою чергу, поділяються на такі різновиди: резерв під кредитні операції, резерв під операції з цінними паперами, резерв під дебіторську заборгованість та резерв майбутніх витрат і платежів тощо. На нашу думку, резерви банку необхідно розглядати й аналізувати на двох рівнях. По-перше, це ті резерви, які формують усі суб’єкти господарювання; по-друге, це ті, що сприяють виконанню основної функції банку на фінансовому ринку — забезпечення руху фінансових потоків. Варто зазначити, що з теоретичного погляду, резерви банку — це частина його капіталу, що сформована за рахунок прибутку і залишається в розпорядженні банківської установи. Резерви можна використовувати на покриття непередбачених збитків (тобто збитків, виникнення яких неможливо було передбачити заздалегідь і списати на рахунок витрат) і здійснення інших платежів, що, відповідно до законодавства, необхідно здійснювати за рахунок цього фонду. До таких платежів належить, зокрема, виплата дивідендів за привілейованими акціями у випадку недостатності прибутку минулих років.

Резервні фонди разом зі статутним фондом та нерозподіленим прибутком установи становлять основне джерело капіталу для банку і є складовою основного капіталу. Основна відмінність між ними полягає в рівні можливостей банку використовувати кошти з фондів для покриття витрат і збитків. Нероз-

поділений прибуток, що залишається в розпорядженні банку, можна використовувати практично без обмежень, а кошти з резервного фонду — тільки за чітко визначеними цілями. Варто зауважити, що обов’язкові резерви банку — це кошти банківської установи, які зберігають у центральному банку відповідно до передбачених чинним законодавством нормативів для забезпечення деяких своїх операцій. Під час розрахунків суми резервів цього виду особливого значення набуває норма обов’язкових резервів, тобто встановлене законом або рішенням центрального банку процентне співвідношення суми обов’язкових резервів, які утворюються за окремими статтями банківських пасивів, до суми грошових зобов’язань за цими статтями [5, 110]. Резерви страхування вкладів фізичних осіб за своєю природою — це частина коштів, які банківська установа отримала від фізичних осіб (безстрокові й термінові депозити) і зарезервовані у ліквідній формі для забезпечення мінімізації ризику їх використання та можливості погашення вкладів. Відомі дві основні схеми страхування: централізована і децентралізована. Централізована передбачає створення міжбанківського фонду страхування або гарантування депозитів, засоби якого формують за рахунок внесків (первинних, регулярних і спеціальних) банків, що здійснюють операції з депозитами фізичних осіб. У такому випадку кошти фонду спрямовують, як правило, на здійснення неризикованих активних операцій: придбання державних цінних паперів тощо, а вкладникам усіх без винятку банків — учасникам фонду у випадку погіршення платоспроможності банку гарантовано повернення внесків у межах визначеного ліміту. При цьому, якщо “страждає” один банк, претензії його вкладників можуть бути задоволені за рахунок внесків інших банків (тобто спрацює схема солідарного страхування).

Децентралізована схема передбачає створення страхового резерву (пулу) безпосередньо на рівні банку. У такому випадку резервуванню підлягає, як правило, визначений відсоток вкладів фізичних осіб (індивідуальний принцип страхування), а при

нестачі резервних коштів виникає проблема компенсації залишкових вкладників. Децентралізований резерв має, з одного боку, бути у ліквідній формі, а з другого боку — давати визначений дохід комерційному банку, оскільки внески фізичних осіб є платним джерелом коштів, і у випадку розміщення їх у неприбуткові операції банк матиме збитки від негативної процентної маржі. Тому компроміс між ліквідністю і прибутковістю знаходять, як правило, у вигляді державних цінних паперів. Отже, найпродуктивнішим механізмом є централізована схема страхування, оскільки вона забезпечує вищий рівень гарантій для фізичних осіб і можливість коригування необхідної суми страхового внеску залежно від зміни внутрішніх або зовнішніх факторів страховика. В Україні на сучасному етапі фактично діє практика централізованого резервування: поряд із наявністю фонду гарантування внесків фізичних осіб банки резервують визначений відсоток від суми залучених вкладів фізичних осіб. Крім згаданих резервів, банки формують резерви за активними операціями: кредитними, операціями з цінними паперами та дебіторську заборгованість. Банк самостійно визначає обсяги своїх прибутків та витрат, джерело поповнення кредитних ресурсів, спрямування вкладів капіталу з метою отримання прибутку. Держава регламентує тільки обсяги прибутку, що підлягають внеску в бюджетну систему шляхом встановлення відповідних податкових ставок. Чистий прибуток регламентований нормами НБУ, які дають змогу формувати його за рахунок обсягу створених резервів під проблемні активні операції.

Принцип саморегулювання банківських установ пов'язаний з необхідністю виконання основного завдання регулювання фінансової діяльності банку з метою збереження його фінансової стійкості. Особливості формування та використання фінансових потоків банківських установ передбачають спроможність банку до саморегулювання, яке має важливе значення для формування та використання прибутку банків і збереження стійкості банківської системи. Такий принцип фінансів

банку, як саморегулювання, створює умови для взаємопов'язаних скоординованих дій щодо регулювання його діяльності, спрямованих на ефективне управління банківськими ризиками з метою збереження стійкості в умовах постійних змін у навколишньому середовищі [6, 415]. Необхідність використання зазначеного принципу організації фінансів банку зумовлена необхідністю розв'язання проблем практичної реалізації процесів банківського саморегулювання, що є, на наш погляд, результатом прояву діалектичного взаємозв'язку процесів самоорганізації, саморозвитку та регулювання фінансових відносин. Недооцінка цього принципу організації фінансів банку призводить до зниження ефективності дій, спрямованих на підтримку фінансової стійкості банківської системи, та збільшує питому вагу невизначеності, що заважає розвитку процесів прогнозування поведінки банку і банківської системи в цілому.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, використання згаданих принципів управління фінансами банку створює основу до його сталого розвитку та підвищення ефективності фінансових відносин. Реалізація вимог наведених принципів проявляється у створенні умов для збереження фінансової стійкості банку. По-друге, дослідження особливостей формування та функціонування фінансів банку потребує ґрунтовного аналізу його функцій і принципів управління фінансами банку. Фінансова стійкість банківської системи визначається обсягами капіталу, створених фондів та резервів, які формують на засадах використання принципів організації фінансів банку у взаємозв'язку з функціями управління фінансовою діяльністю. По-третє, у сучасних умовах розвитку банківського сектору, а також з огляду на нові виклики, що постають у процесі управління фінансами банків, дотримання та забезпечення досліджених нами принципів видається однією з ключових заповорок гарантування стабільності функціонування як окремо взятих банків, так і банківської системи в цілому.

Література

1. Зверяков М. І. Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії: монографія / М. І. Зверяков. — О.: Пальміра, 2008. — 173 с.
2. Вожжов А. П. Процессы трансформации банковских ресурсов: Монография / А. П. Вожжов. — Севастополь: Изд-во "СевНТУ", 2006. — 339 с.
3. Кузнецова Л. В. Процеси ціноутворення у фінансовій діяльності банку: Монографія / [Л. В. Кузнецова, Л. В. Жердецька, Д. В. Завадська та ін.] / Одеський держ. екон. ун-т. — О.: Видавництво "Атлант", 2008. — 372 с.
4. Кузнецова Л. В. Організація планування фінансової діяльності банку: Монографія / Л. В. Кузнецова, Ю. К. Маслов / Одеський держ. екон. ун-т. — О.: Пальміра, 2006. — 247 с.
5. Масленченков Ю. С. Финансовый менеджмент банка: Учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / Ю. С. Масленченков. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. — 399 с.
6. Бланк И. А. Управление денежными потоками: Монография / И. А. Бланк. — К.: Ника-Центр, 2007. — 752 с.

Систематизовано принципи управління фінансами комерційних банків. У сучасних умовах розвитку банківського сектору, а також з огляду на нові виклики, що постають у процесі управління фінансами банків, системне втілення принципів управління видається однією з ключових запорук гарантування стабільності функціонування як окремо взятих банків, так і банківської системи в цілому.

Систематизированы принципы управления финансами коммерческих банков. В современных условиях развития банковского сектора, а также учитывая новые вызовы, возникшие в процессе управления финансами банков, системное воплощение принципов управления является одной из ключевых основ обеспечения стабильности функционирования как отдельно взятых банков, так и банковской системы в целом.

Systematized the principles of financial management of commercial banks. In the present conditions of the banking sector and in view of the new challenges in the management of the finances of banks, system implementation management principles issued by one of the keys to guarantee stability of both individual banks and the banking system as a whole.

Надійшла 28 жовтня 2013 р.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 174—182

Розглянуто особливості виробничого (операційного), інвестиційного і фінансового циклів підприємства, подано схему фінансової рівноваги як функціональної рівноваги між джерелами та їх використанням, а також розглянуто основні показники, що визначають фінансову рівновагу підприємства.

У 70-ті роки ХХ ст. французькі економісти Г. Мен'є, Ф. де Бароле, П. Бульме [8] розробили і запропонували схему аналізу фінансової рівноваги, яку назвали функціональною, оскільки принциповим положенням є визначення економічної діяльності підприємства.

В основі цієї концепції — визначення факту фінансового життя на основі ідентифікації підприємства як центру поєднання факторів виробництва. Тому можна говорити про те, що підприємство є також центром рішень щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів, які супроводжуються відповідними фінансовими потоками. Таким чином, розвиваючи цей підхід, можна говорити про концепцію підприємства як центру фінансових потоків. Це пов'язано з тим, що в процесі управління фінансами підприємства, між ним або його керівниками, або агентами-принципалами встановлюються взаємозв'язки із зовнішнім середовищем, які супроводжуються прийняттям рішень щодо, по-перше, забезпечення фінансовими ресурсами підприємства як акціонерами, так і банкірами, інвесторами, і, по-друге, використанням фінансових ресурсів у процесі діяльності, особливо у взаємовідносинах зі своїми клієнтами та постачальниками. Тому обов'язковим елементом оцінки фінансової діяльності та фінансових рішень є розгляд

структури фінансових потоків, їх напрямків та кругообігу.

Виходячи з того, що підприємство є центром рішень, можна виокремити ряд функцій, які характеризують певні напрями діяльності: виробнича або експлуатаційна функція — пошук матеріалів, сировини і подальша їх трансформація у продукцію, послуги; функція репарації — розподіл і реалізація продукції, послуг, інкасація і покриття витрат; інвестиційна або деінвестиційна функція — актуалізація, створення необоротних активів; фінансова функція — забезпечення необхідними фінансовими ресурсами для підтримання стабільного функціонування і зростання. Таким чином, взаємодія функцій і напрямів діяльності підприємства формує три окремі цикли діяльності: виробничий (операційний), інвестиційний і фінансовий.

Виробничий цикл основної діяльності визначає послідовність: постачання — виробництво — збут. Він має кілька фаз. Перша фаза пов'язана з формуванням необхідного обсягу сировини, матеріалів, запасів. Ця фаза циклу, як правило, характеризується загальною закономірністю, згідно з якою існує розрив між реальними грошовими і фінансовими потоками, який покривається за рахунок кредитів. Друга фаза — виробництво. Запаси ТМЦ трансформуються у готову продукцію, послуги. При цьому виробництво вимагає й інші реальні

потоки, наприклад, робочої сили, енергії, які вимагають компенсаційних грошових потоків. Якщо тривалість кредиту постачальника збігається з періодом запасів первинних матеріалів, то ця фаза операційного циклу може фінансуватися за їх рахунок. Третя фаза — формування запасів готової продукції та її реалізація. У цьому випадку можливі дві ситуації. Якщо продаж відбувається за готівку, тобто безпосередньо в момент реалізації, то реальні потоки підприємства трансформуються в грошові. У випадку, коли підприємство реалізує продукцію у кредит, настає четверта фаза — інкасація продаж. У результаті виникає дебіторська заборгованість, яка вимагає контролю й управління.

Зауважимо, що тривалість операційного циклу залежить від специфіки діяльності підприємства, специфічних характеристик технології виробництва, особливостей організації фінансово-господарської діяльності, політики щодо реалізації в кредит, політики формування запасів тощо. Він може тривати від кількох днів, наприклад, у харчовій промисловості, до кількох років — в аерокосмічній промисловості, будівництві суден, літаків. У результаті, можна відзначити, що й потреби у фінансуванні відрізнятимуться залежно від тривалості операційного циклу.

Інвестиційний цикл підприємства визначається послідовністю інвестиційних та деінвестиційних операцій. Ці операції здійснюються у ритмі, який залежить від виду господарської діяльності, специфічних характеристик технічного та технологічного процесів, інвестиційної політики підприємства. Інвестиційна політика у цьому випадку ґрунтується на стратегії, яка враховує, що потоки витрат фінансуються не лише за рахунок зовнішніх джерел, а й за рахунок самофінансування. Ці потоки приводять до збільшення вартості необоротних капіталів та обсягу постійного капіталу.

Фінансовий цикл підприємства, або грошовий, характеризується операціями, які пов'язані з управлінням вільними грошовими коштами або їх дефіцитом. Головною проблемою цього циклу є забезпечення оптимальної

структури фінансування діяльності підприємства. Оптимальною вважаємо ту, яка має мінімальну вартість і придатний рівень ризику. Таким чином, вихідною характеристикою фінансового циклу є здатність до самофінансування, яка визначається як різниця між чистим доходом та оплаченими витратами.

У випадку коли фінансова спроможність підприємства не покриває потреби у фінансуванні діяльності, виникає потреба у покритті дефіциту за рахунок залучення додаткових коштів. У цьому випадку можливо, по-перше, організувати додаткову емісію акцій підприємства, що приведе до збільшення власного капіталу і в подальшому вимагатиме збільшення виплат дивідендів як оплати за користування капіталом акціонерів, але водночас підвищить кредитоспроможність. По-друге, підприємство може звернутися за запозиченнями на фінансовий ринок, наприклад, банківським або облігаційним кредитом. У результаті зростають потреби фінансових виплат щодо обслуговування боргу.

Кожна з операцій за визначеними циклами має особливості реалізації, а тому виникає специфіка їх фінансового обслуговування, тобто відмінності характеристик щодо формування потреб у фінансуванні та використання того чи іншого джерела, які залежать від терміну оборотності, структури і ритму платежів, впливу на результат фінансово-господарської діяльності. Таким чином, платоспроможність і ліквідність підприємства в цьому випадку будуть визначатися існуванням стійкої рівноваги між потребами і забезпеченням фінансовими ресурсами для реалізації конкретного напрямку діяльності: основної, фінансової, інвестиційної. У результаті, маємо можливість представити схему фінансової рівноваги як функціональної рівноваги між джерелами та їх використанням з огляду на стабільність перших і призначення других (див. рис. 1).

Основними елементами функціональної фінансової рівноваги є: системна потреба у фінансуванні оборотного капіталу, або функціональний чистий оборотний капітал (ЧОК), потреба у фінансуванні оборотного капіталу, чисті грошові кошти.

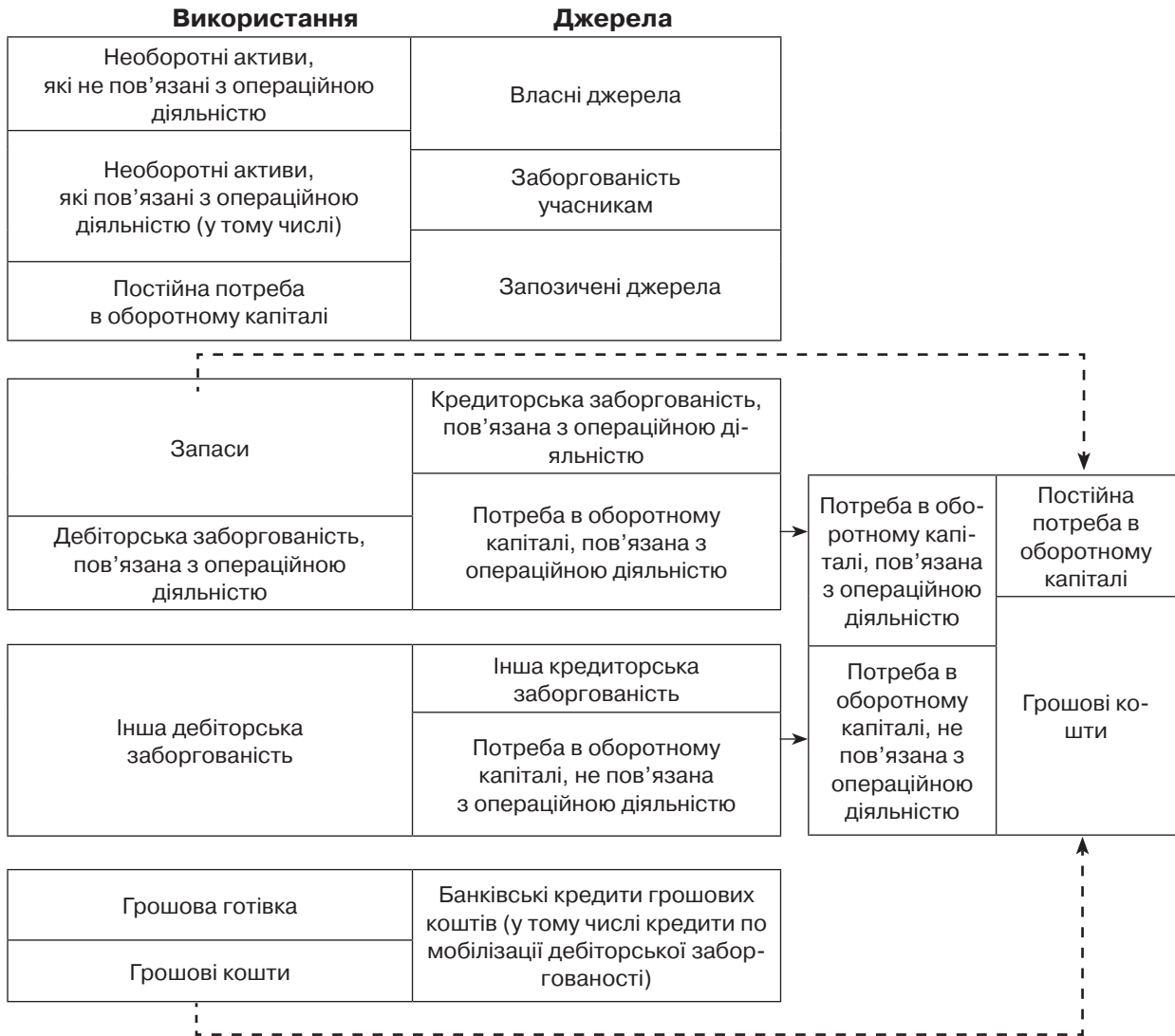

Рис. 1. Схема функціональної фінансової рівноваги підприємства [4]

Функціональний чистий оборотний капітал визначається як різниця між постійними джерелами фінансування діяльності підприємства та їх використанням на інвестування:

$$ЧОК_{\text{функціональний}} = ПК - НА, \quad (1)$$

де $ПК$ — довгострокові джерела фінансування; $НА$ — необоротні активи.

Показник ЧОК характеризує вплив інвестиційного циклу на загальну фінансову рівновагу. Він може мати як позитивне, так і негативне значення. У першому випадку частина постійних джерел вивільняється для фінансування оборотних активів, тобто поточної діяльності. В іншому випадку, фінансування

інвестицій забезпечується лише частково. Постійними джерелами в цьому випадку вважаються ті джерела, які з моменту їх виникнення (внутрішні джерела) або придбання (зовнішні джерела) не повертаються або майже не повертаються підприємством, оскільки призначені для фінансування інвестицій. Таким чином, поняття постійних джерел пов'язано із припущенням про початкове призначення джерел для фінансування інвестицій, що не повертаються або майже не повертаються.

При аналізі майнової моделі теж визначається чистий оборотний капітал і потреба в ньому. Але існує різниця між майновим і функціональним оборотним капіталом, яка

полягає у різниці між постійним капіталом та постійними джерелами. У майновій системі зворотність джерел оцінюється на дату складання балансу, а з постійного капіталу виключаються, наприклад, частина займів зі строком менше одного року. У функціональній системі зворотність джерел оцінюється на дату виникнення або дату накопичення цього джерела, а отже, до складу постійних джерел необхідно включити частину займів зі строком менше одного року [3, 150].

Концепції ліквідного та функціонального балансу підприємства походять від різних концепцій підприємства, але не мають протистояти одна іншій. Як підкреслює Є. Коен [5, 252], існує певне протиріччя між уявленням балансу для аналізу ліквідності і зворотності та його функціональним уявленням. Воно полягає у тому, що в більшості галузей інвестиційний цикл досить тривалий, а цикл поточних операцій – короткий. Цим пояснюється те, що між сумами майно-

вого та функціонального чистого оборотного капіталу, як правило, різниця мінімальна. Але на тих підприємствах, де цикл поточних операцій відносно довготривалий, між цими показниками може виникнути істотна різниця.

Крім того, йдеться про наявність різних переваг використання концепцій [6, 311]. Так, функціональний підхід спрямований на розв'язання проблем фінансування, що виникають перед промисловими підприємствами в економіці, яка характеризується постійним економічним зростанням і волатильністю темпів інфляції, тобто перед підприємствами, які стикаються з ростом необоротних активів та потреби в оборотному капіталі.

Таким чином, можна представити структуру ресурсів підприємства та джерел їх формування у формі функціонального балансу горизонтальної структури (табл. 1).

Наступний елемент функціональної фінансової рівноваги, що заслуговує уваги,

Таблиця 1

Горизонтальна структура функціонального балансу підприємств

Цикл	Використання коштів	Джерела	Відповідні показники
Інвестиційні операції	Придбання необоротних активів та їх поліпшення	Самофінансування Кредити	Функціональний чистий оборотний капітал
Операційні (поточні) операції	Запаси Дебіторська заборгованість, яка пов'язана з господарською діяльністю Інша дебіторська заборгованість	Кредиторська заборгованість, яка пов'язана з операційною діяльністю Інша кредиторська заборгованість	Потреба в оборотному капіталі
Фінансові операції	Наявні (готівкові) грошові кошти, фінансові інвестиції	Банківські кредити, самокредитування	Грошові кошти

це потреба в поточному фінансуванні або потреба в оборотному капіталі. Визначення їх змістовності вимагає уточнення деяких показників. Так, чиста потреба, або чисте використання коштів, пов'язане з поточними операціями, з одного боку, та із кредиторською заборгованістю, яка формується в результаті цих операцій, з другого. У свою чергу, поточні операції впливають на формування запасів і дебіторської заборгованості. Таким чином, можна визначити:

$$ПОК = З + ДЗ - КЗ_{небанк.} \quad (2)$$

де *ПОК* – потреба в оборотному капіталі; *З* – запаси; *ДЗ* – дебіторська заборгованість; *КЗ_{небанк.}* – небанківська кредиторська заборгованість.

Визначений показник може мати негативне значення. Це пояснюється тим, що поточні операції підприємства, навпаки, залучають капітал з інших джерел, а не приводять до збільшення капіталу на основі звичайної господарської діяльності.

Як демонструє схема функціональної фінансової рівноваги на рис. 1, остання визначається на основі порівняння функціонального чистого оборотного капіталу і потреби в ньому. Згідно з пропозицією Г. Мен'є, Ф. де Бароле, П. Бульме [8] грошові кошти (ГК) — це показник, який зіставляє показники *ЧОК* і *ПОК*, тобто:

$$ГК = ЧОК - ПОК. \quad (3)$$

Збалансування фінансів підприємства у цьому випадку характеризує лише миттєвий стан. Крім того, грошові кошти не відповідають обсягу касової готівки, яка дорівнює грошовим коштам плюс банківські кредити. Тому у фінансовому аналізі використовують два якісно і кількісно відмінних терміни: грошові кошти брутто — касова готівка і чисті грошові кошти, або грошові кошти нетто, які визначаються як касова готівка мінус поточні банківські кредити. Вони можуть збігатись лише за умови відсутності потреби в поточних банківських кредитах для забезпечення рівноваги фінансів.

З точки зору економічного аналізу потребу в поточному фінансуванні поділяють на дві частини: циклічну (*ПОК_ц*) й антициклічну (*ПОК_{ац}*). Першу пов'язують безпосередньо з господарським циклом, яка на схемі функціональної рівноваги визначена як господарська потреба (рис. 1.), друга ж не залежить від циклу, і визначається як негосподарська потреба в оборотному капіталі. Враховуючи це, можна узагальнити:

$$ПОК = ПОК_{ц} + ПОК_{ац} \quad (3)$$

$$ПОК_{ц} = З + ДЗ_{ц} - КЗ_{ц} \quad (4)$$

Поточна потреба в оборотному капіталі у динаміці також повинна характеризуватися параметром стійкості. У цьому випадку стійка частина потреби називається структурною (системною), а нестійка (несистемна) — кон'юнктурною потребою. Залежно від часового параметру структурна потреба є відносно постійною, тоді як кон'юнктурна змінюється, наприклад, у результаті сезонних або випадкових коливань. Такі тенденції вимагають того, щоб для підтримання фінансової рівноваги структурна потреба фінансу-

валася за рахунок постійних джерел, чистого оборотного капіталу, а кон'юнктурна — за рахунок, наприклад, короткострокового банківського або комерційного кредиту.

Таким чином, управління поточною фінансовою рівновагою згідно з функціональним підходом полягає у визначенні та поясненні стану та зміни грошових коштів, а також відповідних змін чистого оборотного капіталу та потреби в ньому. В результаті, підприємство не повинно мати структурно негативні грошові кошти.

З наведеного вище можна визначити, що забезпечення фінансової рівноваги пов'язано передусім зі зростанням потреби в оборотному капіталі. У зв'язку із цим важливо визначити такі чинники, що визначають потребу в оборотному капіталі: вид діяльності, галузева належність, особливості структури та терміну виробничого циклу; строк та умови оплати покупцями; строк та умови платежів постачальникам; рівень активності, конкуренції; сезонні коливання; інфляція.

Враховуючи умови функціональної рівноваги, можна запропонувати для аналізу матрицю чистих грошових коштів (рис. 2), яка дає змогу виявити можливі моделі фінансового стану підприємства і визначити стратегії подальшого управління фінансами підприємства.

Для того щоб маневрувати власними коштами, з функціональної точки зору, підприємство не повинно мати структурно негативних грошових коштів. Однак, аналізуючи рис. 2, можна виявити дві парадоксальні си-

	Позитивна потреба в оборотному капіталі (+ПОК)	Негативна потреба в оборотному капіталі (-ПОК)
Позитивний чистий оборотний капітал (+ЧОК)	$ЧОК > ПОК$	$ЧОК > ПОК$
Негативний чистий оборотний капітал (-ЧОК)	$ЧОК < ПОК$	$ЧОК < ПОК$

Рис. 2. Матриця чистих грошових коштів

туації. Перша, коли *ЧОК* менший ніж потреба в ньому, а отже, грошові кошти мають негативне значення. Друга ситуація — *ЧОК* і *ПОК* мають негативне значення, при чому абсолютне значення другого показника більше першого, і грошові кошти, таким чином, мають позитивне значення. Але такі ситуації можна вважати парадоксальними в межах лише патримоніального аналізу рівноваги, а не функціонального.

Горизонтальна структура капіталу у функціональному аналізі фінансової рівноваги ґрунтується на правилі 3/3. Однак насправді його співвідношення дуже важко підтримувати. Тому деякі економісти [7] пропонують аналізувати функціональне уявлення балансу підприємства як “центр капіталу”. Згідно з цим поглядом його сукупність коштів — “центр капіталу” — являє собою виробничі і комерційні кошти (інвестиційний капітал), які включають промислові і комерційні інвестиції, а також циклічну потребу в оборотному капіталі; фінансові кошти — фінансові вкладення і грошову готівку. Сукупність (“центр”) джерел при цьому — це власний капітал зовнішнього і внутрішнього походження, запозичений капітал. Таким чином, функціональна таблиця на зразок “центр капіталу”, як показано на рис. 3, дає змогу, з одного боку, дослідити загальну рівновагу між джерелами та їх використанням, а з другого, — визначити пріоритети інвестиційної та фінансової політики, реалізувати діагностику стратегії.

Незважаючи на те, що цей підхід дає можливість розв’язати проблему двозначності розуміння ациклічної потреби в оборотному капіталі, існує багато обмежень для фінансового аналізу підприємства і виявлення умов та критеріїв фінансової рівноваги. На думку

Г. Мен’є, Ф. де Бароле, Г. Бульме [8], відсутнє поняття грошових коштів, яке є визначальним при встановленні фінансової рівноваги. Крім того, не зрозуміло, чи є акції, які включені до фінансових вкладень, схожими тією мірою, якою дають можливість підприємству контролювати комерційні і нематеріальні активи інших підприємств, з виробничими і комерційними активами. Крім того, відсутність поняття *ЧОК* і наявність тільки *ПОК* не дає змоги визначити операційну кредиторську заборгованість об’єктом аналізу щодо її конкретного використання (збільшує фінансові ризики щодо неплатоспроможності). Отже зрозуміло, що функціональний аналіз “центру капіталу” обмежує можливість “автоматичної” інтерпретації фінансової рівноваги, але може бути використаний для діагностики економічної і фінансової стратегії підприємства [3, 72].

Таким чином, одним із основних аналітичних елементів діагностики функціональної фінансової рівноваги є аналіз ділової активності, або оборотності. У цьому випадку аналіз оборотності призначений для оцінки здатності підприємства отримувати дохід шляхом здійснення обороту “гроші — товар — гроші” і включає аналіз оборотності поточних активів, аналіз оборотності поточних пасивів, оцінку впливу оборотності на стан підприємства, а також, динаміку “затратного” і “кредитного” циклів.

Дослідження М. О. Кизима, В. А. Забродського, В. А. Зінченко показали [2, 34], що серед показників динамічності (оборотності) капіталу найчастіше вчені застосовують такі показники оборотності: коефіцієнт оборотності активів (K_{oa}), коефіцієнт оборотності оборотних коштів ($K_{оок}$), коефіцієнт оборотності виробничих запасів ($K_{овз}$), коефіцієнт

Кошти, які обслуговують операційний та інвестиційний цикл	Первісна вартість необоротних активів	Власний капітал
	Циклічна потреба в оборотному капіталі	
Кошти, які обслуговують фінансовий цикл	Фінансові вкладення	Запозичений капітал
	Грошові кошти	

Рис. 3. Структура балансу у вигляді “центр капіталу”

оборотності кредиторської заборгованості ($K_{окз}$), коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості ($K_{одз}$), коефіцієнт оборотності власного капіталу ($K_{окк}$), коефіцієнт оборотності готової продукції ($K_{озп}$).

Загальна формула розрахунку оборотності визначається таким чином:

$$\text{Коефіцієнт оборотності активу/пасиву (за період)} = \frac{\text{виручка від реалізації / собівартість продукції (за період)}}{\text{активу / пасиву (середній за період)}} \quad (5)$$

$$\text{Період обороту (днів)} = \frac{\text{актив / пасив (середній)}}{\text{база розрахунку (за один день)}} \quad (6)$$

Існує два основних варіанти розрахунків періодів обороту: до виручки від реалізації і до індивідуальних баз. Під індивідуальними базами розуміють: собівартість реалізованої продукції — використовується для розрахунку періоду обороту таких елементів, як виробничі запаси, незавершене виробництво, аванси, видані постачальникам, кредиторська заборгованість; виручка від реалізації — для розрахунку оборотності авансів покупцям, дебіторської заборгованості [1, 86]. Вибір індивідуальної бази, як правило, визначається завданнями, які ставить аналітик. Так, якщо розраховуємо період обороту на основі виручки від реалізації, то, тим самим, визначаємо можливість підприємства підтримувати рівень активу/пасиву, що склався на підприємстві, при розрахунку періоду обороту відносно індивідуальної бази даємо оцінку доцільності цього рівня активів/пасивів.

Період обороту поточних активів відображає термін часу, протягом якого гроші пов'язані з цим елементом активу і мають конкретну економічну інтерпретацію, а також можуть бути використані для характеристики певних напрямів діяльності — політики формування запасів, збуту, кредитної політики. Період обороту елементів поточних пасивів надає характеристику джерелам фінансування щодо впливу на результати господарської діяльності — тривалість періо-

ду, протягом якого підприємство має можливість ними розпоряджатися.

Позитивним для розвитку підприємства є зменшення періоду обороту активів, що свідчить про зростання ефективності використання коштів їх фінансування. Економісти визнають, що швидкість обороту оборотних активів і рентабельність капіталу перебуває у прямій залежності і свідчить про зростання ефективності використання засобів підприємства. Щодо організації пасивів, то важливим є зростання періоду обороту, що свідчить про більш вигідне використання запозичених коштів. Період обороту активів, за винятком грошових коштів, визначається як "затратний цикл" [1, 88]. Тривалість його відображає термін, протягом якого грошові кошти пов'язані в поточних активах. Зростання "затратного циклу" свідчить про зниження ефективності використання оборотного капіталу, що призводить до зниження загальної ефективності використання капіталу підприємства. Отже, зменшення тривалості "затратного циклу" свідчить про зростання ефективності використання оборотного капіталу. Крім того, зростання "затратного циклу" призводить до зростання поточних пасивів як результат зростання поточних активів, що негативно впливає на рівень ліквідності, платоспроможності та фінансове становище підприємства в цілому. Чим більший "затратний цикл", тим більша потреба підприємства у фінансуванні господарської діяльності. У цьому випадку з'являється необхідність залучення додаткового фінансування за рахунок внутрішніх або зовнішніх джерел.

Рівень необхідного обсягу додаткового запозичення можна визначити за рахунок аналізу динаміки поточних пасивів і розрахунку "кредитного циклу", який визначає період обороту всіх поточних пасивів за винятком короткострокових кредитів. Чим більший "кредитний цикл", тим більш ефективно підприємство використовує можливість фінансування поточної діяльності за рахунок безпосередніх учасників виробничого процесу. Зростання "кредитного циклу" свідчить про зміни умов управління оборотним капіталом

у бік сприятливих для підприємства — таких, що отримуються у процесі поточної виробничої діяльності джерел фінансування, яких стає все більше.

Різниця між “затратним” і “кредитним” циклами визначається як “чистий цикл”. “Чистий цикл” — це показник, який характеризує ефективність організації фінансування операційного процесу. Це частина “затратного циклу”, яка профінансована за рахунок безпосередніх учасників виробничого процесу, тобто за рахунок зовнішніх щодо виробничого процесу джерел. Чим більше показник, тим менш приваблива ситуація для підприємства. Від’ємне значення означає, що кредити постачальників і покупців із надлишком покривають потребу у фінансуванні операційного процесу підприємства, а надлишок може бути використаний для фінансування інших активів підприємства, крім оборотних. Зміни “чистого циклу” відображають умови управління оборотним капіталом. Зростання показника є негативним та свідчить про зростання потреби у фінансуванні виробничого процесу. У протилежному випадку — можна стверджувати про зменшення потреби у фінансуванні виробничого процесу і вивільнення грошових коштів. Для аналізу оборотних активів та їх управління доцільним є використання не абсолютних показників, а тенденцій змін. Крім цього, доречним є визначення основних чинників впливу на зміну показників “затратного”, “кредитного”, “чистого” циклів.

Показники оборотності активів і пасивів залежать від діяльності підприємства, у тому числі від характеристик продукції, послуг;

терміну, складності виробництва, реалізації, інкасації, сезонної залежності від виробничого циклу.

Тож можна зробити такі висновки. Удосконалення механізму збалансування фінансів вітчизняних підприємств має відбуватися на основі оптимізації фінансового циклу, тобто оптимізації управління витратами і запасами, кредиторською і дебіторською заборгованістю, грошовими коштами. Це дасть змогу забезпечити необхідний рівень платоспроможності, ліквідності, фінансової стійкості; створити умови для фінансової рівноваги та стабільного розвитку підприємницької діяльності.

Література

1. Василик С. Оценка эффективности деятельности предприятия / С. Василик // Бизнес-Информ. — 1997. — № 21. — С. 69—71.
2. Кизим М. О. Оцінка і діагностика фінансової стійкості підприємства / М. О. Кизим, В. А. Забродський, В. А. Зінченко. — Х.: ВД “Інжек” — 2003. — 141 с.
3. Коллас Б. Управление финансовой деятельностью предприятия: Пер. с франц. / Б. Коллас. — М.: ЮНИТИ, 1997. — 576 с.
4. Brigham E. F. Financial Management: Theory and Practice / Brigham E. F., Gapenski L. C. — Chicago, N. Y. etc: Dryden Press, 2007. — 1017 p.
5. Cohen E. Analyse financiere / E. Cohen. — Paris: Economica. — 2004. — 608 p.
6. Depallens G. Gestion financiere de l'entreprise / G. Depallens, J.-P. Jobard. — Sirey. — 2001. — 1078 p.
7. Levasseur M. Gestion de la tresorerie / M. Levasseur. — Paris: Economica, 1999. — 184 p.
8. Meunier H. La tresorerie des entreprises / Meunier H., de Barolet F., Boulmer P. — Paris: Dunod, 1980. — 312 p.

Забезпечення необхідного рівня платоспроможності, ліквідності, фінансової стійкості; створення умов для фінансової рівноваги та стабільного розвитку підприємницької діяльності за рахунок удосконалення механізму збалансування фінансів вітчизняних підприємств має відбуватись на основі оптимізації фінансового циклу, тобто оптимізації управління витратами і запасами, кредиторською і дебіторською заборгованістю, грошовими коштами.

Обеспечение необходимого уровня платежеспособности, ликвидности, финансовой устойчивости, создание условий для финансового равновесия и устойчивого развития предпринимательской деятельности за счет усовершенствования механизма сбалансирования финансов отечественных предприятий должно

происходит на основе оптимизации финансового цикла, то есть оптимизации управления затратами и запасами, кредиторской и дебиторской задолженностью, денежными средствами.

Ensure an adequate level of solvency, liquidity, financial stability, creating conditions for a financial balance and sustainable business development by improving the mechanism of balancing finance domestic enterprises should be based on the financial cycle optimization, ie optimization of costs and inventory and accounts receivable, cash.

Надійшла 29 липня 2013 р.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 183–187

Розглянуто можливості оптимізації управлінських рішень в діяльності промислових підприємств за допомогою побудови багатопараметричних моделей, які різняться між собою залежно від обраного критерію оптимізації – максимум прибутку, максимум виручки чи максимум коефіцієнта віддачі витрат.

Значний інтерес для будь-якого підприємства, що працює в ринкових умовах, становить проблема оптимального управлінського рішення. Таке рішення за інших рівних умов посилює конкурентні переваги підприємства в його діяльності на обраних ринках. Це, однак, не означає, що оптимальне управлінське рішення автоматично забезпечить підприємству безбитковість виробництва, стійкість його становища на ринку, надійну і стабільну роботу, економічну безпеку. Просто таке рішення дасть найкращий результат для підприємства в умовах ринкової кон'юнктури, що склалася, за наявних витрат на виробництво, цін на товари тощо.

Інформація про ринкові та виробничі параметри діяльності підприємства, що реалізує оптимальне управлінське рішення, дуже важлива для менеджерів вищого рівня, які формують політику фірми, її стратегію розвитку і тактику реалізації. Оптимальне рішення може не бути спрямоване безпосередньо на негайну прибутковість, проте воно дає надзвичайно важливу інформацію, як і за рахунок чого можна виправити скрутне становище, як потрібно управляти підприємством, щоб вийти зі складної ситуації і більше в неї не потрапляти.

У будь-якому випадку, знання про оптимальне рішення і його реалізація допома-

гають уникнути значно гіршого для фірми становища, і в цій своїй якості воно буде дуже корисним підприємству, для використання прихованих, потенційних резервів поліпшення діяльності в майбутньому. Слід відзначити, що оптимізація управлінського рішення ґрунтується на значному обсязі інформації, яку службам маркетингу підприємства необхідно постійно збирати, накопичувати, регулярно оновлювати, переробляти, формувати її на такому рівні, аби цю інформацію можна було використовувати за призначенням.

Для оптимізації управлінського рішення підприємство має вибрати для себе відповідний критерій оптимізації. Одним з основних критеріїв оптимізації управлінського рішення в умовах ринкової економіки, безумовно, є прибуток підприємства. Прибуток, як відомо, є метою ринкового господарювання і тому він є пріоритетним порівняно з рештою альтернативних критеріїв, які можуть бути запропоновані.

Зрозуміло, максимізація прибутку як критерій оптимізації діяльності підприємства є найкращим вибором в умовах стійкої, стабільної економіки. Проте, залежно від ринкової ситуації, мета й завдання підприємства можуть, природно, видозмінитися, що стимулює підприємство до певної зміни своєї економічної політики.

Для віддзеркалення цієї зміненої політики у плані необхідно змінити і критерій оптимізації управлінських рішень. Як альтернативний, що за відповідних умов може виявитися ліпшим за всі інші, можна запропонувати, наприклад, критерій максимуму коефіцієнта віддачі витрат, критерій максимуму виручки від реалізації товарної продукції та низку інших специфічних критеріїв [1; 2; 3; 4].

Максимізація прибутку підприємства – найпоширеніший критерій вибору управлінського рішення. Йому віддають перевагу підприємства, які працюють у стабільній економіці, самі функціонують стабільно і прагнуть до постійного розвитку.

В основі оптимізації діяльності підприємства за критерієм максимуму прибутку лежить побудова такої багатопараметричної моделі, у якій буде встановлено найкраще співвідношення між ціною продажу і обсягом виробництва та реалізації товарного портфелю на ринку. До того ж слід враховувати, що ринкова ціна товару складається як балануючий чинник сукупного його попиту і пропозиції та державного регулювання тарифів, якщо йдеться про підприємства природних монополій.

Знаходження оптимального рішення полягає в тому, щоб виразити формулу індексу прибутку у вигляді функції (математичної моделі), яка залежатиме від усіх діючих параметрів, і отримати похідну цієї функції із досліджуваного параметру. Нульові значення цієї похідної відповідатимуть значенням оптимальної ціни товару. Природно, їй відповідатиме оптимальний обсяг виробництва і поставок товару на ринок. За знайденими оптимальними значеннями ціни й обсягу продажів можна легко обчислити індекс прибутку.

Розглянемо побудову математичної моделі.

Формула для визначення сукупного попиту товару на ринку має такий вигляд:

$$b_c = 1 + K_e(1-d), \quad (1)$$

де K_e – коефіцієнт еластичності попиту товару за ціною; d – коефіцієнт зміни ціни.

Оскільки розглядається ринкова рівновага, можна записати і використати для шуканої моделі формулу сукупної пропозиції товару, яка представлена виразом:

$$b_c = (1-U_r)a + U_r b, \quad (2)$$

де a – коефіцієнт зміни пропозиції інших конкуруючих підприємств в досліджуваному періоді порівняно з базисним ($a = 1$, якщо сукупна пропозиція всіх інших підприємств змін не зазнає; $a > 1$, якщо пропозиція росте; $a < 1$, якщо пропозиція скорочується); b – коефіцієнт зміни пропозиції підприємства, що моделюється, в досліджуваному періоді порівняно з базисним (може бути $b = 1, b > 1, b < 1$ аналогічно коефіцієнту a); – частка підприємства в сукупній пропозиції у базисному періоді.

Стосовно підприємств природної монополії, формулу (2) слід уточнити, оскільки $bc = b$.

Оскільки ліві частини виразів (1) і (2) рівні між собою, то можна прирівняти їхні праві частини, а потім з одержаної рівності визначити величину ціни товару на ринку. При цьому одержимо:

$$d = \frac{1 + K_e - b}{K_e}. \quad (3)$$

Володіючи всією необхідною інформацією, можна визначити величину ціни товару на ринку. Для цього потрібно мати у своєму розпорядженні відомості про значення таких параметрів:

- коефіцієнт еластичності попиту товару від ціни на нього (K_e);
- планова поставка товару на ринок цим підприємством в аналізованому періоді (b).

Для реалізації цього методу виразимо обсяг поставок товару з формули (3). Одержимо:

$$b_{op} = 1 + K_e(1-d), \quad (4)$$

Ця формула відображає оптимальний обсяг поставок товару для підприємства природного монополіста у сфері газифікації та експлуатації газового господарства.

Індекс прибутку розраховується за формулою:

$$I = \frac{b \left(pd - K_z r - \frac{(1-r)(1+f)}{b} \right)}{p-1}, \quad (5)$$

де K_z – коефіцієнт зміни змінних витрат базисного періоду в аналізованому періоді; параметричні показники $b, p, d, C_0, r, C_1, f, g$ обчислюються за формулами, наведеними в таблиці.

Вираз (4) необхідно підставити у формулу індексу прибутку (5) замість параметра обсягу виробництва продукції і взяти першу похідну відносно ціни товару. Прирівнявши її до нуля, визначимо величину оптимальної ціни товару. Формула для її обчислення така:

$$d_{op} = \frac{1 + K_e}{2K_e} + \frac{K_z r}{2p}. \quad (6)$$

І, нарешті, оптимальний індекс прибутку:

$$I_{op} = \frac{b_{op}(pd_{op} - K_z r) - (1-r)(1+f)}{p-1} \rightarrow max. \quad (7)$$

В окремих випадках, а саме, коли підприємство відчуває гостру потребу в грошових коштах, вибір управлінського рішення може бути проведений за критерієм максимізації виручки.

В основі такого рішення лежать ті самі міркування, що й для критерію максимуму прибутку. Для початку пошуку оптимального рішення за зазначеним критерієм необхідно побудувати багатопараметричну мо-

дель залежності індексу виручки підприємства від усіх ринкових чинників, що впливають на неї.

У загальному вигляді така залежність може бути подана у вигляді виразу:

$$B = db, \quad (8)$$

де B – індекс виручки підприємства, який відображає зміну абсолютної виручки в аналізованому періоді порівняно з базисним; b – коефіцієнт зміни обсягу виробництва і реалізації продукції у двох порівнюваних періодах (аналізованому й базисному); d – коефіцієнт зміни ціни товару у двох порівнюваних періодах, що враховує кон'юнктуру ринку.

Підставимо у формулу (8) замість коефіцієнта b вираз з формули (4). Тоді одержимо:

$$B = bd = (1 + K_e(1-d))d. \quad (9)$$

Візьмемо першу похідну одержаного виразу, прирівняємо її до нуля, а потім із записаної рівності визначимо оптимальну ціну товару:

$$d_{op} = \frac{1 + K_e}{2K_e}. \quad (10)$$

Оптимальній ціні відповідатиме й оптимальний обсяг виробництва і реалізації продукції. Його можна визначити за формулою (4).

Таблиця

Формули для визначення параметричних показників, що формують прибуток підприємства

Позначення показника	Найменування показника	Формула
b	Коефіцієнт зміни обсягу реалізації продукції	$b = OP_1 / OP_0$
p	Коефіцієнт віддачі витрат у базисному періоді	$p = C_0 / C_0$
d	Коефіцієнт зміни ціни реалізації продукції	$d = C_1 / C_0$
C_0	Собівартість реалізації у базисному періоді	$C_0 = C_{зм} + C_{ст} / OP_0$
r	Коефіцієнт змінних витрат у базисному періоді	$r = C_{зм} / C_0$
C_1	Собівартість одиниці продукції в аналізованому періоді	$C_1 = C_{зм} + C_{ст} / OP_1$
f	Коефіцієнт зміни постійних витрат в аналізованому періоді	$f = C_1 c_{ст} / C_{ст}$
g	Коефіцієнт зміни собівартості продукції базисного періоду під впливом зміни її змінних складових	$g = K_z r + (1-r)$

І, нарешті, оптимальна виручка буде рівна:

$$B_{op} = b_{op} d_{op} \rightarrow \max. \quad (11)$$

Одним з можливих критеріїв оптимізації ухвалюваного рішення може бути коефіцієнт віддачі витрат, який за своєю економічною суттю відповідає максимуму покриття виручкою витрат, що спрямовані на виробництво продукції в аналізованому періоді. Тому цей критерій особливо великого значення набуває в умовах інфляційного режиму функціонування економіки.

Щоб виразити шуканий критерій, необхідно врахувати зміну коефіцієнта віддачі витрат виробництва базисного періоду під впливом зміни виручки й витрат в аналізованому періоді. Враховуючи цю обставину, можна записати формулу для визначення коефіцієнта віддачі витрат в аналізованому періоді таким чином:

$$p_a = p \frac{bd}{bK_z r + (1-r)(1+f)}, \quad (12)$$

де p – коефіцієнт віддачі витрат у базисному періоді; d – коефіцієнт зміни ціни реалізації одиниці товару; b – коефіцієнт зміни обсягу виробництва продукції в натуральному виразі; f – коефіцієнт зміни постійних витрат; K_z – коефіцієнт зміни змінних витрат.

Формула (12) є багатопараметричною моделлю коефіцієнта віддачі витрат виробництва.

Для оптимізації управлінського рішення спочатку виразимо ціну товару через обсяг виробництва (формула (3)) і підставимо цей вираз у формулу (12). У результаті такої підстановки одержимо:

$$p_{op} = p \frac{b[1+K_e-b]}{K_e [bK_z r + (1-r)(1+f)]}. \quad (13)$$

Тепер візьмемо першу похідну цього виразу за обсягом виробництва і прирівняємо її до нуля. Наведемо остаточну формулу для визначення оптимального обсягу виробництва і реалізації продукції

$$b_{op} = \frac{(1-r)(1+f)}{K_z r} \left[\sqrt{1 + \frac{K_z r [1+K_e]}{(1-r)(1+f)}} - 1 \right]. \quad (14)$$

Потім визначається оптимальна ціна товару, яка відповідає цьому обсягу за формулою:

$$d_{op} = \frac{1+K_e-b_{op}}{K_e}, \quad (15)$$

Отримані значення оптимального обсягу виробництва й оптимальної ціни підставимо у формулу (16). Тоді:

$$p_{op} = p \frac{b_{op} d_{op}}{b_{op} K_z r + (1-r)(1+f)} \rightarrow \max. \quad (16)$$

Результати оптимізації управлінських рішень, як це впливає з багатопараметричних моделей, відрізняються між собою залежно від вибраного критерію оптимізації.

Розглянуто три критерії оптимізації – максимум прибутку, максимум виручки і максимум коефіцієнта віддачі витрат. Вибір одного із цих критеріїв приводить до різних обсягів виробництва і цін на продукцію, що випускається.

Питання про вибір критерію оптимальності при формуванні оптимального управлінського рішення в умовах функціонування конкретного підприємства набуває найважливішого значення. Тому потрібне його ретельне економічне обґрунтування з позицій тих конкретних завдань, які стоять перед підприємством у тактичному й стратегічному планах.

Отже, можна зробити такі висновки. Управлінське рішення щодо оптимізації діяльності підприємства за інших рівних умов надає підприємству переваги порівняно з усіма іншими альтернативними варіантами. З метою оптимізації управлінського рішення підприємство має вибрати для себе критерій оптимізації. Головним, найважливішим критерієм оптимізації управлінського рішення для ринкової економіки, безумовно, є прибуток підприємства. Але, залежно від ситуації на ринку, цілі і завдання підприємства можуть, природно, видозмінюватися. Критерій максимуму коефіцієнта віддачі витрат, критерій максимуму виручки від реалізації товарної продукції та деякі інші специфічні критерії за певних умов

можуть виявитися кращими з альтернативних.

В основі оптимізації діяльності підприємства за максимумом прибутку лежить побудова такої багатопараметричної моделі, у якій буде встановлено пріоритетне співвідношення між ціною продажу товару й обсягом виробництва та реалізації. У тих випадках, коли на підприємстві існує гостра потреба в грошових коштах, управлінське рішення може обиратися за критерієм максимізації виручки від реалізації.

В умовах інфляційного режиму функціонування економіки одним з можливих критеріїв оптимізації може бути максимізація коефіцієнта віддачі витрат.

Література

1. Орлов О. Гибкое управление затратами и прибылью (маржинальный подход) / О. Орлов // Экономист. — 2009. — № 2. — С. 24—28.
2. Рудніченко Є. М. Удосконалення існуючих методик планування прибутку від основної операційної діяльності / Є. М. Рудніченко, Н. І. Гавловська // Зб. наук. праць Черкаського держ. технол. ун-ту. — 2008. — Ч. 1. — С. 130—135.
3. Тарасюк Г. М. Методичні підходи в плануванні діяльності підприємства в умовах кризи / Г. М. Тарасюк // Наук. праці Нац. ун-ту харчових технологій. — К.: НУХТ, 2010. — № 36. — С. 59—67.
4. Турило А. М. Показники і критерії оцінки якості прибутку на стадії його формування в системі менеджменту підприємства / А. М. Турило, О. А. Зінченко // Фінанси України. — 2008. — № 2. — С. 106—115.

Критерій максимуму коефіцієнта віддачі витрат, критерій максимуму виручки від реалізації товарної продукції та деякі інші специфічні критерії за певних умов можуть виявитися кращими з альтернативних. В основі оптимізації діяльності підприємства за максимумом прибутку лежить побудова такої багатопараметричної моделі, у якій буде встановлено пріоритетне співвідношення між ціною продажу товару й обсягом виробництва та реалізації. У тих випадках, коли на підприємстві існує гостра потреба в грошових коштах, управлінське рішення може обиратися за критерієм максимізації виручки від реалізації. В умовах інфляційного режиму функціонування економіки одним з можливих критеріїв оптимізації може бути максимізація коефіцієнта віддачі витрат.

Критерій максимуму коефіцієнта віддачі витрат, критерій максимуму виручки від реалізації товарної продукції та деякі інші специфічні критерії за певних умов можуть виявитися кращими з альтернативних. В основі оптимізації діяльності підприємства за максимумом прибутку лежить побудова такої багатопараметричної моделі, у якій буде встановлено пріоритетне співвідношення між ціною продажу товару й обсягом виробництва та реалізації. У тих випадках, коли на підприємстві існує гостра потреба в грошових коштах, управлінське рішення може обиратися за критерієм максимізації виручки від реалізації. В умовах інфляційного режиму функціонування економіки одним з можливих критеріїв оптимізації може бути максимізація коефіцієнта віддачі витрат.

The criterion of the maximum rate of return cost criterion of maximum revenue from sales of marketable products and some other specific criteria under certain conditions, may be the best alternative. The basis of the optimization of the company for maximum profit is the construction of such a multiparameter model, which will set a priority value between the sale of goods and the volume of production and sales. In cases where the company there is an urgent need for cash, management decisions can be selected on the criterion of maximizing sales revenue. In terms of the inflation regime of the economy one of the possible criteria optimization can be maximizing rate of return costs.

Надійшла 20 липня 2013 р.

ОГЛЯД ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ СПРОЩЕННЯ ПРОЦЕДУР МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 188—191

Протягом останніх років концепція спрощення процедур між-народної торгівлі привертає до себе все більшу увагу фахівців-практиків, науковців та дослідників. Разом із цим, досі не існує офіційного загальновизнаного визначення відповідного поняття, а наявні варіанти тлумачення можуть призвести до помилкового сприйняття його сутності.

Термін “спрощення процедур міжнародної торгівлі” (далі — “спрощення процедур торгівлі”) в основному використовується установами, які мають справу з удосконаленням регуляторної взаємодії між державними органами та учасниками зовнішньоекономічної діяльності. Світова організація торгівлі (СОТ), зокрема, визначає згадане поняття як “спрощення та гармонізацію процедур міжнародної торгівлі”, де процедури торгівлі — це “діяльність, встановлені процеси та формальності, що пов’язані зі збором, поданням, передачею та обробкою даних, необхідних для руху товарів у процесі міжнародної торгівлі” [1]. Поряд із цим, Центр зі спрощення процедур торгівлі та електронних ділових операцій Організації об’єднаних націй (СЕФАКТ ООН), що функціонує у складі комітету з розвитку торгівлі Європейської Економічної Комісії ООН (ЄЕК ООН), визначає спрощення процедур торгівлі як “спрощення, стандартизацію та узгодження процедур і пов’язаних з ними інформаційних потоків, необхідних для переміщення товарів від продавця до покупця та для здійснення розрахунків” [2, 6].

Незважаючи на той факт, що на зазначені вище визначення доволі часто посилаються відповідні фахівці, жодного офіційного загальновизнаного визначення поняття “спрощення процедур торгівлі”, що англій-

ською звучить як “trade facilitation”, досі не існує.

Як мінімум три різних терміни вживаються в російській мові (і при відповідному калькованому перекладі на українську мову) для вираження концепту “trade facilitation”:

1. Спрощення процедур торгівлі (simplification of trade procedures) — термін, що зазнав широкого використання в ЄЕК ООН, а також серед фахівців, яка працюють в галузі спрощення процедур торгівлі.

2. Сприяння торгівлі — ще один з використовуваних термінів, але який означає практично інше поняття, а саме “trade promotion”. У різних проектах з технічного сприяння в країнах Центральної Азії та Кавказу цей термін зазнав істотного поширення, незважаючи на приведені ним непорозуміння та розбіжності.

3. Полегшення торгівлі — цей термін є дослівним перекладом та не зовсім коректно передає значення оригіналу. Тим не менш, термін використовується в багатьох офіційних документах. Термін “trade and transport facilitation” все частіше вживається для позначення спрощення, гармонізації, стандартизації та автоматизації торгових процедур, у яких транспорт є основним каналом для здійснення міжнародної торгівлі.

Цей концепт охоплює чотири галузі:

- раціоналізацію та автоматизацію торгових інформаційних потоків;

- налагодження партнерських відносин між приватним і державним сектором, у тому числі всіх сторін, що зацікавлені у спрощенні процедур торгівлі в країні;
- спрощення транзитних перевезень;
- спрощення процедур перетину кордонів і прикордонного контролю.

По-перше, спрощення, стандартизація та автоматизація інформаційних потоків у торгівлі включає в себе спрощення і стандартизацію торгових документів та елементів даних, а також удосконалення й розробку нових електронних методів для обміну інформацією. Основна проблема, на розв'язання якої спрямовано спрощення процедур торгівлі, пов'язана з тим, що для здійснення міжнародної торгівлі трейдер або його агент має заповнити безліч різних форм, що містять практично ідентичну інформацію. Міжнародні експерти дійшли висновку, що для здійснення торговельної операції торгова компанія має надати в середньому 40 різних форм, які містять здебільшого повторювані дані, і відправити їх різним агентствам і торговим операторам. Для розв'язання цієї проблеми експертами були розроблені такі стандарти: модель для формату міжнародних торгових і транспортних документів (зокрема, представлені у формулярізіразку ООН для торгових документів і описані в Рекомендації 1 СЕФАКТ ООН), міжнародні коди, а також стандарти для гармонізації визначень елементів даних і обміну інформацією. Концепція “єдиного вікна” для очистки експорту та імпорту (тема Рекомендації 33 СЕФАКТ ООН) передбачає заповнення усієї необхідної інформації в одному агентстві. “Єдине вікно” є однією з найудосконаленіших форм досягнення мети спрощення процедур торгівлі, а саме, усунення вимог щодо надання ідентичної інформації в різних форматах різним агентствам і торговим операторам.

По-друге, спрощення процедур торгівлі охоплює значну кількість різноманітних процесів, передбачає участь різних контрольних агентств, бізнес-партнерів, фінансових установ, перевізників, експедиторів тощо. Слід зазначити, що в цьому процесі задіяні інте-

реси різних сторін, у зв'язку з чим основною трудностю є визначення придатної форми співпраці між ними. Саме тому зацікавлені в процесі спрощення торговельних процедур сторони почали засновувати національні комітети зі спрощення процедур торгівлі та транспорту. Ці комітети організовані у вигляді форумів для обміну думками, обговорення проблем і можливих шляхів їх вирішення з метою спрощення документарних і торгових процедур. На основі такого роду досвіду в найбільш розвинених країнах експерти розробили Рекомендацію 4 СЕФАКТ ООН під назвою “Національні органи спрощення процедур торгівлі”, яка слугувала основою для заснування і здійснення діяльності низки комітетів зі спрощення процедур торгівлі в країнах, що розвиваються, і в країнах з перехідною економікою.

По-третє, спрощення транзитних перевезень є важливим компонентом спрощення процедур торгівлі (ст. VIII Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)). Митна конвенція про міжнародне перевезення вантажів із застосуванням книжки (Конвенція МДП) ЄЕК ООН є основним інструментом для здійснення торгівлі в регіоні ЄЕК ООН шляхом спрощення транзитних процедур та встановлення правил і забезпечення системи гарантій для здійснення транзитної торгівлі.

По-четверте, спрощення процедур перетину кордонів та прикордонного контролю спільно зі спрощенням обміну інформацією є основними сферами спрощення процедур торгівлі в країнах з перехідною економікою, оскільки тривалі затримки на кордонах є однією з головних перешкод для швидкого пересування товарів. Тому необхідні гармонізація та уніфікація процедур і структур, що здійснюють торговий контроль на кордонах, а також введення інтегрованого підходу до управління кордоном. Конвенція ЄЕК ООН про узгодження умов проведення контролю вантажів на кордоні, яка підписана багатьма європейськими країнами, є ефективним правовим інструментом, що може слугувати основою інтегрованого підходу до управління кордоном.

Ще один термін, який викликає розбіжності при перекладі, — “business process”. У деяких випадках цей концепт перекладається як “ділові операції”, що не збігається зі значенням відповідного англійського аналога (“business transactions”, а не “processes”). При цьому більш вдалим варіантом перекладу вбачається “бізнес процес” або “діловий процес”.

Пара термінів — “вантаж” та “товар” (“cargo” та “goods”) також викликали питання. Один і той самий предмет може бути позначений обома термінами, тому на основі консультацій з експертами було вирішено розмежовувати терміни з галузі митної справи, де на ці предмети дивляться як на “товари”, і терміни, які вживаються перевізниками та експедиторами, які говорять про “вантажі” [3, 8–11].

Значна кількість фахівців у галузі спрощення процедур торгівлі також посилається на процедури, що застосовуються для здійснення платежів (наприклад, через комерційні банки). Разом із цим, незважаючи на той факт, що в цьому дослідженні згадуються процедури, пов’язані з платежами, міжнародні фінансові інституції розглядаються як окремі одиниці. З огляду на це, ми не проводимо спеціального екскурсу у відповідну процедурну діяльність цих інституцій, а зосереджуємося, в основному, на взаємодії між бізнесовими колами та державними органами.

Спільним для різних підходів до визначень спрощення процедур торгівлі є прагнення до поліпшення умов торгівлі, а також зниження, або повне усунення, будь-яких трансакційних витрат, що виникають у суб’єктів зовнішньоекономічної діяльності в процесі виконання встановлених державою вимог. У своїй Рекомендації № 4 СЕ-ФАКТ ООН чітко відмічає реформатор-ські цілі спрощення процедур торгівлі, підкреслюючи, що його керуючими принципами мають бути “... спрощення, узгодження і стандартизація [процедур торгівлі] у такій спосіб, щоб здійснення трансакцій стало більш простим, швидким і економічним ...”. При цьому, спрощення — це “... процес

ліквідації всіх зайвих елементів та дублювань формальностей, процесів і процедур...; узгодженням є приведення національних формальностей, процедур, операцій та документів у відповідність до міжнародних конвенцій, стандартів і встановлених практик; стандартизація — це ... процес розробки узгоджених на міжнародному рівні форматів для практик, процедур, документів та інформації”. Це формулювання також пов’язане з транскордонними операціями за рахунок використання інформаційних та комунікаційних технологій, що ґрунтується на стандартизованих і узгоджених даних [4, 3]. Таким чином, спрощення процедур торгівлі є одночасно політичною, економічною, бізнесовою, адміністративною, технічною і технологічною проблемою [5, 345].

Спрощення процедур торгівлі можна розглядати здебільшого як розширення зусиль щодо лібералізації торгівлі. При цьому головна увага має зосереджуватися на більш оперативних питаннях, пов’язаних з переміщенням товарів через кордони та взаємодією між бізнесом і владою [6, 11–12].

Для більш широкого застосування принципів щодо спрощення процедур торгівлі, а саме: спрощення, стандартизації, узгодження та модернізації процедур міжнародної торгівлі, низка міжнародних, регіональних і національних організацій (наприклад, СЕ-ФАКТ ООН, а також Комісія ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), розробили широкий спектр відповідних рекомендацій та інструментів. У цілому, згадані рекомендації та інструменти спрямовані на заохочення передового досвіду, поліпшення співробітництва між бізнесовими колами та державними органами, впровадження технічних стандартів та узгоджених торговельних і митних процедур.

Аналіз наявних спроб з визначення сутності спрощення процедур торгівлі свідчить, що, незважаючи на зростаючий інтерес фахівців до цього питання, однозначного консенсусу щодо тлумачення означеного терміну досі не досягнуто. Разом із цим, проведене нами дослідження дає змогу в

цілому зрозуміти логіку сучасних підходів до визначення терміну “спрощення процедур торгівлі”, що допомагає уникнути принципово помилкового сприйняття його сутності.

Література

1. WTO. Global Trade-related Technical Assistance Database. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gtad.wto.org/trta_subcategory.aspx?cat=33121

2. UN ESCAP. Study on National Coordination Mechanisms for Trade and Transport Facilitation in the Unescap Region, 2007.

3. Trade Facilitation Terms: An English-Russian Glossary (second edition). United Nations, New York, Geneva, 2011.

4. UN/CEFACT. Recommendation № 4 — Second Edition. National Trade Facilitation Organs, ECE/TRADE/242. Geneva, 2001.

5. Butterly, T. Trade Facilitation in a Global Trade Environment. Geneva, UNECE, 2003.

6. Grainger, A. Trade Facilitation: A Review. Kingston Upon Thames, United Kingdom, 2007.

Спрощення процедур торгівлі є запорукою успіху динамічного розвитку національних економік країн світу. Разом із цим, наразі не існує єдиного загальноновизнаного тлумачення цієї концепції. Досліджено сутність поняття “спрощення процедур торгівлі”, основні наявні підходи до його визначення.

Упрощение процедур торговли является залогом успеха динамического развития национальных экономик стран мира. Вместе с тем, пока не существует единого общепризнанного толкования этой концепции. Исследованы сущность понятия “упрощения процедур торговли”, основные имеющиеся подходы к его определению.

Trade facilitation is the key to the success of dynamic development of the world's national economies. At the same time, at the moment there is no generally accepted uniform interpretation of this concept. The essence of the concept of “trade facilitation” and the main existing approaches to its definition has been studied.

Надійшла 23 вересня 2013 р.

СОЦІАЛЬНО-ЗАХИСНИЙ КОНТЕКСТ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 192—194

Розглянуто фундаментальні політико-правові засади соціальної політики з позицій її соціально-захисного аспекту. Аспект є об'єктивно обумовленим, таким, що обґрунтовує подібну політику як важливішу соціальну цінність.

Концептуально і загальнозмістовно соціальний захист є принципом (правилами) перерозподілу сукупного суспільного багатства на користь людей задля задоволення їхніх інтересів і потреб. За різних теоретичних підходів і сформованих концепцій фактично у такий спосіб феном “соціальний захист” пояснюють зарубіжні та вітчизняні фахівці — Р. Арон, В. Бабкін, В. Ворона, Д. Гелбрайт, Є. Головаха, Л. Козер, І. Мигович, Т. Парсонс, Ю. Римаренко, Г. Спенсер, К. Тоффлер, М. Хайдеггер, Т. Шанін та ін.

Щодо суто соціально-захисного контексту соціальної політики, то основоположними у цьому аспекті є праці Г. Бернгарда, С. Біляцького, А. Крупника, І. Миговича, В. Полтавця, Б. Шапіро, В. Скуратівського, О. Палій [6] та ін. Але найбільш показовою у цьому плані видається дисертаційна праця українського вченого А. С. Крупника на тему “Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства” [4].

Поняття “соціальний захист”, як і поняття “соціальне забезпечення”, — досить нове, воно з'явилося лише у другій половині ХХ ст. і поступово почало застосовуватися у багатьох міжнародних правових актах. Так, у Хартії основних прав трудящих Співтовариств (Європейський Союз, 1989 р., ст. 10) право на соціальний захист формулюється таким чином: “Відповідно до національних норма-

тивних положень кожний працівник в країнах ЄС має право на достатній соціальний захист і залежно від свого статусу і розміру підприємства, на якому він працює, користується відповідними соціальними благами. Особи, які не можуть увійти або знову вступити на ринок праці і не мають засобів для існування, повинні отримувати достатню соціальну допомогу з урахуванням особистих обставин” [8].

Звідси, як мінімум, кілька особливостей такої політики: а) загальне право людини на соціальний захист; б) можливість користуватися лише наявними (реальними) благами; в) диференціація соціальної допомоги людини залежно від її реальних потреб.

Слід відзначити ту принципового характеру особливість, що соціальний захист і соціальна допомога — явища далеко не тотожні. Соціальний захист — більш ширше поняття, що включає в себе соціальну допомогу у різних її формах. При цьому соціальний захист включає в себе: пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття; грошову допомогу сім'ям; різні форми соціальної допомоги і соціальних послуг.

Існує чимало чинників, що обстоюють соціальний захист як відповідну систему і гарант стабільного життя людини, соціуму. Так, відомий політолог Дж. Мартін (США) до таких чинників відносить, зокрема, політичне лідерство та той відповідний політичний

курс, який пов'язаний з окремими політичними лідерами. В історії справді відомі доволі ефективні політики, такі як “Новий курс” Ф. Рузвельта, “Війни з бідністю” Дж. Кеннеді і т. ін. [9, 230]. З таким науково обґрунтованим твердженням можна цілком погодитися, якщо згадати політичні курси таких політичних лідерів кінця ХХ ст., як І. Ганді, М. Тетчер, Я. Джордж, В. Брандт, Р. Хоук і багато інших. Діяльність таких політиків була пов'язана із: а) формуванням загальностратегічного політичного курсу; б) розробкою нормативно-правової бази соціального захисту; в) упровадженням спеціальних соціальних програм соціального захисту; г) посиленням впливу на соціальну політику і розв'язанням соціальних проблем громадянського суспільства.

Також існування різних чинників, що обстоюють конкретний характер соціального захисту, — явище об'єктивне. Крім ідеології, це соціально орієнтована економіка, психолого-гуманістичні чинники, національний характер суспільного розвитку та ін. Принципово важливим передусім є те, що соціальна політика, її характер істотно залежать від політичного режиму конкретної держави. Звідси — модель соціальної політики, важелі, якими вона здійснюється. Для України у її сучасному, перехідному, трансформаційному стані, коли формується ліберально-демократичне суспільство, характерна наявність багатьох кризових явищ. Пом'якшення їх впливу на життя людей — найважливіше завдання соціальної політики, реалізації її захисної функції. Як свідчить історичний досвід ХІХ—ХХ ст. таких країн, як Великобританія, США, Німеччина та ін., саме політика ліберально-демократичних режимів спроможна формувати і реалізувати соціально-захисну соціальну політику.

У контексті викладеного, підкреслимо роль саме ідеологічних чинників у формуванні і практичній реалізації як соціальної політики в цілому, так і безпосередньо політики в частині соціального захисту громадян. Доречними в цьому плані є висловлювання українського політика М. Кравчука, який вва-

жає, що суспільства, позбавлені ідеологічного стрижня, це безперспективні суспільства [3]. Відмова від ідеології у державному будівництві, функціонуванні держави призводить до втрати й ідеологічного механізму соціального захисту, тобто до втрати, як ми вважаємо, загальноприйнятних норм і правил не лише співжиття, а й духовності, моралі. Серед українських фахівців вплив ідеології на розвиток системи соціального захисту найбільш детально розробила у своїй кандидатській дисертації В. Дерєга [1]. На її думку, найважливішими в плані формування соціального захисту є неконсервативні, неоліберальні та соціал-демократичні ідеологічні теорії і концепції. Наскільки доказовою, обґрунтованою є така теза — сказати однозначно неможливо, хоча доказів реальної суспільної практики на догоду цьому достатньо.

Сучасні системи соціального захисту мають багато спільних рис, а також відповідні відмінності, що пов'язані з багатьма факторами [7]. Мабуть, найбільш конкретно є, особливо в європейських країнах, така система, що пов'язана із різного роду соціальним страхуванням (Австрія, Італія, Німеччина, Нідерланди, Франція і та. ін.).

На відміну від принципу соціального страхування, принцип соціального забезпечення (у тому числі і в Україні) передбачає надання соціального захисту іншим категоріям населення (державні службовці, військові, діти-сироти тощо) і фінансування таких соціальних видатків за рахунок податкових надходжень у бюджет. Тут, однак, є така принципового характеру колізія: як справедливо підкреслює А. С. Крупник, “економічний підйом країни не завжди автоматично веде до зростання життєвого рівня населення” [4, 7]. Тобто соціальне забезпечення напряму від багатства країни не залежить. Вирішальне значення у цьому випадку має саме характер державної політики, яка обстоює політику соціальну, сам соціальний захист.

Як відомо, Україна конституційно проголошена соціально-правовою державою [2], а тому найперше маємо визначити цілісну модель соціальної політики, коротко схаракте-

ризувати необхідні її особливості. Соціальна політика в Україні в цілому (як і світова) передбачає вирішення трьох головних завдань:

1. Практична розробка і реалізація програм соціального захисту населення, спрямованих на забезпечення певного прогресу на міжнародному, національному та регіональному рівнях у всіх сферах суспільного життя.

2. Формування відповідної правової культури громадян, подолання правового нігілізму, екстремізму тощо.

3. Здійснення економічних реформ і перетворень, які здатні гнучко реагувати й унеможливити погіршення становища окремих верств населення.

Справедливий, гуманістичний орієнтир соціальної держави є чітко вираженим. Так, український політолог С. Рябов зазначав, що соціальна держава — це принцип функціонування держави, відповідно до якого вона бере на себе захист соціально-упосліджених і піклування про соціальну справедливість [5, 215].

Окремо має братися до уваги система і характер соціальних інтересів, які практично реалізують політику соціального захисту. Це структури в органах виконавчої влади; судові органи; профспілки; різноманітні фонди; громадські організації і об'єднання тощо.

Отже, соціально-захисний характер державної соціальної політики є оптимальним і найбільш придатним для суспільств у ХХІ ст., про що засвідчує світова практика соціального забезпечення та захисту людини.

Література

1. Дерєга В. В. Політологічний аналіз формування та розвитку соціального захисту: Дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук: спец. 23. 00. 02 “Політичні інститути та процеси” / В. В. Дерєга. — Миколаївський держ. гуманіт. — ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2007. — 221 с.

2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Знання. — 59 с.

3. Кравчук М. Ідеологія в Україні. Якою вона буде завтра? / М. Кравчук // Інформ.-аналит. центр АНАЛІТИКА. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://analitika.at.ua/index/0-13>

4. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук зі спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / А. С. Крупник. — Одеська нац. юрид. акад. — О., 2002. — 16 с.

5. Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів / С. Г. Рябов. — К.: “КМ Академія”, 2001. — 256 с.

6. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. — К.: МАУП, 2002. — 200 с.

7. Флорескул Н. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави / Н. Флорескул // Вісник КНТЕУ. — 2009. — № 2. — 401 с.

8. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих. Міжнародні організації та союзи. — Хартія від 09.12.1989. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uarpozvo.net/data63/uh6344.htm>

9. Martin G. M. Social policy in the welfare state. — New jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1990 — 256 р.

Політика соціального захисту громадян є багатоаспектною, будується за окремими моделями. Вона — похідна від загальнодержавної політики і загалом має соціально-захисний контекст.

Политика социальной защиты граждан является многоаспектным явлением и строится по определенной модели. Она производная от общегосударственной политики и имеет социально-защитный характер.

Policy of social protection is multifaceted, based on certain models. It is a derivative of a national policy and a social security context at all.

Надійшла 19 вересня 2013 р.

УДК 343.222.343.541

Ю. В. АЛЕКСАНДРОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ПРОБЛЕМА ДИТЯЧОГО СУЇЦИДУ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 195–200

Аналізується проблема дитячих самогубств, їх характеристика і причини, ігри підлітків, що межують із суїцидом, розглядається значення впливу батьків на їх саморуйнуючу поведінку.

Самогубство або суїцид (від лат. “*sui*” — себе та “*caedere*” — вбивати) — це умисна, цілеспрямована поведінка з метою позбавлення власного життя з різних причин. Застосовується також поняття “суїцидальна поведінка”, яка складається з кількох етапів поведінки людини, що призводить до самогубства (або замаху на нього).

Відомості про прояви самогубства з’являються одночасно з історичними пам’ятками щодо виникнення людської цивілізації. Самогубство — один з поширених проявів негативних соціальних відхилень, або девіантної поведінки (від лат. “*deviatio*” — відхилення).

За офіційною статистикою щорічно у світі вчиняють суїцид 1 100 000 людей. Серед них українців — 10 000, що становить 21,2 на 100 тис. населення. Це дає підстави віднести державу до країн з високим рівнем самогубств. За прогнозом ВооЗ до 2020 р. щорічно закінчуватимуть самогубством 1 500 000 людей. Однак, на думку фахівців, оскільки в офіційну статистику потрапляють тільки явні випадки суїциду, реальна кількість су-

їцидів у світі щорічно становить більш ніж 4 000 000 людей [1].

Очевидно, що самогубство являє собою одну з найболючіших проблем людства. Хто має досліджувати весь комплекс проблем, пов’язаних з суїцидом? Зазвичай цим займається спеціальна комплексна наука — суїцидологія. Але, мабуть, і кримінологія не може стояти осторонь. Адже суто кримінологічними проблемами є доведення до самогубства, вбивство на прохання потенційного самогубця, вбивство, замасковане під самогубство, самогубство зі страху понести відповідальність за скоєний злочин і бути знеславленим тощо. Водночас у житті існує чимало проявів, коли поведінка конкретних людей сприяє самогубству людини, але не підпадає за об’єктивними і суб’єктивними ознаками до складу злочину, передбаченого ст. 120 КК України (Доведення до самогубства).

Усе це потребує кримінологічних досліджень для остаточного встановлення правової оцінки конкретних діянь, розробки про-

філактичних заходів із недопущення фактів суїциду, удосконаленню кримінальної відповідальності за доведення до самогубства. Отже, кримінології не треба “відрікатися” від суїцидальної проблематики. Тим більше, що саме працівники правоохоронних органів, насамперед міліції, роблять свій внесок щодо запобігання самогубствам і встановлення причин та умов, що призвели до суїцидальних проявів.

У причинах, тенденціях і профілактиці всіх негативних соціальних відхилень як злочинного, так і незлочинного характеру, є багато спільного.

Як зауважує Я. І. Гілінський, кримінологічна оцінка самогубств значно ширша, ніж дослідження злочину, передбаченого ст. 120 КК України, оскільки вбивство і самогубство — є різноспрямовані прояви агресії проти іншого або проти самого себе. Звідси він виводить “індекс агресивності”, як результат поділу рівня вбивств на рівень самогубств, враховуючи, що обидва явища соціально обумовлені і мають відносно низьку латентність та являють собою найбільш ефективні варіанти “вирішення” соціальних і особистісних конфліктів, хоча самогубство є більш “ци-

вілізованою”, більш “моральною” реакцією, ніж вбивство [2, 412—413].

Не можна не погодитись із тим, що “із смертю кожної людини гине Всесвіт — неповторний світ ідей, почуттів, переживань, світ індивідуального, неповторного досвіду”. Вочевидь, що суспільство не може і не повинно стосовно цього залишитися спокійним і байдужим [3, 267].

Це, передусім, про самогубство дорослої людини. Але в тисячу разів трагічнішим є самогубство дитини, підлітка, який іде з життя на початку свого шляху.

На жаль, прояви самогубства (навмисних смертельних самоушкоджень) серед підлітків непоодинокі. Наведемо показники цих проявів серед дітей віком від 7 до 19 років по Україні з 2000 до 2010 рр. Не можна не помітити, що розвиток динаміки цих суїцидів носить позитивний характер. Хоча і це не є втішним.

Що лежить в основі суїцидальної поведінки неповнолітніх? “Підлітковий вік уже сам по собі є фактором ризику, адже він вважається конфліктним, кризовим — каже професор Н. Максимова. По-перше, у дитини виникає емоційна неврівноваженість, яка зумовлена низкою фізіологічних причин. По-друге, по-

Таблиця

Рік	Вік і стать				
		7–9 р.	10–14 р.	15–19 р.	Разом
2000	Разом	7	109	467	583
	Чоловіки	6	89	375	470
	Жінки	1	20	92	113
2001	Разом	5	78	431	514
	Чоловіки	5	62	365	432
	Жінки	0	16	66	82
2002	Разом	0	68	357	425
	Чоловіки	0	55	292	347
	Жінки	0	13	65	78
2003	Разом	2	65	387	454
	Чоловіки	2	48	325	375
	Жінки	0	17	62	79
2004	Разом	2	68	350	420
	Чоловіки	2	56	304	362
	Жінки	0	12	46	58
2005	Разом	4	52	327	383
	Чоловіки	4	45	259	308
	Жінки	0	7	68	75

Рік		7–9 р.	10–14 р.	15–19 р.	Разом
2006	Разом	0	42	281	323
	Чоловіки	0	33	233	266
	Жінки	0	9	48	57
2007	Разом	2	48	329	379
	Чоловіки	1	38	274	313
	Жінки	1	10	55	66
2008	Разом	3	50	267	320
	Чоловіки	2	34	215	251
	Жінки	1	16	52	69
2009	Разом	1	53	298	352
	Чоловіки	0	34	244	278
	Жінки	1	19	54	74
2010	Разом	2	48	288	338
	Чоловіки	2	33	211	246
	Жінки	0	15	77	92

чинається бурхливий гормональний розвиток, на тлі якого підліток починає нестримно реагувати на будь-які життєві явища. У цьому віці самогубство нерідко буває єдиним виходом із ситуації, який бачить неповнолітній. За таких психологічних і біологічних умов він втрачає раціональне зерно, виникає ідея суїциду, після якої може настати так зване коротке замикання, коли він остаточно вирішить піти з життя” [4]. До цього потрібно додати неповноту сформованості моральних установок неповнолітнього, недостатність життєвого досвіду, навіюваність, залежність поведінки від оцінок найближчого оточення.

Таким чином, коло причин, що викликають самогубство у підлітків, з одного боку, вужче ніж у дорослих (відсутні або мають незначний показник такі обставини, як втрата роботи, житла, неможливість розрахуватися з боргами, невдале підприємництво, смерть близьких, занепокоєння щодо відповідальності за скоєний злочин, відбування покарання, алкоголізм, наявність тяжких соматичних або психічних захворювань, старість тощо). З другого боку, суміжні з дорослими причини суїцидів у неповнолітніх значною мірою мають більш широкий і частково інший діапазон мотивації і умов, що сприяють їх вчиненню.

Такими мотивами у неповнолітніх є наявність сімейних конфліктів (взаємовідносини з батьками), конфлікти з іншими дорослими

(насамперед — із вчителями) й однолітками, невдале юнацьке кохання, “помста” суспільству за “недооцінку”, самотність (“наодинці з усіма”), зовнішня “потворність”, “нездатність ні на що” тощо.

Причому соціально-психологічна дезадаптація, що призводить до дитячого суїциду, може накопичуватись певний, інколи значний час, а може реалізуватися миттєво, як реакція на визначену, як правило, незначну, по суті, ситуацію (різке зауваження батьків, учителів, образа з боку однолітків, знехтуване кохання тощо).

Стосовно мотивів почуття самотності і непотрібності, розуміння того, що життя вимагає важкої буденної праці, яка навряд чи приведе до заможного й успішного становища (тоді як іншим підліткам це дано “від народження”), то на це найчастіше у свідомості дитини витрачається певний (інколи — значний) час.

Свій негативний внесок у проблему вносить Інтернет, де розміщено чимало сайтів з “інструкціями” як вчинити самогубство, запрошеннями до групового самогубства, думками про те, чому саме потрібно здійснити суїцид тощо. Такий вплив, а також “голосні” прояви самогубств молодих людей, можуть підштовхнути підлітка до такого вчинку. (Варто зауважити, що нині здійснюється блокування зазначених сайтів).

Згадаємо хоча б відомий історичний факт, коли після виходу в 1774 р. сентиментального роману І. В. Гете “Страждання юного Вертера”, де герой через нещасне кохання кінчає життя самогубством, почалася ціла низка подібних проявів з боку його наслідувачів. Такою виявилась сила літературного мистецтва.

Можна тільки радіти, оскільки сам автор (на той час молода людина, яка виклала в романі почуття, пов’язані з особистими переживаннями і якого А. Ф. Коні відніс до геніальних людей, які були близькі до самогубства) [5, 465] не повторив вчинок свого героя і подарував людству безсмертного “Фауста” та інші, насичені науковою думкою свого часу, видатні твори.

До речі, приблизно такий самий ефект на російське суспільство початку ХІХ ст. справила твір “Бідна Ліза” Н. М. Карамзіна.

Сотні американців наслідували приклад кінозірки Мерилін Монро, яка отруїлася у 1962 р. [6, 57]

Так чи інакше, мотивацій дитячого суїциду сила-силенна. До цього потрібно додати, що, як свідчать дослідники, дитина здебільшого не розуміє значення унікальності життя, його незворотності після настання смерті, великого гріха знищення того, що дане самим Богом.

Звідси велика кількість так званих демонстраційних самогубств неповнолітніх, розрахованих на відповідний вплив на дорослих і на те, що ці ж дорослі їх врятують. Найчастіше це вживання різного роду медичних пігулок, але й трапляються факти самоповішень.

Професор С. Єніколопов каже: “Діти-самогубці часто-густо і не збираються вмирати. Вони не можуть повірити, що смерть — це кінець всьому. У дитячому сприйнятті (а це можуть бути і діти 16–17 років), самогубство має відбуватись таким чином: “Я ковтаю пігулки, мене починають ховати, всі плачуть, усвідомлюють, як були несправедливі і який скарб вони втратили. У цей момент повстаю я — живий і красивий. І життя продовжується” [7].

До речі, характерним є те, що кількість підлітків-самогубців жіночої статі у кілька разів менша ніж чоловічої (згідно з наведе-

ною статистикою перевищення проявів чоловічого суїциду над жіночим спостерігається і в більш старших вікових категоріях, крім 80-ти і більше років). Хоча дослідники відзначають, що кількість замахів на суїцид серед дівчат значно більше ніж серед хлопців.

Практика показує, що замаху дівчат здебільшого носять демонстраційний характер, пов’язані із вжиттям пігулок і бажанням привертати увагу до своїх проблем.

Водночас природне розуміння жінкою (починаючи з підліткового віку) завдань, що стоять перед нею як берегинею і продовжувачкою людського роду підсвідомо змушують її мислити і вчиняти більш зважено й розсудливо.

Щодо головної причини суїцидів неповнолітніх, то в основі їх лежить ситуація в сім’ї, яка є основою соціалізації людини, рівень довіри між батьками і дітьми, їх взаємоповага, вміння чи невміння розуміти один одного. Причому рівень сімейного достатку тут не відіграє рішучої ролі, це підтверджує практика, обставини окремих проявів самогубства підлітків. Ось що пише з цього приводу американський суїцидолог Ерл Троллман: “Стає очевидним, що поліпшення взаємовідносин у родині може знизити кількість самогубств у підлітків. У протилежному випадку, якщо батьки замість широкого відгуку на турботи і хвилювання своїх дітей будуть використовувати свій формальний авторитет, такі ексцеси ставатимуть частішими. Дорослим необхідно приділяти більше часу уважному вислуховуванню своїх дітей і намагатись зрозуміти, що вони насправді мають на увазі і про що думають. Зі свого боку, молодь теж повинна з розумінням ставитись до поглядів і цінностей дорослих. Дітям і дорослим для більш ефективного спілкування зовсім не обов’язково погоджуватись завжди і в усьому. Якщо виникають розбіжності у поглядах, то і тим і другим важливо показати словом і жестом, що між ними зберігається безперечна любов і підтримка” [8, 287].

Треба зауважити, що за спостереженнями вітчизняних і зарубіжних дослідників, час, що відводять батьки (передусім — батько) на духовне спілкування з дітьми здебільшого

вельми невеликий (це лічені хвилини упродовж дня).

Щодо вчителів, то залишилось не так багато з них, які б були надійними помічниками батьків у цілеспрямованому позитивному впливі на дитину, а тим більше могли б допомогти розпізнати симптоми пресуїциду.

Наведемо характерні приклади дитячих суїцидів.

15-річний хлопець з'ясовував стосунки з дівчиною, яка не звертала на нього “відповідної уваги”. Суперечка почалася на землі, а потім перемістилася на дах багатопверхівки. Раптом хлопець сиганув у безодню... Типовий приклад миттєвого, спонтанного, нічим серйозним необумовленого рішення.

12-річна дівчинка з невеликого міста повісилася у літній кухні. У своїй передсмертній записці вона мотивувала своє рішення піти з життя тим, що вдома її не пускають у гості до тітки і змушують полоти город. Це була вже друга суїцидальна спроба, першій завадили рідні. Мати і вітчим характеризуються позитивно. Очевидно, вони не шукали шляхів до серця дитини.

Дев'ятикласник посварився з матір'ю через погані оцінки в школі. Щоб “помститися” рідній людині, він покінчив з собою.

У райцентрі заподіяв собі смерть учень 6-го класу, через кілька тижнів — у сусідньому — повісився п'ятикласник. В обох випадках загинули діти з бідних сімей, вони переживали, що їм бракує найнеобхіднішого.

Семикласник Сергій через необережність розбив прилад у кабінеті фізики. З ним провели в кабінеті директора “виховну бесіду” педагога. Сергій зі сльозами на очах вискочив з кабінету, вибіг на дах сусіднього будинку і кинувся на землю. Це приклад педагогічної глухоти і відсутності педагогічного професіоналізму в роботі з вразливою, легкоранимою дитиною.

Семикласник Максим на перерві у школі ввімкнув мобільний телефон, після зауваження зробив це ще раз. Із застосуванням сили вчитель відібрав у нього прилад. Директор школи провела з ним “виховну бесіду”. І до цього випадку вчителі дозволяли собі ображати Максима та інших дітей, виставляти

їх недорозвиненими і дебілами. Дитина прийшла додому і повісилася в сараї. Вочевидь, є підстави провести досудове провадження щодо наявності в діях вчителів злочину, передбаченого ст. 120 КК України (Доведення до самогубства).

Подібні приклади можна ще довго продовжувати.

Врешті, варто зупинитися на далеко не дитячих забавах юнаків, які за діями і формою, як здається, тісно пов'язані зі свідомою суїцидальною поведінкою.

У першу чергу це так званий “собачий кайф”. Підліток мотузкою пережимає собі сонну артерію, яка відповідає за кровопостачання основної частини головного мозку. Мотузка закріплюється на дверній ручці, спинці ліжка тощо. Настає тимчасова втрата свідомості. Дитина на кілька секунд впадає у стан ейфорії, починаються галюцинації, видовища, подібні до відчуттів наркомана. Потрібно вловити мить, щоб послабити мотузку і залишитись живим. Інколи друга дитина страхує ловця кайфу. Але доволі часто настає смерть. Навіть при благополучному завершенні у дитини починається зрушення у психіці, передінсультні стани, але може залишитися і потяг до такої смертельної гри. Останнім часом тільки в Черкаській області смертельно небезпечно захоплення згубило дванадцять діточок. Цьому сприяє юнацьке бажання наслідувати товаришам, показати себе не менш “крутим” і відчайдушним, пограти у піжмурки зі смертю. На жаль, відеоролики, з яких діти дізнаються про “собачий кайф”, є в Інтернеті [9].

Другий екстремальний вид “розваг” — так званий зачепинг. Проїзд на даху або на зчепі вагонів потягу (у тому числі метро) набув популярності серед підлітків, які в такий спосіб намагаються отримати гострі відчуття та прославитись у Всесвітній мережі. З собою “зачепери” беруть камери і телефони для документування своїх “героїчних” вчинків. Часто це закінчується трагічно в результаті ураження електрострумом або падіння на колію. Так, тільки за перше півріччя 2013 р. на шляхах Південно-Західної залізниці сталося 13 нещасних випадків за участі неповнолітніх, два з яких мали летальні наслідки [10].

Ще одне явище, про яке розповів друкований засіб масової інформації. Його “місце народження” — Японія. Йдеться про хікікоморі, що означає “перебувати у самотності”. Це явище стало останніми роками відоме в усьому світі. Молоді люди відчувають свій занепад, марність свого існування, замикаються в собі, не виходять з домівки, спілкуються з Інтернетом, телевізором, грають у комп’ютерні ігри. Частина хікіко стають алкоголіками, заподіюють собі тілесні ушкодження, вчиняють самогубства. Як зауважує автор, на пострадянському просторі хікікі не так вже й багато, хоча випадки добровільного уходу з суспільства є. Інша справа, що у нас більш поширеним способом уникання від проблем є покидання дому, ніж добровільне самоув’язнення. Але не варто забувати про велетенський вплив Інтернету [11].

Знову ж таки головною профілактикою всіх розглянутих проявів є глибокий і постійний контакт батьків з підлітками, вплив на останніх з метою того, щоб дитина усвідомила сенс життя, його абсолютне значення, була готова до наполегливої праці і гідного подолання всіх ускладнень, що зустрічаються на цьому шляху.

Адже ще Цицерон казав: “*Vivere est cogitare*” (Жити — значить мислити). Його доповнює вислів іншого мудреця — Сенеки: “*Vivere est militare*” (Жити — значить боротися).

І нарешті, хочеться згадати, що український велетень духа Іван Франко присвятив

свій вірш радості життя і назвав його “*Vivere temento*” (Пам’ятай про життя).

Література

1. Проект о Жизни. Статистика самоубийств. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lossofsoul.com/DEATH/suicide/statistic.htm>
2. Бурлаков В. Н., Кропачев Н. М. Криминология: Учебник. — СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, Питер, 2002. — 432 с.
3. Трегубов А., Вагин Ю. Эстетика самоубийства. — Пермь: КАПИК, 1993. — 268 с.
4. Торгоненко А. Чому наші діти йдуть? // Іменем закону. — 2009. — № 5. — С. 6—9.
5. Кони А. Ф. Самоубийство в законе и жизни // Собр. соч. в 8 т. — Т. 4. — М.: Юрид. л-ра, 1967. — 664 с.
6. Катастрофы сознания [Текст]: самоубийства религиозные, ритуальные, бытовые, способы самоубийств / Подгот. текста Т. И. Ревяко, Н. В. Трус. — Минск: Литература, 1996. — 575 с.
7. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючі цифри та причини. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lady.tochka.net/20870>
8. Гроллман Э. Суицид: превенция, интервенция, поственция // Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в худ. текстах / [сост. А. Н. Моховиков; пер.: О. Ю. Донец и др.]. — М.: Когито-Центр, 2001. — 565 с. / Э. Гроллман. — С. 270—352.
9. Копанева Е. Увлечшись “собачьим кайфом”... / Факты и комментарии. — 2013. — 1 марта. — С. 29, 31.
10. Гонтар М. Екстрим на меті життя // Іменем Закону. — 2013. — № 27. — С. 4
11. Ситникова Л. Хікікомори: паразит или страдалец? // События недели: итоги и факты. — 2013. — 5 июня. — С. 25

Підкреслено актуальність проблеми дитячого суїциду і близької до нього поведінки, наведено огляд та узагальнення мотивацій та їх чинників, доводиться, що головним чинником запобігання таким вчинкам є належна атмосфера сімейного життя.

Подчеркнута актуальность проблемы детского суицида и близкого к нему поведения, приведен обзор и обобщение мотиваций и их факторов, доказывається, что главным фактором предотвращения таких поступков — надлежащая атмосфера семейной жизни.

Underlined the urgency of the problem of child suicide and close to him behavior, provides an overview and generalization motivations and factors, prove that the key to preventing such behavior is proper atmosphere of family life.

Надійшла 29 серпня 2013 р.

МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ОСВІТИ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 201–205

Проблема якості освіти — одна з центральних у сучасній освітній політиці і науці. Від якості вищої освіти в країні залежить її майбутнє, оскільки система вищої освіти формує найважливіше багатство держави — людський потенціал. Тому цілком справедливим є твердження, що підвищення якості вищої освіти і її вплив на розвиток економіки має стати стратегічним національним пріоритетом України.

Аналіз наукової літератури, нормативних документів, проведене дослідження дають підстави констатувати, що в сучасній вищій освіті позначився ряд об'єктивних протиріч [1; 2; 3; 4; 5]:

- між законодавчо закріпленою необхідністю створення результативно діючої системи управління якістю освіти і недостатньою теоретичною розробленістю теоретико-методологічних засад, що її забезпечують;
- між сучасними вимогами до якості освітнього процесу і недостатнім рівнем ефективності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі (ВНЗ) (відсутність єдиного підходу до управління якістю освіти у вищому навчальному закладі, недостатній рівень професійної компетентності викладачів і організаційно-управлінської компетентності керівництва, відсутність методичних розробок, відсутність стратегічного планування у сфері якості вищої освіти та ін.);
- між потребою в системному підході щодо оцінювання якості освітнього процесу і відсутністю системи оцінювання, зокрема показників та критеріїв, які дали змогу кількісно її оцінювати.

Виявлені протиріччя свідчать про те, що нині система управління якістю освіти у вищому навчальному закладі потребує здійснення перетворень, приведення її у відповідність з міжнародними стандартами якості вищої освіти, що також зумовлює необхідність розробки ефективної моделі управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

Потрібно розглядати таку модель, як функціонування цілісної системи, в якій:

- визначені особливості управління якістю освіти у вищому навчальному закладі;
- узгоджені державні стандарти з особливостями управління якістю освіти у вищому навчальному закладі;
- створено дієвий зв'язок між усіма суб'єктами управління якістю освіти у вищому навчальному закладі;
- нової якості набуває науково-методична база управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

Розроблена модель представлена сукупністю таких компонентів: методологічно-цільового, змістового, організаційно-управлінського, оцінювально-діагностичного, кожен з яких, будучи етапом цілісного процесу управління якістю освіти, разом з

тим, переслідує певну мету і має власне змістовне наповнення.

Реалізація моделі управління якістю освіти у вищому навчальному закладі передбачає створення єдиного освітнього простору у ВНЗ, що є об'єднуючим елементом розробленої моделі.

Освітній простір розглядається як підсистема соціокультурного середовища, як сукупність факторів, обставин, ситуацій, які склались історично, і як цілісність спеціально організованих умов, які спрямовані на управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

Методологічно-цільовий компонент містить мету і завдання, функції, принципи, наукові підходи до управління якістю освіти у ВНЗ.

Мета моделювання полягає у підвищенні ефективності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

Моделювання спрямоване на вирішення таких завдань.

1. Безперервне вивчення і прогнозування вимог зацікавлених сторін до якості вищої освіти.
2. Підвищення якості вищої освіти та її відповідність сучасним європейським стандартам на основі ефективного використання потенціалу ресурсів кожного підрозділу ВНЗ, координації та консолідації зусиль усіх суб'єктів освітнього процесу.
3. Усвідомлення керівництвом необхідності підвищення якості освіти у ВНЗ.
4. Сприяння впровадженню у вищому навчальному закладі сучасних навчально-виховних та управлінських технологій.
5. Модернізація вищої освіти, створення в ній спеціалізованого підрозділу, який відповідатиме за розробку і реалізацію програм якості освіти у ВНЗ.
6. Здійснення навчально-методичного, психолого-педагогічного супроводу діяльності ВНЗ щодо підвищення якості освітнього процесу.
7. Створення умов для всебічного розвитку особистості і самоактуалізації сту-

дентів через реалізацію завдань гуманізації навчання і виховання.

8. Постійне вдосконалення освітнього процесу, процесів управлінської діяльності керівництва.
9. Поліпшення якості освіти шляхом: запровадження демократичних принципів управління, інтеграції навчального процесу з наукою і інформаційними технологіями, впровадження інноваційних технологій особистісно зорієнтованого навчання та виховання студентів.
10. Забезпечення управління проектуванням кваліметричних методик і процедур, посилення функцій контролю, випробувань, удосконалення засобів оцінки якості освіти.
11. Постійне здійснення моніторингу якості освітнього процесу.
12. Неухильне виконання вимог системи менеджменту якості всіма керівниками і співробітниками і безперервне її удосконалення.
13. Розвиток та підвищення професіоналізму співробітників і їх відповідальності й компетентності у сфері якості освітнього процесу шляхом створення умов для професійного зростання та підвищення кваліфікації працівників, запровадження інтерактивних форм методичної роботи (ділові ігри, педагогічні консиліуми, методичні мости, "мозкові атаки" тощо).
14. Створення умов для продуктивної і творчої роботи.

При моделюванні процесу управління якістю освіти у вищому навчальному закладі засадничими є такі принципи [1; 2; 3; 4; 5]: принципи менеджменту якості освіти (орієнтація на споживача, роль керівництва в системі управління якістю, залучення педагогічних працівників, постійне вдосконалення та ін.), принцип системності, принцип соціальної детермінації та аналітичного прогнозування, принцип інформаційної достатності та оперативного регулювання, принципи фінансово-економічної раціональності, правової при-

оритетності і законності, принцип єдності єдиноначальства і колегіальності в управлінні, раціонального поєднання прав, обов'язків і відповідальності, наступності в управлінні, наукової компетентності, гуманізації, професійної компетентності, успішної управлінської діяльності, принципи єдності цілей, взаємоповнюваності, цілеспрямованості й критеріальності, підпорядкованості цілей у їх ієрархії, систематичності оцінювання та встановлення багатоканального зворотного зв'язку.

Зазначені принципи тісно пов'язані між собою, а зміст і прояв одного з них іноді визначає й формулювання іншого. Урахування наведеної системи принципів управління якістю освіти у вищому навчальному закладі забезпечує її відповідність сучасним тенденціям і перспективам розвитку вищої освіти в Україні та в світі.

При побудові моделі управління якістю освіти у вищому навчальному закладі були застосовані такі підходи: особистісно орієнтований, системно-діяльнісний.

Модель управління якістю освіти у вищому навчальному закладі виконує такі функції: організаційну (створення єдиного освітнього простору), аналітико-прогностичну (збирання інформації про якість освіти у ВНЗ, виявлення проблем і формування цілей її розвитку, визначення концептуальних орієнтирів управлінської діяльності), інноваційно-впроваджувальну (вивчення та узагальнення передового педагогічного досвіду, організаційно-фінансове забезпечення дослідно-експериментальної діяльності у ВНЗ, забезпечення взаємозв'язку ВНЗ з іншими ВНЗ, організація та участь в експертній оцінці ефективності інновацій), інформаційно-методичну (забезпечення підрозділів ВНЗ нормативною та навчально-методичною інформацією), оцінювально-діагностичну (систематичне оцінювання якості освіти у ВНЗ та аналіз динаміки виявлених змін, моніторинг якості вищої освіти на основі поєднання адміністративного і громадського контролю та самоаналізу педагогічних колективів), корекційну (прийняття управлінських рішень та їх реалізація).

Усі функції взаємопов'язані і взаємно обумовлюють одна одну. Вони поетапно змінюють одна одну, створюючи єдиний управлінський цикл. Недооцінка будь-якого з функціональних елементів призводить до зміни всього процесу управління і зниження кінцевих результатів.

Основним механізмом ефективної реалізації функцій є розроблений управлінсько-організаційний алгоритм, який включає: аналіз особливостей управління якістю освіти у вищому навчальному закладі; впровадження системи менеджменту якості освітньої діяльності ВНЗ, яка відповідає б вимогам та критеріям міжнародного стандарту ISO 9000; визначення концептуальної бази управління на основі співвідношення можливостей того або іншого теоретичного підходу із завданнями розвитку вищої освіти; ієрархізацію функцій управління і визначення способів їх реалізації відповідними підрозділами ВНЗ; визначення критеріїв і показників оптимальності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

Змістовий компонент вміщує: цикл фундаментальних, загальнопрофесійних, професійно-орієнтованих дисциплін, різні види практик; теоретичні та нормативні положення про якість вищої освіти; систему менеджменту якості освітньої діяльності ВНЗ, яка відповідає вимогам та критеріям міжнародного стандарту ISO 9000; фундаментальні дослідження педагогічної і психологічної науки з проблем управління якістю освіти.

Організаційно-управлінський компонент включає суб'єкти і об'єкти управління якістю освіти у вищому навчальному закладі, містить форми (індивідуальні — бесіди, консультації; групові — семінари-практикуми, спецкурси, тренінги, круглі столи, науково-практичні конференції тощо; психолого-педагогічну підтримку та методи (адміністративні — критика та заохочення, службовий нагляд і контроль за результатами праці, директиви, розпорядження та вказівки; та психолого-педагогічні — групова дискусія, брейнстормінг, case-study, дилем, коучинг, проблемні і рольові ігри тощо) управління якістю освіти

у ВНЗ. Організаційно-управлінський компонент зв'язує всі елементи системи в єдине ціле і забезпечує зв'язок із зовнішнім середовищем.

Особливе місце у пропонованій моделі займає оцінювально-діагностичний компонент, який містить критерії, показники та рівні ефективності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі, очікуваний результат, який представлений системою освітнього моніторингу ефективності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі (моніторинг освітнього середовища, педагогічної майстерності професорсько-викладацького складу, соціально-психологічного клімату у педагогічному колективі, організаційно-управлінської компетентності, результатів освітнього процесу, ефективності функціонування освітньої системи), яка реалізується за допомогою діагностичного інструментарію (анкета “Якість освітнього процесу у ВНЗ”, комплексна оцінка управління якістю освіти у ВНЗ, анкета “Управлінська компетентність керівника”, анкета “Педагогічні здібності”, методика оцінки якості проведення занять, анкета оцінки рівня сформованості професійно важливих якостей майбутніх фахівців, яка спрямована на визначення рівня сформованості професійно важливих якостей та особливостей мотиваційної сфери студентів, анкета експертної оцінки рівня сформованості професійно важливих якостей майбутніх фахівців, анкета оцінки рівня сформованості професійних знань і умінь майбутніх фахівців, анкета експертної оцінки професійних здібностей майбутніх фахівців, анкета виявлення особливостей формування професійної компетенції у майбутніх фахівців).

Необхідність оцінювально-діагностичного компоненту в переліку основних елементів моделі потрібна для достовірної діагностики й аналізу ефективності управління якістю освіти у ВНЗ.

Запропонована модель є невід'ємною складовою освітнього процесу, де кожен її компонент важливий і не може бути ні виключений, ні замінений іншим. Крім

того, при використанні одного компонента обов'язково передбачається вплив на всі інші.

Необхідно зазначити, що в процесі реалізації моделі важливо знайти місце кожному компоненту, оскільки цілісне функціонування пропонованої моделі є результатом взаємодії усіх її компонентів, що є характерним для універсального закономірного зв'язку.

Розроблена модель управління якістю освіти у вищому навчальному закладі включає такі основні етапи: проектування, збирання інформації, аналіз інформації, прийняття рішення, організація роботи з прийняття рішення, контроль виконання, аналіз ефективності дій.

Першим етапом управління якістю є його проектування. Проектування покликане додати визначеність і спрямованість діяльності учасників освітнього процесу. В умовах стандартизації освіти проектування передбачає створення моделі випускника ВНЗ. Другим етапом управління якістю освіти є діагностика і моніторинг. Цілеспрямоване управління якістю освіти можливе тільки за наявності надійної, достовірної і розгорненої інформації про хід процесу освіти та її результати. Збирання інформації ведеться за такими напрямками, які є складовими процесу освіти — якість освітнього середовища, якість професійної компетентності викладачів, якість організаційно-управлінської компетентності, якість результатів освітнього процесу, ефективність функціонування освітньої системи.

Третій етап управління якістю освіти — аналіз зібраної інформації. Отримані в результаті діагностики і моніторингу дані аналізуються і інтерпретуються за такими напрямками: якість освіти кожного студента; забезпечення якості освіти кожним викладачем, керівником. На підставі отриманої інформації відбувається визначення, вивчення й оцінка параметрів, що характеризують стан якості вищої освіти, для виявлення чинників, які впливають на цей стан, з метою прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Тільки система освітнього моніторингу дає повну картину якості освітнього процесу і дає можливість визначити стратегію і так-

тику розвитку ВНЗ. Порівняльний аналіз результатів моніторингу допомагає виявити чинники, що впливають на якість освіти, і прийняти адекватне рішення із усунення недоліків у навчанні і створення умов для вдосконалення освітнього середовища освітньої установи.

Четвертий і п'ятий етапи управління якістю вищої освіти: підготовка і прийняття управлінського рішення та організація роботи з прийняття рішення. Система освітнього моніторингу й аналізу сигналізує про відхилення у стані системи від стандарту і тим самим указує на появу ситуації, що вимагає прийняття рішень. Управлінське рішення спрямоване на усунення причин виниклих відхилень. Різноманіття цих причин визначає відмінність управлінських рішень із підвищення якості освітнього процесу. Проте можна говорити про єдині вимоги до управлінського рішення: чітка цільова спрямованість і конкретні методи дій; обов'язкова обґрунтованість вибору певного рішення у ряді інших можливих; наявність конкретного об'єкта управлінської дії і певних виконавців і відповідальних за його виконання; узгодженість з попереднім рішенням; рішення має бути правомочним, тобто не суперечити вимогам правових актів і нормативних документів, бути своєчасним (тобто прийматися тоді, коли реалізація рішень може усунути причини виявленої пробле-

ми), бути самодостатнім для виконання, мати лаконічну форму, але не в збиток змісту. Визначивши, який з чинників у цьому випадку впливає на якість освіти, приймається обґрунтоване рішення про подальші дії: планувати методичну роботу педагогічного колективу; внести зміни до навчального плану; прийняти або відкинути зазначену педагогічну технологію; використовувати надалі цей підручник або замінити його та ін.

Шостий і сьомий етапи — контроль виконання та аналіз результатів упровадження управлінських рішень. Корекція управлінських рішень.

Упровадження розробленої моделі ефективності управління якістю освіти у вищому навчальному закладі дало можливість значно підвищити ефективність управління якістю освіти у ВНЗ.

Література

1. Ашумов В. Р. Якість освіти у ВНЗ / В. Р. Ашумов — К.: Наук. думка, 2010. — 122 с.
2. Дяків А. А. Якість освіти у ВНЗ / А. А. Дяків — К.: Наук. думка, 2011. — 231 с.
3. Яременко П. С. Якість освіти в Україні / П. С. Яременко — К.: Лібра, 2011. — 157 с.
4. Ясінець П. С. Якість освіти у ВНЗ / П. С. Ясінець — К.: Лібра, 2008. — 212 с.
5. Яхнін Я. К. Сучасні підходи до якості освіти / Я. К. Яхнін — К.: Наук. думка, 2010. — 143 с.

У контексті дослідження проблеми забезпечення якості освіти у вищих навчальних закладах України визначено підходи і принципи до управління якістю вищої освіти України, розроблено модель управління якістю освіти у вищому навчальному закладі.

В контексте исследования проблемы обеспечения качества образования в высших учебных заведениях Украины определены подходы и принципы к управлению качеством высшего образования Украины, разработана модель управления качеством образования в высшем учебном заведении.

Within the context of the problem of providing quality education in higher educational institutions of Ukraine are defined principles and approaches to the management of the quality of higher education in Ukraine, a model of education quality management in higher education.

Надійшла 4 вересня 2013 р.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ЗДІБНОСТЕЙ І ПОТРЕБ У РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ МОТИВАЦІЇ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 4(39), с. 206—212

Досліджено природу здібностей і потреб, їх взаємозв'язок і співвідношення. Проаналізовано еволюцію взаємодії здібностей і потреб у формуванні сучасної теорії мотивації.

Дослідженню природи здібностей і потреб, їх взаємозв'язку і співвідношенню присвячено чимало наукових творів, починаючи зі стародавнього світу. Їх авторами були вчені найрізноманітніших професій (філософи, політики, письменники і поети, соціологи і психологи, історики, педагоги і лікарі, економісти, інженери і математики). Але всіх їх об'єднує одне — бажання проникнути у сутність розуміння мотиваційної поведінки людини в різних ситуаціях суспільного життя і виробництва.

Вчені стародавніх часів вже тоді зрозуміли різницю людей, мінливість їхньої індивідуально-психічної діяльності, спрямованої на задоволення власних потреб. Так, на думку Платона (приблизно 427—347 рр. до н. е.), сім мудреців Давньої Греції, зустрівшись у храмі Аполлона в Дельфах, написали на ньому: “Пізнай самого себе!”, Геракліт у V ст. до н. е. стверджував: “Всім людям властиво пізнавати себе й мислити”. Тобто висловлення Геракліта, як і думки Парменіда, а потім і Аристотеля (384—322 рр. до н. е.) вже містили аналітичні погляди на здібності й потреби. Наприклад, від Парменіда пішло учіння, розвинене згодом Емпедоклом і Гіппократом, про темперамент як основу здібностей. Проте, якщо Геракліт тільки розрізняв почуттєве й розумове, то Парменід різко протиставив їх [23, 153].

Подальший внесок в учіння про здібності зробив Гален (II ст. до н. е.). Розвиваючи

погляди Гіппократа, Гален виокремив 13 видів темпераменту (замість чотирьох темпераментів за пізнішою класифікацією) [22, 214]. Знання Галена про функції душі розвивав філософ, лікар Ібн-Сіна (980—1037 рр. до н. е.). У “Канілікарській науці” він вчив, що “пневма” є носієм двох субстанцій: матеріальної та ідеальної, а тому і різних здібностей, які мають можливості до розвитку. Широковідомі у цьому напрямі роздуми давньогрецького політика Сократа (приблизно 469—399 рр. до н. е.), давньоримських філософів — Марка Тулія Цицерона (106—43 рр. до н. е.), Тита Лукреція (приблизно 96—55 рр. до н. е.), Марка Аврелія (26—121 рр. до н. е.) та ін.

Пізніше розвиток поглядів на здібності, потреби, їх вплив на мотивовану поведінку людини чітко простежується у багатьох науковців середньовіччя. Найвідоміші з них англійські філософи та економісти Френсіс Бекон (1561—1626), Томас Гоббс (1588—1679), Джон Локк (1632—1704), Девід Юм (1711—1776), Томас Рід (1710—1796) й у відомому сенсі сам Адам Сміт (1723—1790); французи Дені Дідро (1713—1784), К. Гельвецій (1715—1771), Е. Кондильяк (1715—1780); італієць Ч. Беккафні (1738—1794).

Розглядаючи питання індивідуально-психічної природи здібностей людини, слід зазначити, що Ф. Бекон виділив три основні здібності людського розуму: пам'яті відповідає історія, уяві — поезія, розуму — філо-

софія. Він формулював природну обдарованість людей таким чином, що вона може бути прихованою, іноді — подавленою, але рідко винищеною. Щасливі ті, у кого природні здібності перебувають у поєднанні з їх заняттями [7, 116—121]. Т. Гоббс був упевненим, що природа створила людей рівними у співвідношенні здібностей. Звідси у нього випливає схожість природи потреб. [9, 118]. Дж. Локк вважав, що душа є білий папір без будь-яких знань та ідей, але вона одержує їх з досвіду. Він вперше визначив активний зв'язок індивідуально-психічних здібностей з потребами і мотивами поведінки [17, 259].

Найповніше концепцію психічної природи здібностей і потреб було сформульовано К. Гельвецієм [8, 206]. Д. Дідро вважав положення К. Гельвеція занадто загальними. На його думку, людина повинна постійно займатися тим, до чого вона здатна. Він першим зрозумів, що здібності це не абстрактний або феноменальний початок, локалізований у мозку, а функції мозку [11, 218].

К. Маркс (1818—1883) у контексті поведінки людини підкреслював: “Природна рівність людських розумових здібностей, єдність успіхів розуму з успіхами промисловості, природна доброта людини, всемогутність виховання — ось головні моменти його системи” [19, 271].

Розуміння здібностей пролунало по-іншому в інтерпретації школи здорового розуму, так званого учіння про вроджені ідеї, засновником якої є Т. Рід, який стверджував, що людина народжується із запасами принципів та істин, які дають їй можливість незалежно від досвіду розрізняти прекрасне й потворне, погане і гарне та визначають поведінку [3, 114—121]. Ці погляди володіли розумами психологів США до кінця XIX ст.

Функціональне розуміння індивідуальних здібностей йде від французьких учених [1, 89]. Так, Е. Кондильяк у “Трактаті про відчуття” стверджував, що поведінку людини можна визнати із здібностей, які породжуються увагою, пам'яттю, судженнями і більш складними проявами інтелекту. Він розумів психічні функції як здібності та заперечував

у поведінці людини їх заміну властивостями, набутими під впливом зовнішніх факторів.

Наступний етап розвитку учіння про здібності пов'язаний з працями німецьких учених Готфріда Вільгельма Лейбниці (1646—1716), Іогана Фрідріха Гербарна (1776—1841), Фрідріха Едуарда Бенекє (1798—1854) й ін. В теорії пізнання Г. Лейбниц вперше дав розуміння різниці між уродженим і набутиим у здібностях: “Це подібно різниці між фігурою, що висікаються майстром з мармуру та прожилками на мрамурі, які вже позначені на ньому” [16, 83]. Його послідовники І. Гербарн і Ф. Бенекє вважали, що здібності розвиваються й вимагають постійного пізнання. Найбільш принциповий крок у розумінні здібностей вони зробили у напрямі, який потребує наукового підходу [5, 11—12].

Розвиток поглядів на здібності й потреби далі йде у напрямі вивчення розумових здібностей працівника і психотехнічної їх оцінки з метою професійного відбору на відповідні робочі місця. Початок цьому напрямку поклав німецький психолог і філософ Вільям Штерн (1871—1938). Він доводив, що під впливом зовнішніх умов здібності людини перетворюються у її власність, якою вона розпоряджається, що співзвучно з авторами сучасного уявлення про людський капітал [28, 31]. Ці позиції відстоював також німецький педагог і психолог Ернест Мейман (1862—1915), який вважав зовнішні умови лише підсилюючими або послаблюючими спадкоємні здібності [21, 121]. Нині проблема здібностей, крім зазначених, пов'язана з тестологічною оцінкою та їх наступною математичною обробкою. Початок цьому напрямку поклав Ч. Спірмен (1863—1945).

Таким чином, виходячи з індивідуально-психічної діяльності, можна сформулювати, що здібності — це сукупність таких властивостей особистості, які визначають успішність навчання будь-якій діяльності та її вдосконалення, формуючи обґрунтовані потреби.

Розглядаючи питання здібностей людини як соціально-економічного явища, потрібно зазначити, що ще соціалісти-утопісти, по-

чинаючи з їх ідеолога Томаса Мора (1478–1535), надавали важливого значення поняттю здібностей щодо потреб, їх користі для суспільства. Так, Т. Мор зрівнював здібності чоловіків і жінок, підкреслюючи, що на острові Утопії їхня праця не розрізнялася. У цьому бачиться протест утопістів проти дискримінації у праці та висока оцінка ролі здібностей у мотивації [14, 118–196].

Анрі Сен-Сімон (1760–1825) довів негативний вплив на мотивацію людини надмірного розподілу праці, хоча в майбутньому стверджував, що неминучими є три основні групи професій: мистецтво, наука, виробництво. Він обґрунтовано довів, що в людині не однаковою мірою закладені задатки до видів діяльності. Шарль Фур'є (1772–1837) відзначав велику шкоду для людини, якщо її одноманітна робота не тренує послідовно всіх частин тіла й розуму, не розвиваючи здібностей. Він перший побачив прагнення людини до мотивованої праці, що закладена в ній. Цінними у Ш. Фур'є є його згадки про ліквідацію з розвитком виробництв надмірного розподілу праці [12, 118–137]. Роберт Оуен (1771–1858) був також пристрасним борцем з надмірним розподілом праці. У своїй книзі “Новий погляд на суспільство, або досвід про принципи освіти людського характеру” він вважав, що в суспільстві майбутнього “всі діти будуть навчатися так, щоб уміти працювати в будь-якій галузі”. Здібності, як основу мотивації людини, Р. Оуен розглядав як результат взаємодії її природних особливостей і соціального середовища [26, 254, 259].

Питання про здібності як соціально-економічне явище, чітко поставлено А. Радищевим (1779–1802) у трактаті “Про людину, її смертність і безсмертя”. Йому були відомі праці К. Гельвеція, хоча здібності він більше розумів такими, які через обставини роблять людину великою, яка до вдосконалення підходить не одним, а багатьма поколіннями [24, 132–135].

Соціальної обумовленості у вихованні здібностей величезне значення надавав В. Белінський (1811–1848). Він визнавав історичну обумовленість та змінюваність зді-

бностей і таланту завдяки освіті й навчанню [15, 187]. Більш зважену позицію займав К. Маркс. У своїй праці “Капітал” він дав класичне визначення здібностям до праці, розуміючи сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє людина, пускаючи їх у хід, коли вона виробляє споживчі вартості. К. Маркс писав: “Людина народжується без дзеркала в руках, вона спочатку дивиться, як у дзеркало в іншу людину” [20, 189]. Справді, оцінюючи іншу особистість “для себе”, кожна людина емпірично оцінює її з точки зору потреби для суспільства і власних потреб.

У дослідженні місця й ролі людини у суспільних відносинах потреби розглядаються з двох боків: природно-біологічного і соціально-економічного:

- як порушення рівноважного стану психофізіологічної і нервово-психічної системи людини (природно-науковий підхід);
- як форма прояву суспільної необхідності у відносинах між людиною і суспільством (соціально-філософський підхід).

На думку деяких авторів, з чим не можна погодитись, природно-науковий підхід відбувається в межах соціалізації біологічної сутності людини. Соціально-філософський підхід при вивченні потреб висуває на перший план їх соціальну сутність [15, 218]. Необхідно зауважити, що дуалізм у розумінні цієї проблеми характерний ще за часів давньої історії. Тому нагадаємо про відому дискусію, що відбулася близько 2,5 тис. років тому в Афінах між політиком Калліклом і філософом Сократом. Перший з них був прибічником необмеженого задоволення будь-яких потреб (бажань) “за природою”. Другий, навпаки, відстоював за потреби, які встановлюються за звичаєм і правом, тобто “за нормами” [29, 106–130]. Ця суперечка, як відомо, нічим конструктивним не завершилася через антагонізм постійного зростання потреб людини і можливостями створення суспільством достатку благ для споживання.

У зв'язку з необхідністю пошуку рівноваги, гармонії, між цими двома сутностями

перебували всі концепції мотивації. Основою цих концепцій є доктрини соціальної справедливості. Їх розвиток бере свій початок з наукових праць відомих вчених стародавнього світу (Сократа, Платона, Аристотеля — Давня Греція), (Цицерона, Лукреція, Аврелія — Давній Рим). Так, Аристотель прояв здібностей людини бачив у її потребах: живильній, чуттєвій, рухомій і розумній. Перша — властива рослинам, друга й третя — тваринам, а четверта — людині. Причому вищі функції припускають нижчі й виникають на їх основі (предтеча піраміди потреб А. Маслоу). У трактаті “Про душу” він першим наблизився до поняття “психіки”, а розумову діяльність вважав як підлеглу практичному оволодінню ситуаціями [4, 100].

У подальшому ідеї свободи й рівності у поведінці людини одержали своє відображення у концепціях природного права. Д. Юм вслід за Дж. Локком у “Трактаті про людську природу” стверджував, що джерелом знань є відчуження. Намагаючись знайти місце людини між матеріальним та ідеалістичним, він зробив певні кроки у формуванні її фізичних і духовних потреб. Тим самим він був проти буржуазного марнотратства, вважаючи його однією з головних причин інфляції [2, 127].

Серед представників концепції “суспільного договору” слід виділити французьких фізіократів (влада природи) Франсуа Кене (1694—1774), Вольтера (1694—1778), Жана Жака Руссо (1712—1778) та ін., які послідовно відстоювали ідею вирішальної ролі в суспільному розвитку зваженості між нормами права та потребами людини. Найбільш чітко ця ідея визначена Д. Дідро в його творах “Думка про з’ясування природи” (1754) та “Філософські принципи матерії та руху” (1770).

Прихильниками об’єднання апріорного морального (природного) права і суспільного договору, що зводили потреби людини до рангу законодавчих норм права, були представники німецької класичної філософії — Іммануїл Кант (1724—1804) та Георг Гегель (1770—1831). Відповідно до цієї концепції кожна людина вже при народженні визна-

ально наділена правами на життя, свободу, рівноправність і особисту безпеку. Ніхто не може зазіхати на права людини, віднімати їх у неї — ні співгромадяни, ні суспільство, ні держава. Об’єднані постулати цих концепцій покликані через юридичні норми і свободи відгородити правове поле особистості, в яке ніхто не повинен втручатися (природні права особистості й спільноти людей рівновеликі). Цей постулат, на наш погляд, дає змогу встановити співвідношення між правами й обов’язками, працею і винагородою, суспільним визначенням індивідів і соціальних груп. У подальшому їх філософські постулати були покладені Отто фон Бісмарком в основу системи соціального захисту, що реалізована у 1883—1889 рр. через солідарну пенсійну систему.

Джермі Бентам (1748—1832) є засновником відносин утилітаризму між людьми. Він був упевнений, що людина за своєю природою егоїстична: чим більше щастя у кожного, тим більше буде сукупного щастя в суспільстві. Його лозунг — “найбільше щастя для найбільшої чисельності людей” відповідає становленню соціальної держави [2, 142—243]. Томас Мальтус (1776—1834) вважав, що вороги, з якими бореться людина, — це не розмноження населення, а боротьба з пороками людини і злидарством. Він пропонує встановити між населенням і засобами існування таке співвідношення, яке не викликає тиме соціальних конфліктів [18, 51].

Поступово, співвідношення між потребами за природою і нормами права, теоретичною основою яких є концепції природного права і суспільного договору, сформувалися у методологію закону соціальної справедливості. Дію цього закону необхідно бачити на макрорівнях у соціальному захисті громадян від ризиків матеріальної незабезпеченості й надмірної диференціації доходів. Так, Пол А. Самуельсон у своєму “Економіксі” та його прихильники і творці неокласичного синтезу С. Брю, К. Макконелл, Вільям Д. Нордгауз послідовно доводять, що жодна людина не повинна перебувати у крайній нужді, тоді як інші громадяни купаються в розкоші. Цього

можна запобігти створюючи умови для мотивованої діяльності завдяки дії відповідних концепцій мотивації і реалізації соціальних стандартів [25, 116–133]. Незважаючи на повні розбіжності в їхніх поглядах, методи реалізації соціальної справедливості в задоволенні прав людини, її фізіологічних і соціальних потреб, на їхню думку, стають лише тоді нормами права, коли вони законодавчо встановлені державою у вигляді відповідних соціальних нормативів. Необхідно враховувати, що потреби містять чотири основних компоненти активності:

- перший обумовлений упевненістю у своїх здібностях, їх відповідності особистим потребам (об'єктивна амбіція);
- другий спрямований на ліквідацію виниклого явного нестатку;
- третій пов'язаний з переживаннями людини, на усунення яких можуть нарошуватися різні емоції і почуття;
- четвертий впливає зі свідомості причини виникнення нерівноваги між двома сутностями потреб та можливості їх задоволення.

За радянських часів проблемі співвідношення здібностей і потреб присвячено безліч книг, брошур і періодичних видань. Так, О. Ковальов, П. Глухов, Ф. Косолапов стверджують про об'єктивність і невідворотність процесу перетворення соціалістичної праці у першу життєву потребу на підставі зростання здібностей людини. Не згодні з такою тезою Є. Л. Малевич, Л. Н. Яковлев, Е. О. Вечірна та ін., які бачать у процесі цього перетворення й суб'єктивну складову, необхідність управління ним, у тому числі через функцію мотивації [27, 117, 242, 318].

Аспекти соціальної психології у співвідношенні здібностей і потреб розглядали автори монографії “Психологія формування та розвитку особистості”, серед яких є відомі вчені Л. І. Анциферова, А. Г. Асеев, Л. І. Божович, Є. М. Борисова, Л. І. Ботович [3, 3–9, 29–36, 159–177, 198–223, 257–284]. Потреби і здібності особистості, її прагнення до саморозвитку обґрунтовано досліджував О. О. Бодалев [6, 60–72]. Можливості прак-

тичного використання науки психології і соціології показує Р. М. Грановська [10, 224–286].

Але більше за інших взаємозв'язок здібностей і потреб розглядає А. В. Єрмоленко, аналізуючи голландського психолога Геза Ревеша (G. Pevers. *Talent und Gemie*. Bern, 1952). Такий взаємозв'язок вресі-решт визначається рівнем мотивації людини своєю діяльністю [13, 116–139].

Таким чином, здібності й потреби подвійно пов'язані з мотивами діяльності людини. З одного боку, це реальна зміна рівноваги між людиною і суспільством, що стає нестатком і відображається як потреба, водночас слугуючи стимулом до діяльності, що мобілізує здібності. Але, з другого боку, реально виникає мета діяльності, зумовлюючи прагнення до її досягнення, а прагнення і є мотивом певної діяльності. Тобто потреби спонукають людину до цілеспрямованої, активної діяльності, мобілізують її здібності та сприяють їх використанню. Наскільки відповідні здібності особистості мають певну структуру, настільки через неї включаються і відповідні потреби. Це стосується будь-яких здібностей до конкретної діяльності та відповідних інтересів, прагнень і схильностей, які формують мотивовану діяльність. Про це найкраще можна сказати словами Ф. Енгельса з “Діалектики природи”: “Люди звикли пояснювати свої дії зі свого мислення, замість того щоб пояснювати їх зі своїх потреб (які при цьому, звичайно, відображаються в голові)” [19, 493]. Ця закономірність дуже важлива при відборі персоналу, особливо в профадаптації у профорієнтаційній діяльності менеджерів.

Таким чином, якщо здібності й потреби перебувають в оптимальному співвідношенні, то саморозвиток є стержнем поведінки особистості, в ній проявляються нові якості: вимогливість до себе, підвищення почуття відповідальності, неперекорне бажання все нових досягнень, самоконтроль і самокритичність тощо.

Отже, можна зробити такі висновки. На підставі аналізу сутності здібностей людини, виходячи з її індивідуально-психічної діяль-

ності, та соціально-економічного явища, визнано, що здібності людини — це властивості особистості, які зумовлюють успішність навчання конкретній діяльності та можливості її вдосконалення.

У результаті розгляду таких потреб, як порушення рівноваги психофізіологічної і нервово-психічної систем людини (природно-науковий підхід) та як форми суспільних відносин (соціально-філософський підхід), визнано, що потреби спонукають людину до цілеспрямованої, активної діяльності, мобілізують її здібності та сприяють їх використанню. Здібності нарощуються у процесі трудової діяльності, формуючи нові потреби, які на кожен певний момент є сутністю мотивів діяльності людини, її реальної поведінки. Таким чином, в об'єктивному процесі взаємодії здібностей і потреб мають формуватися мотиви та поведінка людини. Це допомагає попередити амбіційні вимоги і девіантні відхилення в діяльності працівників, спрямовує менеджмент на створення обґрунтованих, реальних стимулів до мотивованої продуктивної праці персоналу.

Література

1. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. — СПб.: Экономическая шк.; Высш. шк. экон., 1998. — 230 с.
2. Аникин А. В. Юность науки / А. В. Аникин. — М.: Политиздат, 1979. — 367 с.
3. Анциферова Л. І. Психологія формування та розвитку особистостей / Л. І. Анциферова. — К.: Звання — Прес, 2002. — 217 с.
4. Аристотель. О душе / Аристотель. — М.: Мысль, 1937. — 268 с.
5. Бенеке Ф. Э. Руководство к воспитанию и учению / Ф. Э. Бенеке. — СПб.: Наука, 1871. — Ч. 1. — 374 с.
6. Бодалев О. О. Психология о личности / О. О. Бодалев. — М.: Мысль, 1987. — 188 с.
7. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыт и наставления нравственные и политические / Ф. Бэкон. — М.: Мысль, 1954. — 218 с.
8. Гельвеций К. А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании / К. А. Гельвеций. — М.: Мысль, 1938. — 264 с.
9. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. — М.: Наука, 1963. — 284 с.

10. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. — Ленинград: ЛГУ, 1984. — 392 с.

11. Дидро Д. Собрание сочинений / Д. Дидро. — М.: Партиздат, 1956. — Т. 2. — 371 с.

12. Добренъков В. И. История зарубежной социологии. Французская социологическая школа / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. — М.: Наука, 2000. — 264 с.

13. Ермоленко А. В. Педагогика и психология / А. В. Ермоленко, Б. З. Вульф. — М.: Высшее образование, 2005. — 430 с.

14. Кравченко А. И. Социология труда в XX веке / А. И. Кравченко. // Историко-критический очерк. — М.: Наука, 1987. — 248 с.

15. Крылов А. А. Психология / А. А. Крылов. — М.: Проспект, 2000. — 318 с.

16. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разуме / Лейбниц Г. В. — М.: Изд. Акад. наук СССР, 1956. — 217 с.

17. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж. Локк. — М.: Наука, 1960. — Т. 1. — 348 с.

18. Мальтус Т. Антология экономической классики / Т. Мальтус, Д. Кейнс, Ю. Ларин. — М.: Эконом — Ключ, 1993. — 486 с.

19. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс, Ф. Энгельс. // Т. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. — Ч. 1. — Отд. 2. Превращение прибыли в среднюю прибыль. — М.: Политиздат, 1970. — С. 189—218.

20. Мейман Э. Очерк экспериментальной педагогики / Э. Мейман. — М.: Мысль, 1922. — Т. 2. — 274 с.

21. Маркс К. Собрание сочинений: [В 50-ти т. Перевод] / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М.: Прогресс, 1984. — Т. 18. — С. 271.

22. Платонов К. Проблемы способностей / К. Платонов. — М.: Наука, 1972. — 312 с.

23. Прозоров П. И. История греческой литературы / П. И. Прозоров. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. — Т. 2. — 488 с.

24. Радищев А. Н. Избранные философские сочинения / А. Н. Радищев. — М.: Мысль, 1949. — 286 с.

25. Самуэльсон П. Экономика: Учеб. / П. Самуэльсон, В. Нордхаус; пер. с англ. — М.: БИНОМ, 1997. — 800 с.

26. Торицын Т. М. Учение Роберта Оуэна и его влияние на распространение и развитие социологических идей / Т. М. Торицын. — Рязань: Старт, 1982. — 312 с.

27. Формування ринкової економіки: управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики: [зб. наук. праць / наук. ред. О.О. Беляев та ін.]. — К.: КНЕУ, 2005. — Т. 3. — 648 с.

28. Штерн В. Одаренность детей и подростков и методы ее исследования / В. Штерн. — М.: Акад. наук СССР, 1938. — 243 с.

29. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. — М.: Изд-во акад. наук СССР, 1966. — 236 с.

Здібності людини — це властивості особистості, які зумовлюють успішність навчання конкретній діяльності та можливості її вдосконалення. На підставі розгляду таких потреб, як порушення рівноваги психофізіологічної і нервово-психічної систем людини (природно-науковий підхід), та як форми суспільних відносин (соціально-філософський підхід), відзначено, що потреби спонукають людину до цілеспрямованої, активної діяльності, мобілізують її здібності і сприяють їх використанню. Здібності нарощуються у процесі трудової діяльності, формуючи нові потреби, які на кожен певний момент є сутністю мотивів діяльності людини, її реальної поведінки. Таким чином, в об'єктивному процесі взаємодії здібностей і потреб мають формуватися мотиви та поведінка людини. Це допомагає попередити амбіційні вимоги і девіантні відхилення у діяльності працівників, спрямовує менеджмент на створення обґрунтованих, реальних стимулів до мотивованої продуктивної праці персоналу.

Способности человека — это свойства личности, которые обуславливают успешность обучения конкретной деятельности и возможности ее совершенствования. На основании рассмотрения таких потребностей, как нарушение равновесия психофизиологической и нервно-психической систем человека (естественно-научный подход) и как формы общественных отношений (социально-философский подход), отмечено, что потребности побуждают человека к целенаправленной, активной деятельности, мобилизуют его способности и способствуют их использованию. Способности наращиваются в процессе трудовой деятельности, формируя новые потребности, которые в каждый определенный момент являются сущностью мотивов деятельности человека, его реального поведения. Таким образом, в объективном процессе взаимодействия способностей и потребностей должны формироваться мотивы и поведение человека. Это позволяет предотвратить амбициозные требования и девиантные отклонения в деятельности работников, направляет менеджмент на создание обоснованных, реальных стимулов к целевой производительности труда персонала.

A person's ability — is the properties of the individual, which determine the success of a particular learning activities and opportunities to improve it. Based on consideration of the needs of both the imbalance psyhofiolohichnoyi and neuro-psychological human systems (natural-scientific approach) and as a form of social relations (social and philosophical approach) noted that the need to encourage people focused, activity, its ability to mobilize and promote their use. Abilities pryroschuyutsya in the workplace, creating new needs that at every moment is the essence of human motivation and its actual behavior. Thus, the objective process of interaction abilities and needs should be formed motives and human behavior. This prevents ambitious requirements and variations in deviant activities of employees, management aims at creating a sound, realistic incentives for productive work motivated staff.

Надійшла 29 жовтня 2013 р.

Уточнення. У статті І. Дахна “Геополітика на сопках Маньчжурії” (“Наукові праці МАУП”, випуск 3(38), 2013) на сторінці 14-й у правій колонці у другому рядку згори замість слова “Пекіні” слід читати “Пенкі”.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- **Александров Юрій Валер'янович** — канд. юрид. наук, проф. МАУП, м. Київ — 195
- **Баран Володимир Васильович** — аспірант МАУП, м. Київ — 22
- **Беніцький Андрій Сергійович** — канд. юрид. наук, доц., Луганський державний ун-т внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка — 79
- **Біляк Юлія Вікторівна** — канд. екон. наук, д-р філос. наук, доц. МАУП, м. Київ — 72
- **Бистрик Ганна Миколаївна** — канд. юрид. наук, здобувач, Нац. ун-т “Острозька Академія” — 87
- **Близнюк Андрій Станіславович** — канд. екон. наук, доц. МАУП, м. Київ — 143
- **Бодров Андрій Вікторович** — докторант МАУП, м. Київ — 45
- **Гольцов Андрій Геннадійович** — канд. геогр. наук, доц., Київський ун-т ім. Б. Грінченка — 15
- **Гусейнов Мохлат Йолчу огли** — докторант МАУП, м. Київ — 49
- **Давидок Олена Олександрівна** — канд. соціол. наук, зав. відділу проблем соціальної безпеки Центру перспективних соціальних досліджень Мін-ва соціальної політики України та НАН України, м. Київ — 148
- **Дробот Валерій Валерійович** — докторант МАУП, м. Київ — 53
- **Зарудний Євген Олександрович** — магістрант, Нац. техн. ун-т “Харківський політех. ін-т”, м. Харків — 94
- **Ігнатенко Анна Вадимівна** — докторант МАУП, м. Київ — 169
- **Кальянов Анатолій Володимирович** — д-р мед. наук, проф., заст. директора з наук. роботи, Донецький ін-т МАУП — 129
- **Кирильчук Євгенія Олександрівна** — аспірантка МАУП, м. Київ — 58
- **Курчина Тамара Олександрівна** — здобувач, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка — 22
- **Лісовська Юлія Петрівна** — ст. викладач каф. адміністративного права Інституту права ім. князя Володимира Великого, МАУП, м. Київ — 112
- **Медвідь Федір Михайлович** — канд. філос. наук, проф. МАУП, м. Київ — 22
- **Меліян Спартак Сейранович** — канд. екон. наук, зав. каф. економіки, математики і суспільствознавства, Єреванський ун-т міжнар. відносин ім. Ананія Ширакаци — 31, 155
- **Мураль Володимир Ярославович** — докторант МАУП, м. Київ — 174
- **Огурцов Олексій Петрович** — суддя окружного адміністративного суду м. Києва — 117
- **Омельчук Володимир Васильович** — канд. іст. наук, провідний наук. співроб. Нац. Києво-Печерського іст.-культ. заповідника, м. Київ — 98
- **Подолька Анатолій Миколайович** — д-р юрид. наук, проф., ректор МАУП, м. Київ — 5
- **Поп'юк Богдан Степанович** — докторант МАУП, м. Київ — 183
- **Пригунов Павло Якович** — канд. психол. наук, доц. МАУП, м. Київ — 160
- **Радзімовська Світлана Федорівна** — канд. наук з держ. управління, зав. каф. держ. управління та самоврядування, МАУП, м. Київ — 36
- **Распотнюк Ірина Вікторівна** — докторант, Луганський ін-т МАУП — 201
- **Романенко Андрій Миколайович** — докторант МАУП, м. Київ — 188
- **Санченко Сергій Павлович** — здобувач, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, м. Київ — 62, 192
- **Савойська Світлана Василівна** — д-р наук в галузі політології, доц. каф. політ. наук, Київський нац. ун-т будівництва і архітектури — 40
- **Скрипнюк Валентина Миколаївна** — д-р юрид. наук, доц., зав. каф. державно-правових дисциплін, Нац. ун-т “Острозька Академія”, м. Острог — 9
- **Соркін Борис Владиславович** — докторант МАУП, м. Київ — 124
- **Тарасов Сергій Юрійович** — аспірант МАУП, м. Київ — 67
- **Ульмер Микола Миколайович** — здобувач МАУП, м. Київ — 135
- **Утвенко Володимир Валерійович** — канд. іст. наук, проф. МАУП, м. Київ — 106
- **Хрущевський Андрій Олексійович** — докторант МАУП, м. Київ — 206
- **Шаповалов Артур Володимирович** — здобувач МАУП, м. Київ — 138
- **Шконда Володимир Валентинович** — канд. техн. наук, доц., директор Донецького ін-ту МАУП — 129

Вимоги до статей, що подаються для публікації у виданні “Наукові праці МАУП”

Стаття повинна розкривати зміст однієї із рубрик:

1. Економічні науки і менеджмент.
2. Політичні науки.
3. Психологічні науки.
4. Юридичні науки.

Автор несе відповідальність за достовірність матеріалу, який подає.

Обсяг статті — 6–12 друкованих сторінок.

Структура статті: рубрика, УДК, прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, вчене звання (посада), повна назва місця роботи автора, назва статті, анотація мовою тексту статті, текст, бібліографія, резюме українською, російською та англійською мовами.

УДК слід друкувати ліворуч зверху сторінки, нижче через 2 інтервали — прізвище(а) та ініціали автора(ів), науковий ступінь, вчене звання (посада), ще через 2 інтервали — повну назву місця роботи автора(ів), ще нижче через 2 інтервали — назву статті великими літерами.

Перед текстом статті необхідно розмістити анотацію обсягом щонайбільше 6 рядків мовою тексту статті шрифтом Times New Roman 12 pt.

Текст статті необхідно друкувати на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала шрифтом Times New Roman 14 pt. Формат тексту — 170 252 мм (60–62 знаки у рядку, 29 рядків на сторінці). Поля: верхнє — 25 мм, нижнє — 20 мм, правє — 10 мм, лівє — 30 мм.

Після тексту статті необхідно розмістити резюме українською, російською та англійською мовами.

Список використаної літератури необхідно розмістити наприкінці тексту. Бібліографічні посилання наводяться згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Автор повинен підписати статтю на останній сторінці.

Ілюстративний матеріал повинен бути поданий чітко і якісно. Посилання на ілюстрації в тексті статті обов’язкові.

Разом із друкованою статтею автор має надіслати її електронний варіант електронною поштою на адресу m.a.u.p@ukr.net. Файл статті повинен бути збережений у форматі DOC для MS Word 97. Екранні копії, схеми, рисунки та фотографії слід записувати на дискеті окремими графічними файлами форматів TIF, BMP, GIF, JPG, в імені яких зазначати номер ілюстрації у статті, наприклад pic10.tif.

Текст статті та дискета авторові(ам) не повертаються.

До матеріалу автор обов’язково повинен додати контактні дані для зв’язку. Більш докладно про вимоги читайте на сторінці “Наукові праці” сайту МАУП www.maur.com.ua.

Редакція залишає за собою право рецензувати та редагувати статті.

ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. *Васильев М. А.* Уравнения движения калибровочных полей высших спинов как свободная дифференциальная алгебра // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5 (11). — С. 286–301.
2. *Камзин А. С., Русаков В. Л.* Пропорциональный счетчик для мессбауэровских исследований поверхностных слоев при температурах от 100 до 700 К // Приборы и техника эксперимента. — 1988. — № 5. — С. 56–58.
3. *Пугачев В. С., Синицин И. Н., Шин В. И. и др.* Проблемы анализа и условно оптимальной фильтрации в реальном масштабе времени процессов в нелинейных стохастических системах // Автоматика и телемеханика. — 1987. — № 12. — С. 3–24.
4. *Взаимодействие ядер азота и углерода / К. П. Артемьев, А. Л. Ветошкин, М. С. Головков и др.* // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5(11). — С. 1208–1246.
5. *Вильдермут К., Тан Я.* Единая теория ядра / Пер. с англ. Ю. Ф. Смирнова. — М.: Наука, 1980. — 602 с.
6. *Тедеоко К.* Урановые месторождения Италии // Геология, геохимия, минералогия и методы оценки месторождений урана: Пер. с англ. / Под ред. Б. И. Вивона. — М., 1988. — С. 304–318.
7. *Грушин В. Ф.* Фоторождение пионов на протоне при малых энергиях: полный опыт и мультипольный анализ // Фоторождение пионов на нуклонах и ядрах. — М., 1988. — (Труды ФИАН; Т. 186).
8. *Программа экспериментальных исследований на мезонной фабрике ИЯИ АН СССР:* Тр. V Всесоюз. сем., 23–27 апр. 1983 г., Звенигород. — М., 1984. — 372 с.
9. *Крупчицкий П. А.* Нарушение пространственной четности в ядерных реакциях с поляризованными нейтронами // Нейтронная физика: Материалы I Междунар. конф. (Киев, 14–18 сент. 1987 г.). — М., 1988. — Т. 1. — С. 81–94.
10. *Соботович Э. В., Ольховик Ю. А., Соколюк Г. А., Коромысло Т. И.* Сравнительная характеристика миграционной способности радионуклидов в донных отложениях водоемов // Докл. АН УССР. Сер. А. — 1990. — № 8. — С. 25–34.
11. *Оганезов Г. А.* Дифрактометрический комплекс с источником холодных нейтронов: Автореф. дис. ... канд. физ.-мат. наук / ОИЯИ. — Дубна, 1988. — 18 с.
12. *Ломидзе В. Л., Франк Э.* О накоплении трансактинидов в реакторе ИБР-2. — Дубна, 1988. — 10 с. — (Препр. / ОИЯИ; 18-88-759).
13. *Ковалев Н. И.* Экологические катастрофы. — К., 1998. — 20 с. — (Препр. / НАН Украины. Ин-т ядерных исслед.; КИЯИ-98-5).
14. *Кир'яничук В. М., Рудчик А. Т., Будзановски А. та ін.* Механізми реакції ${}^9\text{Be}({}^{11}\text{B}, {}^{12}\text{B}){}^8\text{Be}$ // Зб. наук. праць Ін-ту ядерних досл. — 2004. — № 1(12). — С. 16–22.
15. *Salcamoto H., Kishimoto T.* Microscopic Analysis of Nuclear Collective Motions in Terms of the Boson Expansion Theory (I). Fommiation // Nuclear Physics. — 1988. — Vol. A486, № 1. — P. 1–42.
16. *Hodges D. A., Jackson H. G.* Analysis and Design of Digital Integrated Circuits. — N.-Y., 1985. — 454 p.

In collection of scientific works the articles of research workers, who are engaged in the problems of development of economy and management, political science, psychology and law, are published.

For research workers, teachers, students, and also for everyone who is interested by development of science in Ukraine.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Випуск 4(39)

Scientific edition

SCIENTIFIC WORKS OF THE INTER-REGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT

Issue 4(39)

Відповідальний редактор за випуск *Ю. А. Носанчук*
Коректор *М. М. Гізієва*
Комп'ютерне верстання *Ю. Ю. Попова*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 27.12.13. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк ротатійний трафаретний.
Ум. друк. арк. 25,11. Обл.-вид. арк. 17,26. Наклад 300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Видавничий дім "Персонал"
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП "Видавничий дім "Персонал"